МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

КРИЖАНОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 316.6:159.922/923

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____/ О.М. Крижановський

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Крижановський О.М. Соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. – Київ, 2025.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню соціально-психологічних основ безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям у науковій літературі. Встановлено, що безпека особистості переважно інтерпретується як захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, які безпосередньо чи опосередковано порушують або обмежують свободу в задоволенні основних потреб, перешкоджають розвитку та вдосконаленню здібностей. Досягнення стану безпеки забезпечує повноцінний розвиток особистості, адекватну реакцію на зміни умов життя, не лише через захист від загроз, небезпек і маніпуляцій, але й через постановку нових життєвих завдань, з урахуванням інтересів інших осіб і дотриманням конвенційних норм, встановлених у суспільстві.

Підкреслено, що в періоди суспільних трансформацій безпеку особистості слід розглядати як інтегративну характеристику та стан захищеності від маніпулятивних впливів, які перешкоджають або ускладнюють формування конструктивної основи соціальної поведінки (загалом – її функціонування та життєздійснення), а також як систему суб’єктивного (особистісного, суб’єктивно-особистісного) ставлення до світу та себе, що забезпечує цілісність як активного соціального суб’єкта та

визначається інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя на мікро-, мезо- та макрорівнях.

Здійснено концептуалізацію проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у соціально-психологічному вимірі, визначену через актуалізацію нормативно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і артикуляцію цих конструктів у вимірах особистої свободи та інформаційного середовища.

Встановлено, що безпека особистості та протидія маніпуляціям в період суспільних трансформацій пов'язані не лише із захистом від поширених загроз, збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, але й з реалізацією прав і свобод, якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації. Підкреслено, що розв'язання протиріччя між свободою особистості та безпекою в періоди суспільних трансформацій є ключовим для розуміння вектору суспільного розвитку, а узгодження свободи особистості з суспільною необхідністю – обов'язковим. Держава та суспільство зобов'язані забезпечувати захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. Функція правової держави полягає в гарантуванні цих прав і свобод. Функція правової держави полягає в гарантуванні цих прав і свобод за принципом «розумної достатності», який передбачає запобігання загрозам безпеці без диктату щодо окремої особистості, забезпечуючи баланс між свободою та її обмеженням суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» системи безпеки та протидії маніпуляціям стабілізує суспільний розвиток за умови збереження автономії особистості та узгодженості мікро-, мезо- та макрорівнів безпеки. Доведено, що об'єднувальним принципом системи заходів протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій є діалогічність мислення та соціальної взаємодії.

Виокремлено соціально-психологічні особливості уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому та гендерному вимірах. Встановлено, що в уявленнях про безпеку осіб різного віку значну роль відіграє чинник соціальної підтримки як провідна умова переживання безпеки, з вираженою віковою динамікою. Так, у юнацькому віці соціальний ресурс представлений широко (світ і суспільство загалом) і не персоніфікований. У зрілому віці соціальні умови безпеки стають менш значущими та витісняються особистісними, інтелектуальними ресурсами та прагненням до організації життєвого простору. У похилому віці соціальний ресурс знову набуває значущості, але якісно трансформується: соціальна підтримка персоніфікується і, поряд з досвідченістю, робить основний внесок у соціальні уявлення про безпеку. Факторний аналіз дозволив диференціювати ресурси безпеки особистості (соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні). З'ясовано, що для більшості осіб метою досягнення стану безпеки, який характеризується як рівноважний і надійний, є самозбереження та здоров'я, засобами – контроль ситуації та життєвий досвід, умовами – надійне оточення і володіння інформацією. Стан безпеки переважно описується в категоріях захищеності та впевненості. Розкрито соціальні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у гендерному вимірі, зокрема за параметрами реалізації власних можливостей, опори на внутрішні ресурси та соціальної підтримки.

Визначено соціально-психологічну специфіку безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Розкрито дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки та протидії маніпуляціям (на основі оцінки індексів життєвого стилю, схильності до прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, параметрів соціального інтелекту; типів когнітивного регулювання емоцій; особливостей ціннісних орієнтацій; рівнів суб'єктивного благополуччя; диспозицій захисної та копінг-поведінки; механізмів

психологічного захисту) в умовах суспільних змін. Виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості (маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій і сумарний показник їхнього впливу, індекс травматичності, рівень стресу) – військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних, а також загроз здоров'ю – з урахуванням параметрів стресостійкості та соціальної адаптації. Розкрито варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі, а також напрямки протидії в умовах суспільних трансформацій.

Наведено змістовно-процесуальні засади побудови та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Констатовано, що розробка цього проєкту базувалася на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі, з використанням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів, у межах яких розроблено й імплементовано нормативне та організаційно-технологічне забезпечення зазначеного процесу, з виокремленням й обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності, диференційованого прогнозування.

Побудова програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій здійснювалася за блочно-модульною системою, яка передбачала створення умов для психологічної безпеки учасників, зокрема через упровадження змін в освітньому середовищі для підвищення його безпечності. Загалом програмно-цільовий проєкт був спрямований на формування/актуалізацію компонентів безпеки та розвиток соціально-психологічних ресурсів, що забезпечують протистояння ризикам і розширення можливостей протидії маніпуляціям.

Проведено оцінку ефективності впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Встановлено, що реалізовані заходи формувально-розвивального впливу знизили емоційний дискомфорт (напруженість, тривожність) учасників, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, а також сприяли підвищенню загального показника суб'єктивного благополуччя.

Зафіксовано позитивні зміни в самоконтролі (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників проєкту, підвищення рівня впевненості та соціальної захищеності, що призвело до зростання інтегрального показника психологічної безпеки. Виявлено зниження стресового навантаження та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на рівень безпеки. Розширено репертуар стратегій захисної та копінг-поведінки, а також збільшилася частота використання безпечних способів такої поведінки.

Встановлено зниження індексу травматичності, сумарного впливу травматичних подій та рівня стресу в учасників проєкту; натомість підвищилися показники соціальної активності, відповідальності, соціальної адаптації та схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності).

Зафіксовано зрушення в компонентах соціального інтелекту (соціальне усвідомлення, соціальні навички), конструктивності типів когнітивної регуляції емоцій і механізмах психологічного захисту, що забезпечило адекватне сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищило здатність протидіяти маніпуляціям. Покращилися міжособистісні відносини учасників проєкту, впевненість в оточенні та загальний рівень соціальної підтримки.

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивності маніпулятивного впливу в цифровому середовищі. Зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки, зросла – з високим.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Перспективними напрямками, на наш погляд, є вивчення соціальних уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям як складової структур свідомості (картини світу) не лише як суб'єктивних репрезентацій, а й як систем відносин, атрибутивних схем і стратегій. Важливим напрямом подальших досліджень вбачаємо вивчення специфіки процесу забезпечення безпеки та протидії маніпуляціям в осіб з особливими потребами, а також в осіб, які перебувають в особливих умовах життєдіяльності. Серед перспективних напрямів подальших досліджень цієї проблеми вважаємо також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки фахівців для забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Ключові слова: *особистість, безпека особистості, протидія маніпуляціям, соціально-психологічне забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям, суспільні трансформації.*

Kryzhanovskyi O.M. Social-psychological foundations of personal security and counteraction to manipulation during periods of societal transformation. – Qualification scholarly work published as manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of psychological sciences, speciality, 19.00.05 – social psychology, psychology of social work. Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University Ministry of Education of Ukraine. – Kyiv, 2025.

This dissertation is dedicated to a comprehensive examination of the social and psychological underpinnings of personal security and counteraction to manipulation within the dynamic context of societal transformations.

A comprehensive theoretical and methodological analysis of approaches to understanding personal security and counteracting manipulation within scientific literature was conducted. This analysis reveals that personal security is primarily conceptualized as an individual's resilience against external and internal threats

that either directly or indirectly infringe upon or restrict their freedom in fulfilling fundamental needs, and impede their personal development and skill enhancement. Furthermore, achieving this state of security empowers individuals to fully realize their potential, respond promptly and appropriately to changing life circumstances, and not only defend against dangers and counteract manipulative influences, but also to set new life objectives while considering the interests of others and upholding societal conventions.

It is emphasized that during periods of societal transformation, personal security should be conceptualized as an integrative characteristic and a state of being protected from various manipulative influences. These influences can impede or complicate the development of a constructive foundation for social behaviour, thereby affecting an individual's overall functioning and life actualization. Moreover, personal security is defined as an adequate system of subjective attitudes (encompassing personal and subjectively-personal perspectives) toward both the world and oneself. This system ensures an individual's integrity as an active social agent, and its presence is indicated by the intensity of experienced psychological well-being or ill-being across micro-, meso-, and macro-levels.

The problem of personal security and counteracting manipulation in the context of societal transformations has been conceptualized within a socio-psychological framework. This conceptualization is defined by actualizing normative and legal standards for ensuring personal security (at micro-, meso-, and macro-levels) and exploring possibilities for counteracting manipulation (considering its preconditions, typology, indicators, manipulative technologies, and the specificity of manipulative influence). These constructs are further articulated within the dimensions of personal freedom and the informational environment.

It is demonstrated that personal security and counteracting manipulation during societal transformations relate not only to protection from widespread threats, preserving life, and satisfying biological needs, but also to the realization of rights and freedoms, quality of life, a sense of security, humane interpersonal

relationships, and opportunities for development and self-realization. It's emphasized that resolving the contradiction between personal freedom and security during societal transformations becomes pivotal for understanding the vector of societal development, and the importance of aligning personal freedom with societal necessity is undeniable. The state and society must protect the vital interests of the individual, along with their fundamental rights and freedoms. In this regard, the function of a rule-of-law state lies in guaranteeing these rights and freedoms by applying the principle of "reasonable sufficiency." The essence of this principle is to prevent potential threats to security and to avoid dictating to individuals, thereby addressing the level of personal freedom and its limitation by societal necessity. Creating such a "social" system of security and counteraction to manipulation will stabilize societal development, provided individual autonomy and freedom are preserved, and security is harmonized across micro-, meso-, and macro-levels. It's proven that dialogical thinking and social interaction should serve as the unifying principle for a system of measures to counteract manipulation in the context of societal transformations.

Socio-psychological characteristics of individuals' perceptions of security and counteracting manipulation were identified across age and gender dimensions. It was established that the social support factor plays a significant role in perceptions of security for people of different ages, acting as a primary condition for experiencing security, and its age-related dynamic is evident. For instance, in adolescence, social resources are broadly represented (encompassing the world and society in general) and are not personalized. In adulthood, social conditions for security become less crucial and are superseded by personal and intellectual resources, as well as the desire to organize one's living space. In old age, the social resource once again becomes significant but undergoes a qualitative restructuring. Social support becomes personalized and, alongside the factor of experience, makes a primary contribution to social perceptions of security. Factor analysis allowed for the differentiation of various personal security resources (social, intellectual, personal, and physical). It was determined that for most individuals,

the goal of achieving a secure state − characterized as balanced and reliable − is self-preservation and health. The means to achieve this state are situational control and life experience, while the conditions are a reliable environment and information possession. Furthermore, the state of security is predominantly described in terms of feeling protected and confident. Finally, social perceptions of security and counteracting manipulation in the context of societal transformations were explored through a gender lens, specifically examining parameters such as the realization of one's potential, reliance on internal resources, and social support.

The socio-psychological specificity is analysed, and individuals' perceptions of safety conditions and counteraction to manipulation during societal transformations are differentiated across age and gender dimensions. Descriptors of socio-psychological resources for personal security and counteracting manipulation are revealed. These are based on evaluating lifestyle indices and the acceptance of dangerous behaviours and destructive ideas as normative, as well as parameters of social intelligence, types of cognitive emotion regulation, features of value orientations, levels of subjective well-being, dispositions of defensive and coping behaviours, and psychological defence mechanisms, all within the context of societal transformations. Socio-psychological predictors of threats to personal security (military, economic, natural, social, informational, and health threats) during societal transformations are identified, considering parameters of stress resistance and social adaptation. These predictors include the manipulative nature of society, the total number of traumatic events and the cumulative indicator of their impact, the trauma index, and stress levels. Finally, the variability and variableness of manipulative influence on the individual within the vectors of group interaction and the destructiveness of manipulations in the information-digital space are identified, along with directions for counteracting them in conditions of societal transformations.

The substantive and procedural foundations for developing and implementing a program-targeted project focused on the socio-psychological provision of personal security and counteracting manipulation during societal transformations

are presented. This program-targeted project's development was based on generalizing international experience in this field, employing polysystemic, complex, and resource-based approaches. Within this framework, normative and organizational-technological support for the aforementioned process was developed and implemented. This included identifying and substantiating principles such as systematicity, integrity, dialogicality, structuredness, goal-orientation, openness, equivalence, and differentiated forecasting in its construction and execution.

The construction of this program-targeted project for socio-psychological provision of personal security and counteracting manipulation during societal transformations followed a block-modular system. This system aimed to create conditions conducive to the psychological security of the project participants, particularly through introducing transformations in the educational environment to enhance its safety. Overall, the program-targeted project was directed, on one hand, towards the formation and actualization of its components, and on the other, towards developing socio-psychological resources that enable participants to resist existing security risk factors and enhance their capacity to counteract manipulation.

An evaluation was conducted to assess the effectiveness of implementing the program-targeted project for the socio-psychological provision of personal security and counteraction to manipulation during periods of societal transformation.

It was found that the formative and developmental interventions significantly reduced emotional discomfort (tension, anxiety) among participants, as well as their propensity to accept dangerous behaviours and destructive ideas as normative. Concurrently, the overall indicator of subjective well-being reliably increased.

Positive changes were observed in participants' self-control (balance, absence of manipulative tendencies), and their levels of confidence and social protection increased, contributing to a rise in the integral indicator of psychological security. A decrease in the degree of stress load and intra-group manipulative

tension was identified, which positively impacted the enhancement of security levels. Simultaneously, participants' repertoire of defensive and coping strategies expanded, and the frequency of using safe methods for such behaviours also increased.

A reliable decrease in the trauma index, the cumulative impact of traumatic events, and participants' stress levels was determined. Conversely, indicators of their social activity, responsibility, social adaptation, and inclination towards humanistic norms of life activity (morality) increased.

Positive shifts were recorded in components of social intelligence (social awareness, social skills), as well as in the constructiveness of cognitive emotion regulation types and psychological defence mechanisms. This led to a more adequate perception of psychological security threats and an enhanced ability to counteract manipulation. Participants’ interpersonal relationships, their confidence in their social environment, and overall indicators of social support significantly improved.

The program-targeted project contributed to a reduction in the destructiveness of manipulative influence on participants within the digital environment. Moreover, there was a reliable decrease in the number of participants with a low level of psychological security, while the number of participants with a high level of security increased.

This research, while being comprehensive, does not exhaust all aspects of studying the socio-psychological foundations of personal security and counteracting manipulation during societal transformations. From our perspective, it is promising to investigate individuals' social perceptions of security and counteracting manipulation as a component of broader consciousness structures (worldview), not only as subjective representations but also as relationships, attributive schemes, and strategies. We see an important direction for further research in the study of the specifics of the process of ensuring security and counteracting manipulation in individuals with special needs and individuals in special living conditions. Among the promising areas of further research on this

problem, we consider the development of a well-founded nationwide system for training specialists who should work in the direction of ensuring personal security and counteracting manipulation during societal transformation.

Key words: *personality, personal security, counteraction to manipulation, socio-psychological provision of personal security and counteraction to manipulation, societal transformations.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографії:

1.1. Крижановський О.М. Соціально-психологічні основи безпеки особистості та протидії маніпуляціям у транзиторному суспільстві: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. 323 с. ISBN 978-617-7699-87-2

2. Статті у наукових фахових виданнях:

2.1. Akhtyrska Yu.I., Kryzhanovskyi O.M. System of socio-psychological factors of conflict conduct of modern youth and counters to manipulations in media space. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 7-23. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті особливостей протидії маніпуляціям у медіапросторі).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-2-7-23

2.2. Дятченко Д.О., Крижановський О.М. Аналіз впливу соціально-психологічних причин безпечної поведінки особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 67-74. *(Особистий внесок автора полягає у визначенні соціально-психологічних детермінант безпечної поведінки особистості).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2019-50-3-3-67-74

2.3. Бочелюк В.Й., Крижановський О.М. Структура психологічного благополуччя та його роль в життєздійсненні в різних періодах дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 17-33. *(Особистий внесок автора полягає у визначенні значення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в структурі її психологічного благополуччя).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-51-1-17-33

2.4. Mozol V., Balaban O., Oliinyk Y., Babiak A., Kryzhanovskyi O. Interaction of the National Police with other actors in the area of criminal justice in combating criminal offences in the area of land relations. *Amazonia Investiga.* 2021. Vol. 10 (47). P. 226-233. **(Web of Science Core Collection).** *(Особистий внесок автора полягає у розкритті необхідності боротьби з кримінальними правопорушеннями в системі забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям).*

https://doi.org/10.34069/AI/2021.47.11.23

https://amazoniainvestiga.info/check/47/23-226-233.pdf

2.5. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Омелянюк С.М., Данко Д.В. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 64-71. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні ролі безпеки особистості та протидії маніпуляціям в її соціальному функціонуванні в період суспільних трансформацій).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-55-2-64-71

2.6. Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Гєтта О.М., Шелест О.В. Структурно-рівневий аналіз адаптаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 215-224. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу безпеки особистості на її адаптаційний потенціал в умовах суспільних трансформацій).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-58-2-215-224

2.7. Тоба М.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Блискун О.О., Завацький В.Ю., Бровендер О.О. Дятченко Д.О. Соціально-психологічні

особливості групової норми в контексті проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу у групі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 213-220. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті проблеми безпечної поведінки особистості та нормативного впливу в групі).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-61-2-213-220

2.8. Турбан В.В., Омелянюк С.М., Круглов К.О., Крижановський О.М. Дослідження статусу психології особистості в українській науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 88-100. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті стану вивчення проблеми безпеки особистості в українській психологічній науці).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-62-3-2-88-100

2.9. Крижановський О.М., Григор'єва В.В., Герасименко Н.О. Особистісний підхід як мета сучасної освіти у формуванні професійних та гнучких компетенцій. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»).* 2023. № 2 (16). С. 327-335. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні ролі безпеки особистості та протидії маніпуляціям у формуванні професійних і гнучких компетенцій).*

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2(16)-327-335

2.10. Kryzhanovskyi O. Model of universal and professional competences formation. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»).* 2023. № 3 (17). С. 284-290.

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-3(17)-284-290

2.11. Nazymko E., Volobuieva O., Kryzhanovskyi O. Prevention of Legalisation (Laundering) of Criminal Proceeds in the Mechanism of Ensuring

Economic Security of the State. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. Vol. 9, No 4. P. 198-205. **(Web of Science Core Collection).** *(Особистий внесок автора полягає у розкритті механізмів забезпечення економічної безпеки особистості в період суспільних трансформацій).* https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-198-205

2.12. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу небезпечної поведінки особистості на стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2024-63-1-88-98

2.13. Фалько Н.М., Крижановський О.М., Остополець І.Ю., Прокоф'єва О.О., Крижановський П.О. Гендерні особливості самореалізації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 2 (64). С. 159-169. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу психологічної безпеки особистості на гендерні особливості її самореалізації в період суспільних трансформацій).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2024-64-2-5-159-169

2.14. Popovych I., Savchuk O., Matusiak H., Kruglov K., Kryzhanovskyi O., Danko D., Huzar V. Self-attitudes in the structure of motivational orientation of young. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 10). P. 1342-1351. **(Scopus)**. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення самоставлення у структурі мотиваційної спрямованості молоді та її психологічної безпеки).*

DOI:10.7752/jpes.2024.10258

https://www.efsupit.ro/images/stories/octombrie2024/Art%20258.pdf

2.15. Гарькавець С.О., Волченко Л.П., Крижановський О.М. Психологічна армалогія та її значення для сучасних реалій українського суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 3 (65). Т. 1. С. 95-105. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні значення вивчення армалогії для забезпечення безпеки особистості в умовах суспільних трансформацій).*

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2024-65-3-1-95-105

2.16. Halian I., Popovych I., Charkina O., Halian A., Danko D., Zaverukha O., Haponenko L., Kryzhanovskyi O. Relationship between emotional intelligence and coping strategies in young behavior during extreme competitive situations. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 11). P. 1518-1527. **(Scopus)**. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті зв'язку між копінг-стратегіями поведінки молоді та психологічною безпекою в екстремальних ситуаціях).*

DOI:10.7752/jpes.2024.11278

https://efsupit.ro/images/stories/november2024/Art%20278.pdf

2.17. Bokhonkova Y., Kruglov K., Buhaiova N., Kryzhanovskyi O. Student Leadership in Times of Social Transformation. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2024. Vol. 12. P. 311-336. **(Scopus)**. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення студентського лідерства в протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій).*

https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-15

https://insight.journal.kspu.edu/index.php/insight/article/view/254/156

2.18. Popovych I., Kryzhanovskyi O., Zavatskyi V., Tkachenko N., Hrytsuk O., Kolly-Shamne A., Danko D. Self-regulatory behavior styles of juniors in achieving winning outcomes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 1). P. 11-20. **(Scopus)**. *(Особистий внесок автора полягає у*

визначенні значення саморегуляторних стилів поведінки в безпеці особистості та її протидії маніпуляціям).

DOI:10.7752/jpes.2025.01002

https://efsupit.ro/images/stories/january2025/Art%202.pdf

2.19. Крижановський О.М. Проблема безпеки у векторі особистої свободи та інформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 88-95.

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2025-66-1-88-95

2.20. Popovych I., Danko D., Yakovleva S., Haponenko L., Shcherbyna O., Kryzhanovskyi O., Hoian I. Emotional intelligence in the structure of self-control among junior athletes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 2). P. 241-250. **(Scopus)**. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення самоконтролю молоді в її психологічній безпеці та протидії маніпуляціям).*

DOI:10.7752/jpes.2025.02027

https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/eb78f7aa-56a2-4e9d-b631-06342511be3c/content

2.21. Крижановський О.М. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 261-279.

https://doi.org/10.33216/2219-2654-2025-67-2-261-279

3. Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

3.1. Крижановський О.М. Міжнародні стандарти правового регулювання. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-*

практичної конференції (м. Дніпро, 15 березня 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 145-147.

3.2. Крижановський О.М. Окремі ознаки особи неповнолітнього злочинця – наркомана. *Вплив рівня дозвілля та відпочинку молоді на зниження рівня злочинності: зб. наук. статей за матеріалами регіонального науково-практичного семінару* (м. Дніпро, 31 травня 2019 р.). Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 57-59.

3.3. Крижановський О.М. Окремі детермінанти дитячої злочинності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: *зб. наук. статей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 13 березня 2020 р.). Дніпро: ДДУВС, 2020. С. 320-321.

3.4. Крижановський О.М. Проблеми кримінально-правового захисту підприємництва. *Право і держава в період криз*: *ризики та можливості: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29 квітня 2020 р.). К.: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 77-79.

3.5. Дятченко Д.О., Крижановський О.М., Мірошникова Н.С., Заїка М.Р. Поведінка людини в умовах реальної та потенційної небезпеки. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни* (м. Сєвєродонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. ІІ. С. 31-34. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті специфіки поведінки особистості в умовах потенційної небезпеки в період суспільних трансформацій).*

3.6. Добровольська Н.А., Крижановський О.М., Колесніченко Є.С., Ктітарєв Д.О., Тесленко Л.М. Життєва антиципація особистості: до постановки проблеми. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. наук. статей за матеріалами VII*

Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сєвєродонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. С. 28-29. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні значення антиципації особистості в її психологічній безпеці та здатності протидіяти маніпуляціям).*

3.7. Філей Ю.В., Назарова О.С., Крижановський О.М. Особливості правового регулювання єдиного цифрового ринку Європейського Союзу. *Актуальні проблеми господарської діяльності в умовах розбудови економіки Індустрії 4.0: зб. наук. статей за матеріалами III Круглого столу. зб. наук. праць НДІ ПЗІР НАПрН України* (м. Харків, 25 травня 2023 р.) / за ред. О.О. Дмитрик, О.В. Корват. Х.: НДІ ПЗІР НАПрН, 2023. С. 32-39. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті важливості правового регулювання єдиного цифрового ринку Європейського Союзу для забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям).*

3.8. Samotuha A., Lizut R., Kryzhanovskyi O. Regime of foreign occupation and its impact on human rights: from Polish and Ukrainian political-legal retrospective and nowadays. *Philosophy, economics and law review*. 2023. Vol. 3, No. 2. P. 160-183. *(Особистий внесок автора полягає у з'ясуванні впливу сучасних соціогенних викликів на безпеку особистості та процес протидії маніпуляціям).*

3.9. Крошка К.І., Завацька Н.Є., Крижановський О.М. Становлення ціннісно-смислової сфери особистості в процесі її реінтеграції в соціум. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри*: *зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції у межах Програми USAID «Справедливість для всіх»* (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 67-71. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення ціннісно-смислової сфери особистості в її психологічній безпеці та протидії маніпуляціям).*

3.10. Крижановський О.М. Виховання доброчесності в секторі безпеки як провідний стандарт освіти НАТО. *Актуальні питання підготовки фахівців*

для сектору безпеки і оборони в умовах війни: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 19 квітня 2024 р.). Кропивницький: ДонДУВС, 2024. С. 311-316.

3.11. Крижановський О.М. Шляхи вдосконалення кримінально-правових та пов'язаних з ними заходів запобігання наркозлочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 4. С. 118-123.

3.12. Крижановський О.М. Соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони психологічної безпеки особистості. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього: зб. наук. статей за матеріалами щорічного Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу* (м. Київ, 12 червня 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 34-35.

3.13. Крижановський О.М. Безпека особистості у сучасному соціуму: соціально-психологічний контекст. *Актуальні питання відновлення ментального здоров'я у психологічному вимірі: зб. наук. статей за матеріалами І Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 11 жовтня 2024 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. С. 257-260.

3.14. Крижановський О.М. Полісистемність у розгляді феномену психологічної безпеки особистості. *Життєві виклики сучасного суспільства в умовах воєнного стану: зб. наук. статей за матеріалами ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (м. Київ, 5-6 листопада 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 41-43.

3.15. Фалько Н.М., Крижановський О.М. Гармонізація життєвого простору особистості в умовах сучасних викликів: до постановки проблеми. *Педагогіка мистецтва для збереження і розвитку психічного і фізичного здоров'я та культурного зростання особистості впродовж життя: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 5-6 грудня 2024 р.). Запоріжжя: ФОП

Однорог Т.В., 2024. С. 151-153. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення гармонізації життєвого простору особистості в її психологічній безпеці та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій).*

3.16. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії.* 2024. Вип. 32. С. 1-6. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті значення процесу запобігання кримінальним правопорушенням для протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій).*

3.17. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 161 КК України. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law.* 2025. № 44. P. 243-250. *(Особистий внесок автора полягає у розкритті ролі запобігання кримінальним правопорушенням для безпеки особистості в умовах суспільних трансформацій).*

3.18. Крижановський О.М. Специфіка психологічної допомоги засобами гіпнотерапії у вимірах безпеки особистості. *Актуальні питання гіпнозу та сучасної гіпнотерапії у корекції психоемоційних травм, ПТСР та інших психічних розладів: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської інтернет-конференції з міжнародною участю* (м. Кропивницький, 11 січня 2025 р.). К., 2025. С. 34-36.

3.19. Kryzhanovskyi O., Pokhvata M. Social participation of student youth as a spase of value self realization. *Людина і світ: зб. наук. статей за матеріалами XI регіональної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 28 лютого 2025 р.) / за заг. ред. Афанасьєва Л., Глебова Н. Запоріжжя: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2025. С. 112-113. *(Особистий внесок автора полягає в розкритті ролі ціннісної самореалізації у забезпеченні безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій).*

ЗМІСТ

ВСТУП 26

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 41

1.1. Історичні витоки та соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони безпеки особистості 41

1.2. Соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та маніпулятивного впливу в групі

1.3. Міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти 60

забезпечення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій 79

Висновки до розділу 93

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ 97

2.1. Безпека особистості та протидія маніпуляціям з позицій полісистемності в соціально-психологічній парадигмі наукового знання 97

2.2. Конструкти безпеки особистості і протидії маніпуляціям у вимірах особистої свободи та впливу інформаційного середовища 119

2.3. Актуалізація шляхів підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій 137

Висновки до розділу 153

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 158

3.1. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій 158
3.2. Дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості і протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій 188
3.3. Соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій 203
3.4. Варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість в умовах суспільних трансформацій 215
Висновки до розділу 231
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 238
4.1. Змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій 238
4.2. Результати формувального етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення 277
Висновки до розділу 300
ВИСНОВКИ 305
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 311

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливість розв'язання проблеми безпеки в періоди суспільних трансформацій є очевидною, оскільки її розглядають як один із ключових критеріїв і нормативів поступального та стабільного розвитку соціальних, економічних, технічних, екологічних та біологічних систем.

Встановлено, що потреба в дослідженні умов забезпечення безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям зумовлена ускладненням і непередбачуваністю сфери її життєдіяльності. Рівень обізнаності щодо безпеки та засобів протидії маніпуляціям залишається недостатнім з огляду на усвідомлення, розуміння й подолання загроз. Водночас соціально-психологічний дискурс проблеми безпеки потребує ґрунтовного вивчення, оскільки забезпечення безпеки на всіх рівнях функціонування особистості та в різних системах, а також її здатність протидіяти маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій, залежить від взаємодії особистості з соціумом і її безпосередньої активності.

Крім того, прагнення до безпеки та протидії маніпуляціям належать до фундаментальних потреб особистості, а їхнє задоволення є необхідною передумовою успішної життєдіяльності та розвитку. Реалізація цих потреб у суспільстві відбувається через відповідні організаційні форми, передусім стійкі структури соціальних взаємодій і спільної діяльності, які трансформуються в систему взаємопов'язаних особистих і/або групових інтересів, а також способів їх досягнення, зокрема в площині протидії маніпуляціям.

Встановлено, що проблема маніпулятивного впливу переважно пояснюється та оцінюється в межах політологічних, філософських і загальнопсихологічних досліджень. Водночас цей феномен є концептуально важливим у соціально-психологічному вимірі, оскільки тісно пов'язаний з проблемою безпеки особистості в сучасному трансформаційному соціумі, формами та способами соціальної взаємодії тощо.

Вивчення означеної проблеми набуває особливої актуальності в умовах, коли потреба в безпеці та протидії маніпуляціям стає провідною, зокрема в періоди суспільних трансформацій. У таких реаліях вона визначає мотивацію соціальної поведінки особистості, зумовлює її перебудову та зміну, трансформує інші потреби, індивідуальні особливості та характеристики людини. Іншими словами, потреба в безпеці та протидії маніпуляціям виступає активним і домінуючим мобілізатором ресурсів особистості в ситуаціях надзвичайного характеру, що істотно посилюються під час суспільних трансформацій.

Стан розробленості проблеми. Більшість авторів, які досліджували питання психологічної безпеки та протидії маніпуляціям, наголошують на важливості вивчення як зовнішніх чинників (наприклад, специфіки соціального середовища), так і внутрішніх чинників (особистісні характеристики, мотивація, темперамент тощо) (І. Волженцева, Л. Волченко, С. Гарькавець, О. Кононенко, Я. Чаплак, Г. Чуйко, J. Beus, L. Dhanani, M. McCord та ін.). Згідно з R. Janoff-Bulman, психологічна безпека особистості проявляється опосередковано – через систему ставлень суб'єкта до світу, себе та інших людей; при цьому сприйняття світу як ворожого, недоброзичливого може становити загрозу для людини, яка, маючи такі переконання, переживає дискомфорт і небезпеку. У зв'язку з цим стверджується, що в дослідженнях специфіки психологічної безпеки та протидії маніпуляціям доцільно враховувати не лише особистісні характеристики людини, її цінності й установки, а й суб'єктну позицію, завдяки якій вона здатна регулювати власні відносини із середовищем і виступати активним суб'єктом власного життя.

Сучасні дослідження з проблем безпеки та протидії маніпуляціям дотримуються традиції виокремлювати безпеку держави, суспільства (В. Грищенко, М. Дзюба, О. Дузь-Кратченко, В. Єфіменко, Я. Жарков, Н. Завацька, З. Ковальчук та ін.) та особистості (Д. Заграй, М. Кононець, А. Литвинчук, Г. Ложкін, В. Оверчук, О. Рибальченко, Н. Савелюк, М. Слюсаревський та ін.); професійну безпеку (І. Волеваха, Н. Волянюк,

І. Зубко, О. Лазорко, Г. Ложкін та ін.), безпеку в сім'ї (А. Грись, Ю. Примак, К. Седих та ін.). Серед зарубіжних науковців зазначені аспекти проблеми дослідження висвітлено в працях A. Bellissimo, C. Brezausek, M. Corbett, S. Goldberg, J. Grusec, J. Jenkins, K. MacDonald, B. Morrongiello, G. Prado, D. Schwebel, J. Szapocznik та ін.). Крім того, посилено вивчаються питання психологічних засобів безпеки (О. Богучарова, Ю. Бохонкова, І. Данилюк, Л. Заграй, M. Carter, D. Cervone, S. Occhipinti, R. Petruska, M. Siegal, R. Smith, N. Weinstein, J. Weitlauf, J. Wilson та ін.), зокрема інформаційно-психологічна складова забезпечення безпеки (В. Алещенко, Л. Гаврищак, С. Гнатюк, Є. Катаєв, О. Лещинська, С. Лихачов, І. Мартиненко, О. Панченко, В. Петрик, Т. Сергієнко, Н. Уханова, А. Харченко та ін.), а також безпека у психотерапевтичних відносинах (M. Egan, F. Helm, A. Rappoport та ін.). Поряд з цим розробляються програми, спрямовані на забезпечення почуття стабільності, цілісності й упевненості в собі, що сприяють вирішенню зазначених проблем.

Встановлено також, що дедалі частіше об'єктом досліджень науковців є питання інформаційно-психологічної безпеки, безпеки освітнього середовища − у напрямі забезпечення психологічної безпеки в закладах освіти (О. Бондарчук, Н. Вітюк, Л. Карамушка, Н. Коструба, Т. Панченко, Г. Радчук, О. Тушина, Ю. Хвесик, J. Berg, D. Cornell та ін.); безпеки професійної діяльності, у межах якої вивчаються психологічна безпека та питання ергономіки праці; безпеки суб'єктів професійної діяльності з різним посадовим статусом і різним особистісним типом, чинники порушення психологічної безпеки, зокрема в екстремальних умовах діяльності (В. Барко, В. Бочелюк, М. Корольчук, Г. Ложкін, С. Миронець, В. Поуль, І. Приходько, О. Сафін та ін.); досліджується роль працівника у забезпеченні безпеки, аналізується взаємозв'язок стилю діяльності керівника та психологічної безпеки підлеглих тощо (K. Gaisbachgrabner, K. Kallus, D. McLain, M. Schwarz та ін.). Наголошується, що значну роль у забезпеченні психологічної безпеки відіграє соціально-психологічний клімат у групі (J. Bradley, M. Christian, M. Graso, L. Jiang, T. Probst, J. Wallace), особливі лідерські якості –

приязність та контроль (З. Ковальчук, О. Шевченко, J. Schaubroeck, F. Walumbwa), спеціально організовані тренінги (Н. Волинець, P. Argentero, M. Leiter, W. Zanalett та ін.), побудовані, зокрема, на моделі сприйняття ризику та контролю поведінки.

Лише останнім часом з'явилися праці, у яких враховано ступінь і тип загрози (Л. Заграй, S. Braun, S. Overstreet та ін.), а також установки й стереотипи як прояви соціально-психологічної ідентичності (А. Борисюк, А. Кононенко, О. Кононенко, О. Нагула, Т. Цюман, J. Crosby, P. Davies, R. Ditlmann, V. Purdie-Vaughns, C. Steele та ін.), упевненість у захисті, моделі прихильності (S. Dickstein).

До найповніших праць, у яких вивчено, зокрема, соціальну маніпуляцію, належать розвідки R. Goodin, H. Schiller, E. Shostrom та інших науковців. Стани відчуження та маніпуляції в контексті характеру діяльності особистості досліджувалися у працях К. Божко, І. Волженцевої, В. Клак, І. Левицької, С. Лозниці, T. Adorno, M. Buber, A. Camus, K. Jaspers, H. Marcuse, E. Mounier, J. Ortega y Gasset, J.-P. Sartre, E. Fromm, M. Heidegger. Психічні складові маніпуляцій, особливості свідомості та підсвідомості людини в умовах різних впливів розроблялися у працях К. Гавриловської, Н. Гребінь, М. Карпенко, В. Лойко, М. Присяжнюк, R. Harris, P. Hofer, G. Le Bon, S. Moscovici, L. Proto, J. Rudinow, G. Tarde та інших дослідників.

Проте соціально-психологічний вимір розв'язання проблем безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій потребує поглибленого вивчення та концептуалізації в межах наукової парадигми. У зв'язку з цим важливим є визначення соціально-психологічних особливостей уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому й гендерному вимірах, виокремлення дескрипторів соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям, а також виявлення соціально-психологічних предикторів цих конструктів з метою розробки дієвих засобів соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям під час суспільних трансформацій.

Актуальність означеної проблематики, її складність, багатовимірність та недостатня розробка теоретичних і практичних аспектів, з урахуванням соціального контексту розвитку держави та умов сучасної соціально-політичної ситуації, зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «*Соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій*».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького МОН України «Психологічні засади актуалізації ресурсності та життєстійкості особистості: концептуалізація та розвиток» (державний реєстраційний номер: 0121U110568) і відповідає комплексним науково-дослідним темам кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля МОН України «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 5 від 31 січня 2025 р.).

Об'єкт дослідження – безпека особистості та протидія маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Предмет дослідження – соціально-психологічні засади безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Мета дослідження полягає у концептуальному визначенні соціально-психологічних основ безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій; розкритті змістовно-процесуальних засад програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям у науковій парадигмі.

2. Здійснити концептуалізацію проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у соціально-психологічному вимірі.

3. Виокремити соціально-психологічні особливості уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому та гендерному вимірах.

4. Визначити соціально-психологічну специфіку безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

5. Розкрити змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

6. Провести оцінку ефективності впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (В. Бочелюк, С. Гарькавець, Є. Гейко, І. Пасічник, К. Седих, K. Lorenz, J. Schaefer, I. Stengers, S. Taylor, K. Wilber та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, Я. Раєвська, В. Роменець, В. Турбан, О. Чебикін та ін.), інформаційно-комунікативного (Л. Засєкіна, Л. Калмикова, З. Кіреєва, М. Орап, Г. Радчук та ін.), особистісно-компетентнісного (І. Ващенко, О. Лосієвська, Л. Онуфрієва, В. Рибалка, Ю. Швалб та ін.), процесуально-динамічного (Г. Калмиков, Є. Карпенко, З. Карпенко, О. Кононенко, Л. Пілецька, І. Попович та ін.), ресурсного (А. Бек, О. Ігнатюк, Д. Кліфтон, В. Лозова, С. Лукомська, Т. Рогова, М. Селігман, Б. Фредкінсон, О. Штепа та ін.), комплексного (В. Карпенко, О. Кулешов, Я. Лавренюк, Ю. Мединська, В. Моляко, Т. Титаренко, О. Фільц, С. Якушик та ін.) підходів в психології; концепції розвитку особистості як активного суб'єкта життєдіяльності (І. Волженцева, Н. Добровольська, З. Ковальчук, Т. Комар, О. Литвиненко, Н. Чепелєва та ін.); теорії та моделі самоорганізації особистості (Я. Гошовський, І. Гоян, Ю. Завацький, А. Кононенко,

С. Миронець, Н. Токарева, Н. Фалько та ін.), її соціально-психологічної взаємодії (В. Барко, Н. Завацька, В. Корнієнко, О. Лукашов, У. Михайлишин, Л. Руденко та ін.), соціокультурної самоідентифікації (О. Лісовий та ін.), самоактуалізації (A. Maslow, C. Rogers, V. Frankl, E. Fromm та ін.) та самодетермінації (Е. Десі, Р. Райан, М. Хайдеггер); теорії та моделі психологічної безпеки особистості (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лазорко, О. Лещинська, А. Литвинчук, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко, М. Слюсаревський та ін.), наукові погляди на протидію маніпуляціям (Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк, О. Федчук та ін.), положення теорії та практики формування соціальних уявлень особистості (М. Біллінг, Г. Брейквел, Л. Волченко, В. Дуаз, І. Жадан, Д. Жоделе, Д. Кантер, С. Московічі, С. Омелянюк, А. Тешфел, К. Фламан та ін.); концептуальні підходи до детермінації соціальної активності особистості (О. Блискун, І. Гуляс, Л. Заграй, О. Лич, В. Панок, О. Сафін, В. Татенко, Т. Траверсе, О. Фурман, Л. Черновська, Т. Щербан та ін.); наукові погляди на природу та ґенезу ціннісних орієнтацій особистості (О. Бондаренко, М. Боришевський, С. Гарькавець, А. Грись, О. Цільмак, Ш. Шварц та ін.); методологічні положення і принципи активного соціально-психологічного навчання та допомоги в період суспільних трансформацій (Ю. Бохонкова, В. Волошина, А. Склярук, О. Сорока, О. Чуйко, Р. Шевченко, С. Яковлева, Т. Яценко та ін.), теорія технологізації соціально-психологічної роботи в умовах суспільних трансформацій (К. Андросович, І. Бурлакова, В. Завацький, А. Капська, А. Коваленко, А. Курова, Ю. Швалб та ін.).

Для досягнення поставленої мети та розв’язання висунутих завдань використано комплекс **методів дослідження**:

– *теоретичні*: теоретичний, порівняльний аналіз та синтез сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми визначення соціально-психологічних основ безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, а також їх узагальнення, класифікація та систематизація;

– *емпіричні:* спостереження; бесіда; анкетування («Анкета психологічної безпеки», «Безпека освітнього середовища»), інтерв’ювання,

психодіагностичні методики: опитувальник уявлень про безпеку (N. Lyz), методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова), методика оцінки індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, методика оцінки суб'єктивного благополуччя (A. Perrudet-Badoux, G. Mendelssohn, J. Chiche, в адаптації М. Соколової), шкала соціального інтелекту Tromsø (The Tromsø Social Intelligence Scale, D. Silvera, M. Martinussen, T. Dahl, в адаптації В. Шевельова, О. Алексєєва), методика «Когнітивне регулювання емоцій» (N. Garnefski, V. Kraaij, в адаптації О. Писарєвої, О. Гриценко), методика «Індекс життєвого стилю» (LSI, R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte, в адаптації Л. Вассерман та ін.), методика діагностики індивідуальних цінностей (Sh. Schwartz), методика оцінки індексів, що відображають ціннісні орієнтації (M. Rokeach), методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (T. Holmes, R. Rahe), опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), в адаптації Н. Тарабріної), методика діагностики самооцінки психічного стану (Г. Айзенк), шкала тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна), методика діагностики самооцінки (Т. Дембо, С. Рубінштейн), методика «Хто Я?» (M. Kuhn, T. McPartland, у модифікації Т. Румянцевої), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (S. Hobfoll, в адаптації Н. Водоп'янової, О. Старченкової), модифікований опитувальник «Диспозиції захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі» (Г. Бойко); проєктивні методики: соціометрія, «Людина під дощем»;

– *методи математичної обробки даних* із їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистичну обробку даних і графічну презентацію результатів дослідження здійснено за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося в період з 2019 р. по 2025 р. на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Південноукраїнського Інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Центру розвитку підприємництва та

реалізації бізнес-ідей (м. Київ), а також на базі закладів вищої освіти (Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Західноукраїнського національного університету, Національного університету «Запорізька політехніка», Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини).

Загальна кількість досліджуваних респондентів становила 872 особи віком від 17 до 55 років (438 (58,6%) осіб чоловічої статі та 434 (41,4%) – жіночої статі), які перебували на різних етапах онто-, соціо- та професіогенезу. До І групи увійшли 215 респондентів юнацького віку (від 17 до 23 років) та раннього дорослого віку (від 24 до 34 років); до ІІ групи – 338 респондентів віком від 35 до 40 років (І періоду зрілого віку); до ІІІ групи – 319 респондентів віком від 41 до 55 років (ІІ періоду зрілого віку). Усі учасники мали різні освітньо-кваліфікаційні характеристики, зокрема щодо етапу професіоналізації, досвіду професійної діяльності та посадового статусу. Вибірка була репрезентативною щодо ключових змінних емпіричного дослідження та основних соціально-демографічних характеристик.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних і якісних методів аналізу емпіричних даних, застосуванням методів математичної статистики.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

– *вперше:* з позицій полісистемності *наведено* концептуальне соціально-психологічне обґрунтування феномену безпеки особистості та процесу протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій як інтегративних конструктів, здійснене через *актуалізацію* нормативно-правових стандартів

забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і *артикуляцію* цих конструктів у вимірах особистої свободи та інформаційного середовища; *проведено* аналіз соціально-психологічної специфіки та *диференційовано* уявлення особистості про умови безпеки та протидію маніпуляціям в період суспільних трансформацій у віковому і гендерному вимірах; *розкрито* дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям (на підставі оцінки індексів життєвого стилю та схильності до прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, а також параметрів соціального інтелекту; типів когнітивного регулювання емоцій; особливостей ціннісних орієнтацій; рівнів суб'єктивного благополуччя; диспозицій захисної та копінг-поведінки; механізмів психологічного захисту) в умовах суспільних трансформацій; *виокремлено* соціально-психологічні предиктори (маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій та сумарний показник їхнього впливу, індекс травматичності, рівень стресу) загроз безпеки особистості (військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних та загроз її здоров'ю) у період суспільних трансформацій, з урахуванням параметрів стресостійкості та соціальної адаптації; *виявлено* варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у векторах групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі, а також напрямки їх протидії в умовах суспільних трансформацій;

– *розкрито* змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, з використанням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів, у межах яких розроблено й імплементовано нормативне та організаційно-технологічне забезпечення процесу з обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості,

еквівалентності, диференційованого прогнозування на етапах його побудови та реалізації;

– *поглиблено та уточнено*: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену безпеки особистості та його змістовні особливості; соціально-психологічну сутність процесу забезпечення безпеки особистості, а також можливості протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій;

– *набули подальшого розвитку:* методологічне та методичне забезпечення вивчення феномену безпеки особистості; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій ефективного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям, зокрема в умовах глобальних багатовимірних загроз і соціогенних викликів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію під час проведення системних досліджень феномену безпеки особистості, зокрема в контексті маніпулятивного впливу та протидії йому; у розробці та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій; у визначенні та обґрунтуванні соціально-психологічних умов ефективної реалізації розробленого програмно-цільового проєкту з урахуванням змісту, форм, методів активного соціально-психологічного навчання та допомоги в період суспільних трансформацій. Прикладний аспект викладених положень полягає також у тому, що усвідомлення структури групового та міжособистісного маніпулятивного впливу дає змогу краще розуміти приховані процеси в групі, ефективніше протистояти маніпуляціям, оптимізувати процеси групової діяльності, міжособистісного спілкування і взаємодії.

Отримані наукові дані та розроблені рекомендації можуть бути використані психологами, соціальними працівниками, фахівцями інших галузей, які займаються проблемами безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Матеріали дослідження можуть застосовуватися при підготовці освітньо-професійних та освітньо-

наукових програм в освітніх компонентах з проблем психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Розроблений програмно-цільовий проєкт може бути рекомендований для впровадження у закладах освіти, консультаційних центрах, центрах соціально-психологічної адаптації, центрах психосоціальної допомоги з метою підвищення ефективності процесу соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Результати дослідження **впроваджено** у консультаційну та методичну роботу Науково-практичного центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 783/36 від 31.07.2024 р.); у консультаційну роботу Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (довідка № 12-02-24Ф від 12.02.2024 р.); у консультаційну роботу ГО «Фонд розвитку підприємництва та реалізації бізнес-ідей (м. Київ) (довідка № 07-03-24Ф від 07.03.2024 р.); у науково-методичну роботу Південноукраїнського інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса) (довідка № 79/1 від 22.12.2023 р.); в освітню, виховну та науково-методичну роботу Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-15/1211 від 12.08.2024 р.); у навчально-виховну роботу Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 785/15.17 від 01.08.2024 р.); у навчально-виховну та наукову роботу Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 386 від 27.08.2024 р.); у наукову та навчально-методичну роботу Західноукраїнського національного університету (довідка № 126-36/1933 від 16.08.2024 р.); в навчально-методичну та науково-організаційну роботу Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (довідка № 09/01-4-624 від 06.08.2024 р.); в освітню, виховну, науково-методичну роботу Національного університету «Запорізька політехніка» (довідка № 39/01/2462 від 13.08.2024 р.); у виховний процес та навчально-методичну роботу Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 1017/33-01.03 від 13.08.2024 р.); в освітній процес Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини (довідка № 1285/01 від 14.08.2024 р.) та застосовано при викладанні професійно-орієнтованих дисциплін і спецкурсів «Соціальна психологія», «Психологічне консультування», «Психологія особистості», «Диференційна психологія», «Психологія впливу», «Психологія масової свідомості», а також при розробці матеріалів методологічних семінарів.

Особистий внесок автора. Розроблені наукові положення та отримані емпіричні дані є самостійним внеском автора в розробку проблеми визначення соціально-психологічних основ безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. В опублікованих зі співавторами працях доробок автора становить 50%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Положення та висновки кандидатської дисертації на тему «Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності» в докторській дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи представлено на науково-практичних конференціях, у проєктах, на семінарах, у програмах, стажуваннях, круглих столах різного рівня, зокрема *міжнародних*: III-IV науково-практичних конференціях «Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти» (Дніпро, 2019-2020 рр.), науково-практичній конференції «Право і держава в період криз: ризики та можливості» (Київ, 2020 р.), VIII науково-практичній конференції, присвяченій пам’яті професора Ващенко Ірини Володимирівни «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Сєвєродонецьк, 2021 р.), VII науково-практичній конференції «Актуальні питання здоров’язбереження у координатах сучасних парадигм» (Сєвєродонецьк, 2021 р.), IX науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Київ, 2023 р.), семінарах-тренінгах у межах Програми

«Справедливість для всіх» Агентства США з міжнародного розвитку (USAID): «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.), «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.), «Синергія інтелекту та тіла: науково-педагогічна компетентність» (Київ, 2024 р.), «Психологія професійного мислення: готовність до змін» (Київ, 2024 р.), «Соціально-правовий аналіз булінгу та мобінгу, як найпоширеніших явищ дискримінації в суспільстві» (Київ, 2024 р.); науково-практичній конференції «Актуальні питання підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони в умовах війни» (Кропивницький, 2024 р.), міждисциплінарній науково-практичній конференції «Педагогіка мистецтва для збереження і розвитку психічного і фізичного здоров'я та культурного зростання особистості впродовж життя» (Запоріжжя, 2024 р.), International internship «Fundraising and organization of project activities in educational establishments: European experience» (Krakow, Poland, 2024), International Internship Program within the framework of the International Spring School «Inclusion, Social Responsibility and Entrepreneurship. Social Innovations for Community Development and Youth Engagement» (Genoa, Berlin, Kyiv, 2025), Project «Enhancing the Participation and Ensuring the Right to Education for Children with Intellectual Disability: Developing Capacities and Opportunities (EPERE)» (SI Baltic Sea Neighbourhood Programme, 2025), I науково-практичній конференції імені Володимира Рєпкіна «Психолого-педагогічні основи розвивального навчання: теорія, практика, перспективи» (м. Лубни, 2025 р.), програмі «Бізнес в цифровому середовищі» (Funded by the European Union) (Київ, 2025 р.), науково-практичній конференції «Психічне здоров'я та життєстійкість в умовах війни: інноваційні підходи та доказові інтервенції для України» (Івано-Франківськ, 2025 р.); *з міжнародною участю:* II науково-практичній конференції «Життєві виклики сучасного суспільства в умовах воєнного стану» (Київ, 2024 р.), інтернет-конференції «Актуальні питання гіпнозу та сучасної гіпнотерапії у корекції психоемоційних травм, ПТСР та інших психічних розладів» (Кропивницький, 2025 р.); *всеукраїнських:* III круглому

столі «Актуальні проблеми господарської діяльності в умовах розбудови економіки: Індустрії 4.0» (Харків, 2023 р.), щорічному науковому круглому онлайн-столі «Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього» (Київ, 2024 р.), стажуванні «Інноваційні технології викладання психологічних дисциплін у процесі дистанційного навчання» (Хмельницький, 2025 р.), І науково-практичній конференції «Актуальні питання відновлення ментального здоров'я у психологічному вимірі» (Київ, 2024 р.), науково-практичній конференції «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації» (Львів, 2024 р.); *регіональних:* науково-практичному семінарі «Вплив рівня дозвілля та відпочинку молоді на зниження рівня злочинності» (Дніпро, 2019 р.), XI науково-практичній конференції «Людина і світ» (Запоріжжя, 2025 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2024-2025 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено в 41 публікації автора, з яких: 1 одноосібна монографія, 21 стаття в наукометричних фахових виданнях із психології (з яких: 5 статей – у наукометричній базі Scopus, 2 статті – у наукометричній базі Web of Science Core Collection), 19 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 320 найменувань (з них 144 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 347 сторінок, з них 310 сторінок основного тексту. Робота містить 17 таблиць на 15 сторінках, 1 рисунок на 1 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

1.1. Історичні витоки та соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони безпеки особистості

Констатовано, що проблема безпеки особистості історично досліджувалася в контексті базових потреб людини, серед яких особливе місце посідає потреба в самозбереженні. Безпека асоціюєтьсся з досягненням людиною внутрішньої узгодженості, здатністю особистості інтегрувати власний досвід – відчуття, переживання, почуття – та символізувати їх, сприяючи редукції внутрішнього напруження (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лазорко, О. Лещинська, А. Литвинчук, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко та ін.) [11; 54; 95; 96; 97; 98; 101; 102; 105; 134; 135; 136; 142 та ін.].

У процесі цієї інтеграції активну роль відіграє сам суб’єкт, забезпечуючи узгодженість механізмів проєкції та інтроєкції в ранньому досвіді, а також поступову диференціацію від психосоціальної особи та архетипічних фігур колективного несвідомого в більш зрілому віці, обираючи способи регуляції мотиваційно-потребнісної сфери. Особистість постає як результат найвищої життєстійкості, абсолютного прийняття індивідуально буття та максимально успішного пристосування до загальнозначущого за умови збереження свободи вибору та власного рішення [175]. Таким чином, із початку дослідження проблеми безпеки роль

особистості у її збереженні не лише не виключалася, а й визначалася як одна з провідних.

Перші психологічні дослідження безпеки пов'язані з психоаналізом. Представники цієї школи підкреслювали значущість ранніх етапів розвитку особистості у формуванні психологічної безпеки. З. Фрейд [161], у своїй структурній моделі особистості, виокремлював складові (Воно, Я, понад-Я) співвідносячи першу з них із несвідомими біологічними інстинктами та потягами. Внутрішній конфлікт між Воно та понад-Я – між вродженими бажаннями та внутрішніми заборонами, моральними вимогами – породжує більшість небезпечних для психіки людини ситуацій. Конфлікт між Воно і понад-Я є, по суті, конфліктом на рівні топіки, між системами та інстанціями. Інший конфлікт, на рівні економіки та динаміки, виникає між потягами, наприклад, сексуальним інстинктом та самозбереженням або між потягами до життя та смерті. Наростання напруги між ними може трансформувати тривогу в страх, спричиняючи страждання людини.

З. Фрейд розрізняв кілька видів страху, зокрема реальний і невротичний. Реальний страх він вважав «цілком раціональним», «реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки», очікуваним ушкодженням, яке пов'язане з рефлексом втечі, що можна розглядати як вираження інстинкту самозбереження [161].

Невротичний страх, вважав З. Фрейд, проявляє себе у декількох формах: у вигляді «загальної боязкості», або «страху очікування», у вигляді різноманітних фобій (побоювання конкретних об'єктів і ситуацій), у вигляді істерії страху.

Згідно з З. Фрейда, невротичний страх не пов'язаний із безпосередньою загрозою і є заміщенням афектів, зміст яких було витіснено. Завдяки душевним силам людина з часом сама опановує страх, редукує напругу, викликану ним. Однак часто людині потрібна допомога для подолання страждань і почуття небезпеки. У цьому контексті З. Фрейд розглядає

небезпеку як підвладність людини своїм несвідомим бажанням і конфліктам, а безпеку – як звільнення від цього незнання і, відповідно, страждання [161].

Проблема психологічної безпеки для людини полягає у відсутності внутрішньої єдності, яку психоаналітик відновлює, усуваючи опір.

Значну роль у цьому процесі З. Фрейд відводив внутрішній мотивації, тому стражданню, яке спонукає не шукати тимчасових замінників задоволення, а прагнути до одужання, досягнення свободи та цілістості особистості [161].

Відмінності між теоретичними поглядами З. Фрейда та К. Юнга добре відомі. К. Юнг в одному зі своїх останніх інтерв'ю зазначав, що єдина існуюча небезпека – це сама людина, яка перебуває в конфлікті зі своїм несвідомим, переносячи архетипічний матеріал на зовнішні об'єкти. Така проєкція становить небезпеку і для іншого суб'єкта, який може ідентифікуватися з цією проєкцією і поводитися відповідно до неї (наприклад, відповідно до проєкції Тіні). Вона може бути небезпечною і для того, хто проєктує, оскільки психологічні аспекти Тіні в цьому випадку не інтегруються, а відчужуються від людини [175].

К. Юнг підкреслював, що в періоди життєвих переломів образи колективного несвідомого потребують особливої уваги, оскільки вони є джерелом вказівок для розв'язання проблеми протилежностей [161].

Фрагментарність, розщепленість особистості, на думку К. Юнга, роблять людину вразливою, безсилою перед труднощами, а також залежною від обставин та інших людей. Інтеграція протилежностей у поцесі реалізації Самості вивільняє психічну енергію, яка раніше витрачалася на утримання в несвідомому витісненого матеріалу, і спрямовує її на підтримку процесу індивідуації [161].

За А. Адлером [177], уже в ранньому дитинстві внаслідок соціальних порівнянь, зокрема з дорослими, у дитини виникає почуття неповноцінності, яке може перерости в комплекс неповноцінності. З погляду А. Адлера,

серйозна небезпека для особистості полягає як у ступені вираженості цього комплексу, так і в специфіці засобів компенсації почуття неповноцінності.

А. Адлер пише, що почуття неповноцінності притаманне кожній людині, але воно стає патологічним воно тоді, коли в людині переважає відчуття неадекватності, що гальмує корисну активність, спричиняє депресивний стан і перешкоджає розвитку [177].

Психоаналітичний підхід до людини, з одного боку, ґрунтується на ідеї вродженого в ній прагнення до розвитку, а з іншого − на постійному переживанні внутрішньої напруги та прагненні її подолати. Загрозою для людського існування є вибір невротичного шляху розвитку та підміна справжнього почуття «Я» фальшивим. Ослаблення почуття неповноцінності через адекватне задоволення потреби в перевазі над собою розглядалося А. Адлером як здорова стратегія самовдосконалення.

Крім того, для А. Адлера це ще й розвинене почуття спільності, єднання з іншими людьми, бажання бути з ними − так званий соціальний інтерес, який він вважав барометром нормальності, критерієм здорового розвитку людини як особистості [177].

У працях послідовників З. Фрейда – А. Фрейд, К. Хорні, Г. Саллівена, Е. Фромма – проблема психологічної безпеки пов’язується з особливостями соціального середовища, ставленням батьків до дитини та психологічним благополуччям/неблагополуччям [162; 236 та ін.].

Несприятливі умови розвитку, недружнє чи індиферентне ставлення до дитини з боку оточення, відсутність турботи, любові та уваги фруструють потребу дитини в розвитку, самореалізації та роблять актуальним задоволення потреби в безпеці. Стійка тривога, пов’язана з прагненням до безпеки, є основою для виникнення особистісних порушень, має тенденцію виявлятися не тільки у відносинах з батьками, закріплюючись у поведінці як стійкий емоційний стан чи комплекс [161].

К. Хорні наголошувала на важливості переживання почуття безпеки, яке формується з дитинства і залежить від соціальної, насамперед

батьківської, підтримки [236]. Згідно з К. Хорні, дитина відчуває глибоку безпорадність, переживає самотність та ізольованість, потребуючи уваги, турботи та любові. Особливе значення К. Хорні надавала оточенню дитини, яке, будучи відчуженим, провокує базальну тривогу [236].

К. Хорні відкидає ідею біологічного детермінізму, відстоюючи онтологічну позицію «тут і зараз». Вона вважає, що розвиток дитини залежить від соціальних умов. Через холодність і ворожість сімейного оточення вона не почувається в безпеці, у неї виникає тривожність, почуття глобального лиха – найболючіший стан, який може переживати людина. Для уникнення почуття тривоги формується внутрішня переконаність в тому, яким має бути захист від зовнішніх небезпек. Але ці захисні механізми, в свою чергу, стають причиною нових труднощів, адже відчужують людину від її творчої сутності, через що вона перестає бачити свою власну цінність і свої природні обдарування [236]. Мета терапії, на думку К. Хорні, полягає у досягненні відповідальності, спонтанності, довіри до себе та щирості. Почуття відповідальності означає самоствердження – здатність приймати рішення самостійно та діяти відповідно до власних переконань [236].

Спонтанність передбачає відкритість в емоційних реакціях, а довіра до себе – ясність власної системи цінностей та повагу до цінностей інших людей. Ці конструкти – відповідальність, спонтанність і довіра – визначають почуття особистої безпеки.

Е. Фромм розглядає безпеку через концерцію «втечі від свободи». Він стверджує, що прагнення людини до свободи є її природною потребою, але з досягненням певного рівня свободи виникають самотність і відчуття небезпеки, які можуть компенсуватися за допомогою механізмів втечі від свободи, що, однак, забезпечують лише псевдобезпеку. Після народження дитина, стаючи біологічно самостійною, істотою, зберігає функціональну єдність із матір'ю, що створює відчуття приналежності до чогось та гарантує безпеку існування [162]. Таку єдність Е. Фромм назвав

«первинними узами», які забезпечують фундаментальну єдність із навколишнім світом і відчуття безпеки [162].

Соціальний устрій Середньовіччя, з його структурованістю та відсутністю особистої свободи, надавав людині відчуття стабільності та відносної безпеки. В епоху Відродження відбулося усвідомлення людиною себе як індивіда, в той же час було отруєне ставлення успішного індивіда до власної особистості, його почуття впевненості в собі та відчуття безпеки [162].

Е. Фромм пов'язує руйнівність (усунення об'єкта) із зовнішніми загрозами: знищуючи об'єкт, індивід залишається наодинці, але звільняється від зовнішніх загроз [162]. Знищуючи будь-яку зовнішню загрозу, руйнівність посилює значущість Его самотнього індивіда, сприяючи появі почуття безпеки. Людина, за Е. Фроммом, має два шляхи: перший – творчість, любов до людей, щедрість, розвиток самоповаги; другий – підкорення авторитетам, ототожнення з суспільством, залежність від інших людей. Потреба шукати сенс життя та сприяти формуванню суспільства, яке формує саму людину, є фундаментальною.

Е. Еріксон пов'язував психологічну безпеку з формуванням базисної довіри, яка виникає в перші роки життя людини. Довіра − це переживання та розуміння дитиною світу як стабільного й передбачуваного. Люди, що оточують дитину, насамперед мати, виступають «провідниками» у навколишній світ, демонструючи його доброзичливість або ворожість. Довіра до світу є основою нормального розвитку дитини, яка проходить шлях від дитинства до дорослості у постійному контакті з іншими людьми. Без почуття довіри ці взаємини не можуть слугувати ресурсом для психічного та соціального розвитку [215].

Розвинена довіра дитини означає не лише сприйняття світу як безпечного, структурованого й нехаотичного, а й фундаментальне відкриття зв'язку між зовнішнім і внутрішнім, соціальним і психічним. Така узгодженість, безперервність та тотожність особистого досвіду забезпечують

почуття его-ідентичності, що сприяє передбачуваності подій і можливості їх контролю, формуючи основу психологічної безпеки [215].

У межах психоаналітичного підходу значна увага приділяється зв'язку матері та дитини й його впливу на формування почуття безпеки. Однак прихильність дитини до матері розглядається в психоаналізі як біологічна єдність, заснована на залежності дитини від задоволення матір'ю її фізіологічних потреб.

У подібних уявленнях психоаналізу Дж. Боулбі вбачав його обмеженість. На основі спостережень за взаємодією матерів та їх дітей, він дійшов висновку, що повсякденного догляду за немовлям недостатньо для формування прихильності [192]. Набагато більше значення має соціальна взаємодія та позитивний емоційний контакт між матір'ю та дитиною. Ця ідея була емпірично підтверджена у дослідженнях М. Ейнсворт, що дозволило виокремити надійний тип прихильності (поряд із ненадійними), у якому в дитини формується внутрішнє почуття безпеки, що сприяє активному дослідженню світу [192].

Представники гуманістичної психології вказують на ключовій ролі усвідомленості та аналітичного підходу до життя, які надають здатність людині відігравати вирішальну роль у забезпеченні своєї психологічної безпеки.

Людина розглядається як суб'єкт, здатний творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід і протистояти небезпекам через усвідомлену систему поведінки [320].

А. Маслоу розглядає потребу в безпеці як одну з базових людських потреб, що охоплює переживання потреби в стабільності, залежності, захисті, свободі від страху, тривоги та хаосу, а також у структурі, порядку, законі та обмеженнях. Безпека тісно пов'язана з імовірністю загрози та прагненням до захисту та участі. Для дитини, пише А. Маслоу, важливо, щоб навколишній світ був передбачуваним, розміреним і організованим. Будь-яка несправедливість, непослідовність чи нестабільність із боку батьків

викликають у дитини тривогу та занепокоєння [264]. Саме тому дитина прагне жити в безпечному, стабільному, впорядкованому й передбачуваному світі з чіткими правилами, де виключені небезпечні несподіванки, безлад та хаос, а сильні батьки-захисники оберігають її від небезпеки. За наявності батьківського піклування і передбачуваності навколишнього світу реакція страху в дітей виникає лише в результаті зіткнення з такими об'єктами і ситуаціями, які є небезпечними і для дорослих [264].

А. Маслоу безпосередньо пов'язує переляк і небезпеку з одного боку, та стабільність суспільства і безпеку − з іншого. Люди, які живуть у мирному, стабільному, добре організованому суспільстві, можуть не боятися хижаків, спеки, морозів, злочинців тощо [264]. Відповідно, несподівана загроза хаосу у більшості людей спричиняє регрес мотивації з вищих рівнів до рівня безпеки, що проявляється в компульсивно-обсесивній поведінці, ритуалізації та суворому дотриманні правил.

К. Роджерс акцентує увагу на внутрішньому досвіді людини, зазначаючи, що без зміни ставлення суб'єкта до іншої людини остання залишатиметься для нього такою, якою сприйматиметься. Наприклад, якщо батько сприймається як домінуючий, він залишається такою реальністю, на яку відповідно реагує індивід [291]. Згідно з К. Роджерсом, відчуття безпеки значною мірою пов'язане з особистою відповідальністю за те, що відбувається, а також із відкритістю до досвіду та його адекватною символізацією. У психотерапевтичному процесі К. Роджерс підкреслює активну роль суб'єкта та його наміри до змін. Позитивна особистісна динаміка можлива лише тоді, коли клієнт є не пасивним спостерігачем діяльності терапевта, а ініціатором психотерапевтичного процесу, який професійно спрямовується та підтримується консультантом. Клієнт-центровану терапію К. Роджерс називав підтримуючою терапією і був переконаний в тому, що філософська орієнтація консультанта, який успішно застосовує клієнт-центровані техніки, ґрунтується на визнанні цінності та значущості кожної людської особистості [291].

Екзистенційна психологія, близька до гуманістичної психології за загальними філософськими та теоретичними підставами, часто ідентифікується з гуманістичними теоріями у психології. У працях Р. Мея почуття безпеки згадується неодноразово, але йому приписується менша значущість, порівняно з іншими концепціями. Натомість ключовим для Мея є категорії буття та небуття, а також пов'язані з ними почуття екзистенційної тривоги та провини [261]. Він зазначає: «У моїх працях з психотерапії з'являється все більше і більше доказів того, що тривога в наші дні виникає не стільки через страх незадоволення лібідо або відсутність безпеки, скільки через страх перед своїми можливостями і конфліктів, що виникають у зв'язку з цим страхом. Це може бути особлива «невротична особистість нашого часу» – невротична модель сучасної орієнтованої зовні «людини організації» [261, с. 14].

Р. Мей характеризує стан людини, яка стикається з питанням реалізації свого потенціалу, через поняття тривоги: «Тривога має місце в той момент, коли людина стикається з потенціалом, що виникає, або можливостями реалізувати своє буття; і саме ця можливість тягне за собою руйнування справжньої безпеки, що, в свою чергу, призводить до тенденції руйнування нових потенційних можливостей» [261, с. 126].

У цьому контексті варто зазначити, що тривога, яку відчуває людина перед відкриттям нових можливостей і потенціалу, сприймається як ознака порушення її безпеки. Проте це часто хибне відчуття безпеки, яке можна розпізнати за низкою ознак, що відображаються в поведінці та настрої людини: загальна незадоволеність життям, підвищена тривога, низька самооцінка і результативність діяльності, прокрастинація, дратівливість і агресивність або байдужість та відстороненість. Таким чином, відчуття безпеки може бути оманливим: прагнучи його зберегти, людина уникає розв'язання проблем, що не лише не сприяє почуттю безпеки, а, навпаки, посилює переживання стану як небезпечного.

Так, Дж. Стайнер, досліджуючи концепцію «психологічного притулку» як душевного стану, що дозволяє уникнути тривоги та психічного болю, писав, що пацієнти можуть залишатися в цьому стані, попри «заподіяне їм очевидне страждання… у будь-якому випадку пацієнт боїться можливих змін і на спроби вивести його з цього стану може реагувати ще більш радикальним уходом» [302, с. 20].

Прихильниики інших психологічних напрямів також розглядали проблему психологічної безпеки, аналізуючи її у зв'язку з депривацією, наростанням внутрішнього напруження і страху, а також із відсутністю засобів для досягнення мети, що призводить до фрустрації потреб та ін.

Представники біхевіоризму за допомогою експериментів продемонстрували, що почуття та переживання мають не стільки інстинктивну природу, скільки формуються в процесі навчання. У класичному біхевіоризмі значну увагу приділяли експерименту як методу перевірки наукових гіпотез, показуючи, як через підкріплення можна сформувати певні навички чи реакції [242].

Відкриття закономірностей у сфері навчання дозволило біхевіористам стверджувати, що психологія є об'єктивною наукою, здатною пояснити принципи зв'язку між стимулом і реакцією. У цьому психологічному напрямі особливу увагу привертає те, як об'єктивні умови середовища, з урахуванням закону готовності Е. Торндайка, можуть «керувати» реакціями індивіда. J. Watson зазначав, що людина може бути сповнена страхів чи сором'язливості, і для зміни її поведінки недостатньо лише вміння «встановлювати ситуацію щодо реакції у відповідь або передбачати можливу реакцію, виходячи з даної ситуації». Необхідно більше – вміння «експериментально керувати стимулом і створювати реакцію у відповідь; стимул повинен бути доданий або видалений, щоб настала відповідна реакція» [314, с. 266].

Такий тісний зв'язок між тривогою, страхом і почуттям безпеки простежується в багатьох психологічних концепціях, оскільки страх

сигналізує про порушення внутрішньої стабільності людини, асоційованої зі звичністю, а отже, певною мірою, з безпекою.

Значний внесок у теорію психологічної безпеки зробила гештальтпсихологія, заснована M. Wertheimer. Основою гештальту є властивості сприйняття, які взаємодіють і формують нову цілісну властивість. Цілісність сприйняття досягається завдяки принципам замкнутості, симетричності фігури тощо [318]. З погляду вивчення чинників психологічної безпеки, розуміння цілісності сприйняття особистості важливе для аналізу різних аспектів діяльності людини. Поведінка індивіда стає безпечною, коли він оцінює ситуацію не за окремими елементами, а сприймає її як цілісну систему.

До гештальт-психологічних теорій в певній мірі належить теорія поля К. Левіна [256]. Як відомо, ця теорія має самостійний науковий статус і вважається однією з найцілісніших за методологічними та теоретичними засадами теорій особистості. За К. Левіном, людина є замкнутою системою, з двома властивостями: відокремленістю від зовнішнього світу кордоном і водночас включеністю в ширший простір. Вона не може розглядатися як автономна система, оскільки завжди є частиною психологічного середовища [256]. Психологічне середовище та людина об'єднуються загальним поняттям «життєвий простір», який сприймається як психічна реальність – сукупність можливих подій, здатних вплинути на поведінку людини. Кордон між життєвим простором і зовнішнім світом є проникним. Об'єкти, події чи ідеї, які в певний момент є елементами життєвого простору, можуть стати частиною непсихологічного середовища (фізичного, соціального та ін.), якщо втрачають значення для людини, яка прагне задовольнити свої потреби та зняти напругу. Через реальну чи ментальну поведінку в психологічному середовищі особистість використовує валентні об'єкти для задоволення потреб і зменшення напруги [256].

З позиції психології безпеки, дослідження К. Левіним поля можливих подій і поля сил можна інтерпретувати як спробу оцінити рівень безпеки чи

небезпеки певних систем. К. Левін акцентував увагу на гнучкості особистості, яка в психологічному просторі шукає засоби для редукції напруги, пов'язаної з актуалізованою потребою. На відміну від багатьох інших дослідників, які розглядали середовище як джерело загроз, К. Левін підкреслив його ресурсність, вказавщи, що людина знаходить у середовищі валентні об'єкти, необхідні для задоволення потреб [256].

Важливо враховувати такі характеристики середовища, як його диференційованість, міцність кордонів і динамічність особистості. З цієї позиції, теорію К. Левіна можна розглядати як концепцію, що пояснює, як людина використовує сили поля для розв'язання своїх проблем і як взаємодіють між собою сили поля, квазіпотреби, цінності та домагання людини, не викликаючи напругу в життєвому просторі [256].

У межах когнітивної психології теорія особистісних конструктів Дж. Келлі пояснює поведінку людини через активну роль суб'єкта в дослідженні, пізнанні та конструюванні світу [246]. Ключовим є поняття особистісного конструкту – способу сприйняття та інтерпретації подій. Система конструктів допомагає людині передбачати події, структурувати та інтерпретувати їх, надаючи їм значення.

За Дж. Келлі, основним джерелом небезпеки для особистості є неможливість категоризувати та пояснити подію за допомогою наявної системи конструкцій. Він розрізняє тривогу, страх і загрозу: тривога виникає, коли людина усвідомлює, що події перебувають поза зоною застосування її системи конструктів [246].

Страх з'являється тоді, коли новий конструкт загрожує вторгненняму наявну систему конструктів [246]. Загроза пов'язана з усвідомленням неминучих глобальних змін у ядерних (центральних) конструктахт[246]. Індивіди, як вважав Дж. Келлі, прагнуть розширити систему конструктів, але, відчуваючи загрозу, уникають цього.

Напрям розвитку особистості, за Дж. Келлі, полягає у збільшенні складності системи конструктів та її якісних змін [246].

Отже, аналіз підходів до проблеми безпеки показав, що її чітка характеристика та виділення чинників, які впливають на психологічну безпеку особистості, присутні в працях багатьох учених різних психологічних напрямів. Вже до середини ХХ століття сформувалися погляди на цю актуальну, але складну для наукового дослідження проблему. Безпека переважно визначається як потреба у внутрішній стабільності, захищеності, відкритість особистості світу та власного досвіду, відповідність досвіду його адекватній символізації, а також прийняття відповідальності за зміни у своєму житті [34; 170; 275; 279; 313 та ін.]. Зважаючи на зазначене за основу взято системний підхід, а в якості основи − систему «Я» та «не-Я» особистості.

У соціальних і гуманітарних науках феномен безпеки розглядається як об’єкт міждисциплінарного аналізу та предмет дослідження, що охоплює діяльність конкретних соціальних суб’єктів, сферу відносин, що виникають між цими суб’єктами, сферу функціонування й розвитку суспільної, групової та індивідуальної свідомості, а також як предмет наукового пізнання, який дозволяє вивчати його сутність, закономірності розвитку та особливості функціонування (О. Кочубейник, Б. Лазоренко, Л. Найдьонова, Н. Савелюк, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) [141; 144 та ін.]. Для сучасних наукових досліджень аналіз проблеми психологічної безпеки людини набуває дедалі більшої актуальності та затребуваності, оскільки безпека є однією з базових потреб людини. У зв’язку з чим держава прагне вдосконалювати існуючі та шукати нові форми й методи її забезпечення. Водночас з’являються нові загрози для особистості, які потребують уваги та, якщо не усунення, то принаймні мінімізації чи ліквідації їхніх наслідків [130; 135 та ін.].

Наразі категорію психологічної безпеки наука розглядає як інтегративну, оскільки вона охоплює різні аспекти (процес, стан, властивість особистості) та рівні аналізу (суспільство, локальноге середовище, особистість). Як процес психологічна безпека проявляється в ситуаціях міжособистісного спілкування, як стан вона забезпечує базову захищеність

особистості та суспільства. Коли ж психологічну безпеку розглядають як властивість особистості, що відображає її захищеність від деструктивних впливів і внутрішній ресурс протистояння таким впливам, її частково ототожнюють із толерантністю – здатністю справлятися зі стресом і напругою (R. Ahmed, G. Bonanno, A. Bucciarelli, S. Bulbulia, M. Fraser, S. Galea, D. Khoshaba, S. Maddi, J. Richman, M. Seedat, A. Van Niekerk та ін.) [180; 191; 224; 263 та ін.].

На рівні суспільства психологічну безпеку пропонується розглядати як складову національної безпеки, зокрема в контексті соціальної безпеки, яка передбачає виконання соціальними інститутами функцій із задоволення потреб, інтересів і цілей населення країни, фактичне забезпечення якості життя та здоров'я людей [46; 61; 120; 204; 248 та ін.].

На рівні локального середовищаь(сім'я, друзі, найближче оточення) психологічна безпека характеризується станом, вільним від психологічного насильства, що сприяє задоволенню потреб у довірчому спілкуванні та забезпечує психологічну захищеність учасників (Н. Волинець, В. Волошина, А. Литвинчук, В. Оверчук, Л. Чабак та ін.) [22; 24; 25; 102; 117 та ін.].

Проблема безпеки особистості на рівні локального середовища набуває особливого значення під час кризових соціальних змін, зокрема в період суспільних трансформацій.

Таким чином, аналіз психологічної безпеки особистості на рівні суспільства та локального середовища розкриває її соціально-психологічний контекст.

Поняття та зміст безпеки особистості є предметом широкої наукової дискусії, що має значення як для теоретичних досліджень, так і для практичної діяльності. Деякі вчені зосереджуються на виокремленні ключових напрямів забезпечення безпеки особистості, таких як особистісна, економічна, політична, інформаційна тощо [46; 50; 68; 95; 102; 122; 156; 188 та ін.]. Інші вчені включають у зміст безпеки особистості не лише особисту

недоторканність, а й сукупність умов, що забезпечують можливості для самореалізації [105; 117; 141 та ін.].

Аналіз різних наукових підходів до забезпечення безпеки особистості підкреслює інтегративний характер цього явища та вказує на можливі напрями його подальшого розвитку.

На основі проведених досліджень обґрунтовано висновок, що безпека особистості охоплює різні аспекти (військовий, економічний, екологічний, інформаційний та ін.). Вона може стосуватися окремої людини (особиста безпека), усього населення (суспільна, державна), бути національною чи міжнародною, регулюватися правом загалом (правова) або його окремими галузями (конституційна, кримінологічна тощо). Загалом безпека особистості − це об'єктивний стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз та створення умов для розвитку людини як особистості [34; 126; 156; 170; 220; 295; 313 та ін.].

Питання забезпечення безпеки особистості є об'єктом пильної уваги вітчизняних і зарубіжних учених різних спеціальностей. Для юридичної науки особливо актуальною є проблема забезпечення прав людини та дотриманням балансу між їх захистом і обмеженням.

Існують різні концепції безпеки особистості. Вважається, що правова безпека має розглядатися в широкому сенсі та бути основою всіх відносин. Особлива увага приділяється не лише національним проблемам, а й проблемам безпеки людини загалом. Якщо спочатку концепція безпеки фокусувалася на захисті особистої безпеки людини, то згодом вона була переорієнтована на гарантування принципів, які забезпечують повноправну участь людини в суспільстві. У цьому контексті виокремлюють такі елементи безпеки: економічна, екологічна, особиста, громадська та політична, а також безпека продуктів харчування та безпека в сфері охорони здоров'я [181; 212; 227 та ін.].

Згідно з концепцією безпеки ООН, людина має право на мир, свободу, гідність і рівноправність. До стратегій державних пріоритетів належить

розвиток людського потенціалу, а до державних інтересів − підвищення якості життя та добробуту громадян. При цьому визнається необхідність зміцнення ролі держави як гаранта безпеки особистості, що забезпечує державну та громадську безпеку.

Проблемі визначення змісту безпеки особистості, як зазначалося, є предметом численних наукових праць. Так, безпека розглядається як конституційно-правова категорія, що охоплює не лише право на життя, гідність, свобода та особисту недоторканність, а й недоторканність приватного життя; економічну безпеку, включно з правом приватної власності та правом використовувати свої здібності для підприємницької чи іншої економічної діяльності; а також інформаційну безпеку, що доповнюється правом на інформацію, свободою думки та слова [4 та ін.].

Під безпекою особистості пропонується розуміти такий стан суспільних відносин, за якого надійно захищені права і свободи людини, забезпечується розвиток її здібностей та реалізація соціально значущих показників [46; 61; 120; 204; 248 та ін.].

Розглядаючи безпеку особистості, дослідники, спираючись на положення резолюцій ООН, включають до її змісту такі складові: захищеність прав і свободи особистості, забезпечення необхідної якості та рівня життя, а також створення умов для розвитку людини як особистості в суспільстві та державі.

Отже, безпека особистості охоплює не лише захищеність людини, а й передбачає формування сприятливих умов для розвитку. Ця теза узгоджується з державними завданнями, що полягають не лише у підтримці, насамперед, соціально вразливих верств населення (діти, осіб з інвалідністю, пенсіонерів), а й у створенні можливостей для розвитку кожного члена суспільства.

Під особистою безпекою розуміють стан особистості, за якого відсутня зовнішня загроза її життю, здоров'ю, фізичній свободі, честі та гідності [144; 170; 227 та ін.].

Сучасні дослідники здебільшого сходяться на думці, що до особистої безпеки належить не лише фізична, а й духовна та вольова недоторканність, і таке розширене тлумачення цього поняття вважається стабільним. У наукових працях особиста недоторканність трактується як ширше поняття порівняно з легальним розумінням особистої безпеки. Виокремлення особливостей особистої безпеки та недоторканості дає підстави стверджувати про поступове зближення змісту цих понять. Це зумовлено самим процесом ідентифікації, її фізичними, специфічними та вольовими якостями, що підтверджується їхньою спільною природою.

Важливим аспектом у розгляді цього поняття є забезпечення особистої безпеки [61; 120; 279 та ін.]. Передусім воно є прерогативою самої людини, її діяльності, поведінки та усвідомлення важливості самозбереження – не лише фізичного, а й захисту власної психіки від негативних впливів середовища, розвитку стресостійкості для протидії їм. Водночас вагому роль у гарантуванні особистої безпеки відіграє держава. У цьому контексті простежується тісний взаємозв'язок особистої та громадської безпеки.

У результаті можна дійти висновку, що забезпечення безпеки особистості залишається одним із пріоритетних завдань держави. Діяльність державних інституцій важлива не лише на етапі захисту вже порушених прав, а й, насамперед, має бути спрямована на їхню реалізацію з метою розвитку здібностей особистості в суспільстві та державі. Лише на основі гарантованої безпеки особистості можливо проєктувати й впроваджувати заходи щодо забезпечення безпеки суспільства та держави.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що безпека особистості − це інтегративна категорія, яка охоплює різні компоненти, що відображають її аспекти (військовий, економічний, екологічний, інформаційний та ін.). При цьому ключовим суб'єктом забезпечення безпеки в державі є саме особистість та її особиста безпека, на основі якої формується безпека суспільства та держави. Більше того, на сучасному етапі розвитку світової цивілізації варто говорити не лише про окрему національну державу, а й про

безпеку всього людства, що передбачає як національний, так і міжнародний вимір.

Загалом, безпека особистості – це, з одного боку, об'єктивний стан захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз та створення умов для розвитку людини як особистості в суспільстві та державі, що забезпечується цілеспрямованою діяльністю органів публічної влади, інститутів громадянського суспільства та самої людини; з іншого боку – це суб'єктивне сприйняття людиною власної безпеки, що формується через культури безпеки особистості.

У низці досліджень, орієнтованих на вивчення проблем безпеки особистості, її стан визначається такими ознаками, як задоволеність сьогоденням, упевненість у майбутньому, можливість досягнення життєвих цілей, захищеність інтересів, позицій, ідеалів та цінностей, із якими особистість ототожнює своє життя [8].

Визначаючи місце зазначеної проблеми в дослідженнях безпеки та протидії маніпуляціям, слід виходити з того, що в системі «людина – середовище» безпека людини може розглядатися: по-перше, з позицій об'єктивного стану буття (середовища) – зовнішніх для людини чинників, загроз і ризиків, тобто як наявність екстремальних або, навпаки, безпечних умов життєдіяльності; по-друге, з позицій безпечної життєдіяльності, що охоплює особистісні детермінанти захищеності людини, зокрема її здатність і готовність розпізнавати, передбачати, уникати та долати небезпеки, а також протидіяти маніпуляціям [149; 167; 168 та ін.].

Згідно з когнітивною теорією особистості Дж. Келлі [246], людина прагне зрозуміти, інтерпретувати, передбачати і контролювати світ власних переживань, щоб ефективно взаємодіяти з ним. Розгляд феномену психологічної безпеки лише на рівні особистості зумовлює тенденцію до його аналізу з позицій персоногенезу. При цьому особистість трактується як індивідуальність, що володіє надчуттєвими системними якостями у системі соціальних відносин.

Особливого значення набуває мотиваційно-смислове ставлення суб'єкта до світу, інших людей і самого себе: соціальна позиція суб'єкта як члена тієї чи іншої соціальної спільності; мотиви, що спонукають суб'єкта до діяльності, які задаються цією позицією; реалізоване діяльністю об'єктивне ставлення суб'єкта до подій та явищ; набутий у світлі тих чи інших мотивів особистісний зміст; особистісний смисл, як відображення в індивідуальній свідомості ставлення суб'єкта до цих подій та явищ; смислові настанови, що виражають особистісний смисл у поведінці; вчинки та дії особистості, що регулюються смисловими установками; емоції, що виконують функції смислорозрізнення та смислоутворення та забезпечують смислову корекцію дій і вчинків [139; 173 та ін.].

Саме спрямованість конкретної особистості, а також сукупність ідеологічних, світоглядних, змістовних тенденцій, характерних для певного соціуму, визначають інтерпретацію змістовної складової психологічної безпеки особистості, зокрема у контексті протидії маніпуляціям (О. Бойко, К. Гавриловська, В. Москаленко та ін.) [10; 27; 113 та ін.].

Психологічна безпека особистості виявляється у переживанні нею власної захищеності або незахищеності в конкретній життєвій ситуації. Вона тісно пов'язана з особливостями середовища, при цьому важливе місце в її забезпеченні належить міжособистісним відносинам.

Слід підкреслити суб'єктивний характер ситуації та її обмеженість у часі, на відміну від середовища, яке є позасуб'єктним і характеризується стійкістю та тривалістю. Ситуація може мати позитивне, нейтральне або негативне забарвлення. Важливим аспектом її вивчення є суб'єктивна інтерпретація, тоді як найскладнішими завданнями залишаються пояснення динаміки взаємодії людини з ситуацією та аналіз змін у психіці й поведінці людини, що відбуваються під впливом зміни ситуацій.

Зміна діяльності та поведінки людини в середовищі з психотравмуючими параметрами, які можна розглядати як екстремальну ситуацію, зумовлюється індивідуально-психологічними властивостями

особистості та її суб'єктивним сприйняттям обставин [130; 135 та ін.]. У цьому контексті розкривається концепція «конструктних систем» − змінених «копій» світу, з урахуванням яких формується стійка індивідуальна своєрідність поведінки конкретної особистості.

«Конструктна система» як атрибутивний (або пояснювальний) стиль розглядяється як індивідуально-специфічний спосіб пояснення причин поведінки. Успішність поведінки та діяльності залежить від здатності особистості зберігати відчуття стабільності й цілісності в різних ситуаціях і в часі, тобто від її ресурсного потенціалу. Під ресурсом розуміють здатність переживати, переносити та інтегрувати в власну картину світу певні дії; уміння зберігати відчуття життєвої сили та позитивний настрій.

Доведено, що здорові, конструктивні сили людини протистоять несприятливому тиску середовища та формують у ньому простори особистої свободи, які, зокрема, дають змогу протидіяти маніпуляціям [9; 19; 21 та ін.].

Відтак подальший аналіз порушеної проблеми було спрямовано на розкриття передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та особливостей маніпулятивного впливу в групі.

1.2. Соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій та маніпулятивного впливу в групі

Проблема маніпулятивного впливу з середини минулого століття посідає одне з повідних місць серед питань, що обговорюються в сучасних дослідженнях різних галузей знань. Спочатку феномен маніпуляції вивчали в межах наук, які досліджують взаємини людей у суспільстві. Згодом, залежно від вибору об'єкта, предмета, методів та, головним чином, наукової спрямованості дослідження, вчені різних спеціалізованих галузей знань почали по-різному трактувати та аналізувати це явище [27; 30; 99; 106; 133 та ін.].

Маніпуляція неодноразово досліджувалася у філософії, психології, політології, соціології, лінгвістиці, журналістиці та маркетингу. У кожній із наук визначалися ключові характеристики, ознаки, способи, засоби та прийоми маніпулятивному впливу.

Дослідження маніпуляції залишаються актуальними в науковому середовищі. Проте, попри тривале та активне вивчення, єдиного загальновизнаного визначення маніпуляції не існує, що зумовлює плюралізм думок у цьому питанні.

Вчені, які досліджують маніпуляцію, попри розбіжності в трактуваннях погоджуються щодо двох ключових параметрах, що відрізняють маніпуляцію інших видів впливу: прихований, таємний характер впливу та ігнорування інтересів іншої сторони, тобто спілкування, мотивоване виключно корисливими цілями [19; 21; 55; 107; 133 та ін.].

Аналіз численних визначень маніпуляції виявив різноманітні підходи до цього конструкту, зумовлені специфікою наукової діяльності дослідників.

У зв'язку з цим маніпуляцію розглядають як:

- психологічний або духовний вплив (психологічне розуміння);
- мовленнєвий чи мовний вплив (лінгвістичне розуміння);
- деякий вплив (нейтрально-абстрактне розуміння);
- спосіб панування (політичне розуміння);
- управління (соціологічне розуміння).

Нижче наведено кілька прикладів визначень маніпуляції для виявлення загальних критеріїв і обґрунтування запропонованої класифікації залежно від варіативного розуміння.

У межах психологічного підходу маніпуляцію розглядають як вид психологічного впливу, який через майстерне виконання приховано викликає в інщшої людини наміри, що не відповідають її аткуальним бажанням.

H. Franke також вважає, що маніпуляція є психологічним впливом, який здійснюється таємно і, відповідно, завдає шкоди особам, на яких він спрямований [223].

У психологічному контексті, але з акцентом на «духовний вплив», P. Freire пропонує розглядати маніпуляцію як специфічну форму духовного впливу, що проявляється у формі прихованого, анонімного панування, яке здійснюється ненасильницьким шляхом [225].

Лінгвістичний підхід до розуміння маніпуляції дозволяє розглядати її як мовленнєвий або мовний вплив. Таке трактування характерне для праць філологів. Так, наприклад, вчені визначають маніпуляцію як вид мовного впливу, спрямований на приховане впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, відносин або установок, які не збігаються з його актуальним уявленням чи бажаннями.

Політичний аспект маніпуляції розкривається в роботах вчених (P. Freire, R. Goodin, R. Lakoff та ін.), які акцентують увагу на тому, що маніпуляція є способом панування, засобом прихованого застосування влади та поновлення [225 та ін.].

Соціальний аспект маніпуляції розкривається в дослідженнях соціологів і фахівців із соціальної психології, які підкреслюють, що маніпуляція − це стратегія соціальної поведінки в особистих цілях маніпулятора, спрямована на досягнення особистих цілей маніпулятора, що суперечить інтересам адресата, а також різновид прихованого управління, мотивованого егоїстичними цілями маніпулятора.

Нейтрально-абстрактний підхід охоплює визначення, які не прив’язані до конкретної галузі дослідження. У таких дефініціях маніпуляція розглядається як певний вплив. Наприклад, маніпуляція свідомістю визначається як дія на психіку людини, яка не усвідомлюється та спрямована на викликання реакцій (думок, почуттів, учинків), бажаних для маніпулятора (або його замовника), але таких, що не збігаються з об’єктивними інтересами адресата або прямо їм суперечать.

Слід окремо відзначити, що сутністю маніпуляції полягає не в обмані щодо певного факту, а у впровадженні інформації, необхідної маніпулятору,

та її закріпленні у свідомості адресата з одночасним збереженням у нього відчуття самостійного вибору.

Доцільно запропонувати визначення маніпуляції, яке підкреслює її ключові риси та ознаки, уникаючи нейтрально-абстрактного тлумачення.

Маніпуляція − це прихований психолінгвістичний вплив, що потребує спеціальних знань і здійснюється для зміни думок, поглядів, установок і цілей адресата, який під дією цього впливу самостійно виявляє бажання їх змінити.

З наведеного визначення маніпуляції випливає певний набір її сутнісних ознак, які дозволяють відрізняти цей вид впливу від інших.

До них можна віднести:

- прихований характер − є таємницею; той, ким маніпулюють не повинен дізнатися про несумлінні наміри адресата, у противних випадках, акція згортається;

- міждисциплінарність − здійснюється завдяки психологічним та лінгвістичним способам впливу як спільно, так і окремо;

- спеціалізованість знань − передбачає оволодіння конкретними знаннями та вміннями;

- конкретна цільова спрямованість − створюється задля досягнення певного результату;

- наявність корисливого наміру − маніпулятор свідомо займається маніпулятивним впливом на вигідних собі умовах в очікуванні необхідного результату;

- нерівноцінний результат виявляється в певних негативних наслідках для маніпульованого та позитивних для маніпулятора;

- ненасильницький характер − аналізоване явище виключає фізичне насильство, примус на виконання заданої мети;

- законність і некараність передбачає вільне легітимне використання методів і засобів маніпуляції без настання юридичної відповідальності скоєння цієї діяльності;

- уявна самостійність полягає у збереженні відчуття одноосібного прийняття рішення, тим, ким маніпулюють [27; 30; 31; 107 та ін.].

Структуру маніпуляції утворюють такі елементи:

- суб'єкт;

- об'єкт;

- предмет;

- результат.

Суб'єктом маніпуляції є маніпулятор − особа, яка здійснює маніпулятивну дію для досягнення вигідного для себе результату.

E. Shostrom представив таку класифікацію маніпуляторів [297]:

- активний маніпулятор: прагне домінувати, керуючи іншими через активні методи, уникаючи демонстрації власної слабкості;

- пасивний: протилежний активному, прикидається безпорадним і слабким, маніпулюючи іншими шляхом перекладання на них відповідальності за дії та рішення;

- тип, що змагається: поєднує риси активного й пасивного маніпуляторів, сприймає життя як турнір із перемогами та поразками, де оточуючі є суперниками, а сам він завжди готовий до боротьби;

- байдужий тип: попри уявне відсторонення та уникнення контактів, глибоко зацікавлений у досягненні маніпулятивного результату.

Об'єктом маніпуляції є особа, яка зазнає маніпулятивного впливу.

Предметом маніпуляції можуть бути думки, погляди, установки, бажання чи цілі, які зазнають змін або повністю трансформуються.

Результат маніпуляції − це маніпулятивний ефект, досягнутий після завершення дій маніпулятора, який може бути успішним або неуспішним.

Передумовами успішної маніпуляції вважатимуться:

- відсутність або недостатній розвиток аналітичного мислення, того, ким маніпулюють;

- відсутність повної, різнобічної та об’єктивної інформації, що дозволяє оцінити правдивість повідомлення, яке надійшло від маніпулятора, у тому числі, недостатнє технічне оснащення;

- небажання адресата аналізувати отриману інформацію;

- стійкість стереотипів, що підтримуються в суспільстві та призводять до критичного сприйняття інакомислення;

- зниження рівня освіти;

- відключення здорового глузду, орієнтація на почуття та емоції;

- спотворена картина світу.

Наявність у людини спотворених або неповних уявлень про навколишню дійсність значно полегшує маніпуляцію її свідомістю. Тому створення ілюзорних уявлень про дійсність, насадження міфів, фальсифікація історії та приховування інформації є ключовими інструментами маніпуляторів і водночас важлививми передумовами успішності маніпулятивних впливів.

Останніми роками маніпуляція свідомістю стала основним способом формування громадської думки. Маніпулятивний вплив визнається найефективнішим методом впливу на масового адресата, який перевершує приховане управління, переконання, ігнорування, примус та інші поширені технології, спрямовані на зміну свідомості чи поведінки. Це зумовлює актуальність проблематики. Проте, попри численні дослідження, маніпулятивну дію не можна вважати повністю вивченим явищем. Необхідно систематично дослідити весь арсенал прийомів, способів і засобів такого впливу, щоб забезпечити безпеку особистості в період суспільних трансформацій.

Одним із ключових предикторів маніпуляцій вважають маніпулятивну природу соціуму. Зазначається, що соціальні групи формуються на основі спільних інтересів, які за визначенням відрізнюються від інтересів «інших», що не належать до цього «ми». Консолідація спільноти відбувається за принципом «щоб об’єднатися, треба розмежуватися». Інші розглядаються

крізь призму власних інтересів як засіб або перешкода для їх реалізації. Хоча порівнявання з загальнолюдськими цінностями можливе, ці цінності також оцінюються з позиції групових інтересів [58; 102; 117; 201 та ін.]. Примітно, що різні цінності отримують різний рівень зовнішньої підтримки. Орієнтація на соціальні інтереси підтримується самою спільнотою через встановлення норм, правил і законів, які регулюють ухвалення рішень, а також запровадження санкцій за їх порушення.

Загальнолюдські цінності, оскільки вони транслюються тими самими спільнотами, часто спотворюються на користь інтересів цих спільнот. У випадках їх згадування вони нерідко використовуються «на озброєнні», зокрема як ресурси в політичній чи ідеологічній боротьбі тощо. Ідентифікуючись із певною групою, людина стає своєрідним провідником її нормуючого впливу. По-перше, вона виявляє, що жити без тягаря відповідальності зручніше, оскільки відповідальність значною мірою перекладається на спільноту, представником якої вона є. Однак за ці переваги людина платить втратою індивідуальності. По-друге, член спільноти отримує підтримку для своєї самооцінки: у власних очах він уособлює державу, партію, галузь, установу, фірму чи інший соціальний інститут тощо. Проте важливо, щоб інші також визначали цей статус, що спонукає людину доводити своє значення. Таким чином, висока статусна оцінка супроводжується частковою втратою власної цінності. По-третє, спираючись на авторитет спільноти, суб’єкт розширює можливості впливу на інших для досягнення власних цілей чи задоволення невротичних потреб тощо. І по-четверте, бути «правим» (робити благо) у межах соціально встановлених норм простіше: достатньо приєднатися до чиєїсь позиції, поділити чиюсь думку чи прийняти колективне рішення. Почуття підтримки, спільні гасла, єдина ідеологія стають зовнішніми орієнтирами.

Таким чином, людина досить швидко засвоює правила: перекладати відповідальність, заручитися підтримкою та досягати своїх цілей. Цей процес спрощується, що більше різних «ми» здатна ідентифікувати себе.

Суб'єктивно вона почувається сильною, щасливою та задоволеною життям, доки її «Я» не переходить до нової субособистості, не займає іншу позицію, не солідаризується з іншою думкою чи не готова до іншого рішення.

Водночас для розвитку людства необхідні цілісні особистості, які зберігають індивідуальність та відповідальність. Тому суспільство, попри своє розшарування на різні «ми», виробило механізми протидії деструктивним тенденціям безвідповідальності, нормування та насильства.

Вирішивши в такий спосіб проблему витрат соціального розшарування, суспільство водночас створює необхідні та достатні передумови для ефективної маніпуляції. Кожна сторона вважає себе у виграші, хоча насправді обидві зазнають втрат через дисбаланс у розподілі відповідальності, невиправдане обмеження свободи, приниження та нівелювання індивідуальності.

Сприймаючи інших, люди спираються на власні критерії, ігноруючи факт розбіжності в світоглядних засадах між членами своєї та іншої груп.

Інтеріоризація цієї проблеми висвітлила її як проблему особистості, пов'язану з істинністю та хибністю сприйняття і самопрезентації. Найважливіші соціальні «надбання» включають: скорочення ступенів свободи, які є у людини, обмеження доступу до духовних ресурсів; певне насильство над індивідуальністю: нівелювання, порівняння, оцінювання; зазіхання на відповідальність, якою можна оперувати (маніпулювати): зняти, покласти, прийняти, перенести, розподілити; санкціонована експлуатація − використання в інструментальній функції як засоби досягнення поставлених цілей; зведення в ранг звичайної норми ілюзій та взаємного обману [213; 220 та ін.].

Слід зазначити, що соціальність має й позитивні аспекти, які відображають її конструктивну сторону: підвищення однозначності та визначеності індивідуального сприйняття, наявність чітких приписів щодо того, як жити і що робити, сприяють стабільності та передбачуваності життя.

Крім того, стандартизація якостей людей підвищила керованість людськими ресурсами, а отже, й ефективність суспільного виробництва [185 та ін.].

У контексті досліджуваної проблеми важливим є аналіз специфіки маніпулятивного впливу в групі. Зазначимо, що у процесі розвитку психології спілкування сформувався напрям, який вивчає методи взаємодії на міжособистісному та груповому рівнях, зокрема психологічний вплив як засіб управління думками і поведінкою індивіда. Через визначення специфічних ознак різних способів впливу поступово виокремилися види психологічного впливу, кожен із яких має особливості в цілях, способах та принципах.

Маніпуляція є одним із видів психлогічного впливу, основною особливістю якого є прихований характер як цілей, так і засобів їх реалізації.

Сучасна наукова спільнота зазначає, що психологія маніпуляції − відносно нова галузь наукового знання. Поняття «маніпуляція» увійшло в науковий обіг лише у XX столітті. Завдяки міждисциплінарному характеру та науковому інтересу, це поняття зазнало значних змістовних змін, але, попри семантику в психології, не отримало єдиного чіткого визначення. Різні вчені трактують цей феномен залежно від предмета та цілей їхньої дослідницької діяльності [19; 21; 27; 30; 31; 55; 99; 106; 107; 133 та ін.].

Як зазначалося, більшість дослідників зосереджуються на маніпуляції в міжособистісному контексті, часто ігноруючи узагальнений суб’єкт чи об’єкт впливу.

У визначеннях маніпуляції, де адресатом виступає одинична особистість, об’єктом зазвичай є або невизначені «інші», або невизначені маси. Важливо розглядати суб’єкт і об’єкт маніпуляції не лише як одиничні, а й як узагальнені явища, зокрема малі групи [201 та ін.]. При цьому до перелічених ученими критеріїв доцільно додати соціальну та комунікативну адекватність, а також урахування особистісних і соціальних особливостей об’єкта [62; 66; 166; 179; 260 та ін.].

Таким чином, маніпуляція як вид впливу характеризується ставленням ініціатора до об'єкта (одиничного чи сукупного) як до засобу досягнення власних цілей, прагненням отримати односторонню вигоду, обов'язковим прихованим характером впливу, застосуванням психологічних прийомів (спонукання, мотиваційне привнесення тощо), а також урахуванням і використанням як особистісних особливостей адресата, так і соціально-психологічних характеристик ситуації.

За такого розуміння маніпуляції важливим є її вивчення не з позиції зовнішнього суб'єкта, а з точки зору внутрішнього члена реально функціонуючої групи. Таке розширення наукового аналізу маніпуляції зумовлене специфікою цього виду впливу, який відрізняється від міжособистісної маніпуляції особливими способами, прийомами й тактиками, а також використанням маніпулятором різнорівневих об'єктів. До останніх двох, зокрема, належать маніпуляції, що базуються на реалізації потреб і спільної діяльності.

Важливо відзначити, що спільна діяльність суттєво впливає на низку аспектів, що створюють умови для маніпуляції:

- характер розпорядження ресурсами: маніпуляція може ґрунтуватися безпосередньо на предметній забезпеченості діяльності, тобто на контролі над ресурсами;

- усвідомлення ступеня досягнення мети: ініціатор може штучно віддаляти чи наближати мету, регулюючи активність групи та її членів;

- розуміння співвідношення реальних і запланованих результатів: зменшення чи перебільшення реальних результатів дозволяє спрямовувати індивідуальну або спільну діяльність;

- продукт діяльності: як показник ефективності, він також може бути оцінений і представлений відповідно до цілей ініціатора впливу [60; 144 та ін.].

У контексті спільної діяльності до можливостей маніпулятивного впливу належать такі чинники, які використовуються ініціатором як процесуальні інструменти:

- зміст діяльності;
- форма її реалізації;
- умови її здійснення,
- соціальна ситуація діяльності;
- порядок певних дій;
- локалізація проявів активності в її структурі;
- інтеріоризація та зрушення мотиву на мету.

Таким чином, у груповій взаємодії діяльність, як чинник, що об'єднує групу, може бути використана маніпулятором як основний засіб для досягнення власних цілей.

Крім того, важливо виокремити методи, спрямовані на групу як сукупний суб'єкт. До основних групових методів регуляції активності належать:

- формування та модифікація операційних установок;
- модифікація опосередкованої ролі та змісту групових норм;
- зміна групової згуртованості, формування групової ідентичності [201 та ін.].

Необхідно враховувати можливість використання методів модифікації моделей дійсності (через особливі способи управління інформацією та конструювання реальності) та психічних станів, які мають безпосереднє значення у спільній діяльності. Ці методи, хоча й описані з позиції маніпулятивного впливу в груповій взаємодії, можуть застосовуватися і на міжособистісному рівні. Техніки, що діють виключно в умовах наявності спільноти, за думкою низки авторів, ґрунтуються переважно на використанні групових феноменів або соціальних явищ, які мають специфічну силу самостійного впливу та автоматичного перебігу, незалежно від того, чи використовуються вони маніпулятором як засіб досягнення мети.

До специфіки маніпуляції в групі належать такі екологічні фактори, що забезпечують ефективність методів і засобів впливу в процесі групової взаємодії:

- високий рівень скритності, непомітності для об'єкта маніпуляції та оточуючих будується на використанні зовнішніх чинників, що виходять за межі безпосередньої взаємодії суб'єкта та об'єкта (мається на увазі індивіда);

- безперервність і стихійність впливу, тобто чинники, які впливають, діють часто самостійно, без прямої участі ініціатора;

- різноманітність каналів впливу на людину;

- можливість синергетичного ефекту: поєднання кількох факторів посилює їхній вплив.

Головним чинником, що детермінує маніпулятивну поведінку, є позиція ініціатора в певній страті. Ця гіпотеза ґрунтується на розумінні, що маніпуляція як майстерна техніка впливу враховує особливості статусно-рольової структури групи [63; 285; 311 та ін.]. Структура формується незалежно від того, чи прагне індивід зайняти в ній певне місце. Відповідно, маніпулятор, попри відчуженість, займає певну позицію в груповій ієрархії. Оскільки він прагне контролю, йому необхідно враховувати структуру владних, емоційних і референтних відносин і займати позицію, що забезпечує найефективніший вплив на індивідів і групу загалом.

З урахуванням зазначених та інших положень щодо специфіки групової взаємодії маніпуляцію в групі доцільно розглядати як окремий аспект вивчення феномену прихованого впливу.

Отже, представлені теоретичні положення визначають напрям наукової розробки теми маніпулятивної взаємодії в процесі групового функціонування. Маніпуляція характеризується як специфічний вид впливу, що реалізується не лише на міжособистісному та міжгруповому, а й на внутрішньогруповому рівнях (К. Божко, Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк та ін.) [9; 24; 25; 30; 99; 133 та ін.]. Обґрунтуванням такого підходу є положення соціальної психології та психології особистості, які

описують специфіку групової взаємодії на основі впливу, що використовує особливості групової діяльності, сприйняття членами групи загальногрупових цілей та активності, спрямованої на реалізацію спільних завдань (І. Волженцева, П. Волинець, І. Гресько, О. Гуменюк, В. Татенко, Р. Чалдіні, Я. Чаплак та ін.) [19; 20; 21; 24; 25; 32; 33; 150; 167; 168; 170 та ін.].

Дослідження маніпуляції як комплексного явища з урахуванням її основ і базових характеристик показало, що вона є однією з форм соціальної взаємодії, яка набуває особливої актуальності в період суспільних трансформацій. Маніпуляція формується як складне явище на межі соціальних і психічних процесів, що розгортаються в історичній перспективі (H. Franke, R. Harris, P. Hofer, L. Proto, J. Rudinow та ін.) [223 та ін.].

В основі виникнення та розвитку цього феномену лежить людська діяльність у всій сукупності її характеристик, включаючи процеси практики, комунікації, перетворення, споживання та виробництва. Ця діяльність визначає якісні особливості соціальної структури суспільства, взаємовідносини його суб'єктів, а також співвідношення суб'єкт-суб'єктних і об'єкт-суб'єктних зв'язків у контексті соціальної взаємодії, зокрема у відносинах між індивідами, соціальними групами та соціальними інститутами.

Категорія відчуження відіграє ключову роль у формуванні цих відносин як конфронтаційних, так і потенційно маніпулятивних відносин, що виникають у процесі діяльності. З одного боку, відчуження є закономірним аспектом соціального розвитку, з іншого – воно структурує соціальну взаємодію.

Психіка людини, спираючись на біологічні основи, має соціальний характер і визначається діяльнісними аспектами існування суспільства. Ці аспекти формують автоматизми, стереотипи та потреби, які є життєво важливими для практичних і пізнавальних процесів людини, які у контексті відчужених відносин використовуються для маніпулятивних цілей.

Маніпуляція в суспільстві, зумовлена цими передумовами, є однією з форм соціальної комунікації. Хоча за змістом вона має антагоністичний характер, у сучасних умовах, коли інші форми насильства втрачають актуальність, маніпуляція набуває дедалі більшого значення. За формою вона постає як діалог, як рівноправна комунікація між суб'єктами, що робить її найбільш адаптованою до сучасних суспільних відносин.

Окрім основної функції – реалізації цільових установок маніпулятора – суспільні маніпуляції виконують регулятивну роль у межах існуючих соціальних зв'язків, сприяють зняттю конфліктності між приватними та суспільними інтересами, а також формуванню соціальних ролей і відносин.

Технології маніпуляції охоплюють широкий спектр прийомів і способів впливу на людину, які застосовуються в різних сферах соціальної комунікації, таких як ідеологія, релігія, реклама, паблік рілейшнз тощо. Вони діють у тісному зв'язку з механізмами маніпуляцій, до яких належать біологічні та, насамперед, соціальні потреби людини, а також певні пізнавальні механізми її психіки.

Маніпуляція є невід'ємною частиною сучасних суспільних відносин, що ускладнює можливість її усунення в межах сучасного суспільства. Неможливість подолання протиріч між суспільним та приватним інтересом, а також відчуженість особистості роблять завдання ліквідації маніпулятивних способів взаємодії надзвичайно складним.

Проблематика маніпуляції та маніпулятивних впливів на особистість набуває дедалі специфічних форм. Із формуванням інформаційного суспільства маніпулятивні впливи стають не лише чинником, а й основою соціального світу. Тенденції, відзначені представниками критичних теорій із середини XX ст., трансформувалися в стійку складову соціально-економічного життя. Культурна індустрія, з її акцентом на масовість і прибутковість, створює умови для перетворення інформаційних потоків на сферу реальної віртуальності. Така реальність уже не є суто соціально сконструйованою, оскільки набуває певної автономії, частково незалежної

від соціального контексту. Наприклад, віртуальні «соціальні мережі» демонструють примусовий характер спілкування, що свідчить про наявність передумов для прийняття правил у комунікативній сфері міжособистісного спілкування, які не зумовлені об'єктивними умовами [24; 109; 245 та ін.].

Об'єднуючи визначення терміну «маніпуляція», можна виокремити такі загальні характеристики:

- маніпулювання має прихований, неявний характер;

- результати маніпуляції негативні для маніпульованого, аж до фактичної реалізації структурного насильства (створення умов, які є руйнівними для особистості);

- маніпуляція (не завжди свідомо) спрямована на задоволення інтересів маніпулятора.

Таким чином, маніпуляцію слід відрізняти від переконання чи інших форм впливу. Її ключова особливість полягає в позбавленні об'єкта можливості вільного вибору. Розмежовуючи маніпуляції у сферах повсякденного життя та «соціальності», варто згадати концепцію J. Habermas про «колонізацію життєвого світу системою» в сучасних суспільствах [230]. J. Habermas наголошує, що заміна особистісного змісту взаємодії інструментальним підходом призводить до руйнівних наслідків [230]. Відсутність комунікативної дії, спрямованої на порозуміння, а не на прагматичний результат, обмежує можливість виходу за межі системних моделей поведінки. Псевдокомунікативні форми, такі як віртуальні соціальні мережі, яскраво демонструють глибину впливу маніпулятивних технологій на масову свідомість. Негативні ефекти використання відчужених моделей залучення особистості до соціального світу досить ґрунтовно досліджені в контексті реклами та пропаганди [265 та ін.].

Маніпуляції в інформаційному суспільстві є невід'ємною частиною соціальних взаємодій. Форми таких впливів надзвичайно різноманітні, серед яких найпоширенішою є реклама. Методи впливу на індивідуальну та масову свідомість не можна однозначно оцінювати як негативне явище. Водночас

здатність раціонально ставитися до них, розпізнавати та за потреби протидіяти є важливим чинником адекватного сприйняття соціального світу.

Антиманіпулятивні заходи передбачають рефлексію щодо отримуваної інформації та усвідомлення соціальних фільтрів [162], які формують стереотипні моделі сприйняття. За Е. Фроммом, до таких фільтрів належать мовні структури, соціальні стереотипи мислення та соціальні норми [162].

Трансформації індивідуальної та масової свідомості внаслідок маніпуляції можна пов'язати з формуванням, відтворенням і використанням так званих соціальних фільтрів. Маніпулятивні ефекти виникають у результаті використання специфіки сприйняття інформації конкретною особою. У цьому контексті можна стверджувати, що елементи комунікаційного процесу певною мірою визначають перебіг маніпулятивного впливу. З одного боку, чим краще вплив адаптований до наявного набору соціальних фільтрів реципієнта, тим вища ймовірність його ефективності. З іншого боку, важливу роль відіграють і такі складові процесу, як відправник, канал та зворотний зв'язок.

Виходячи з цього, різноманіття форм маніпуляцій можна умовно поділити на емоційні та інформаційні. Такий поділ є відносним, оскільки одне й те саме маніпулятивне повідомлення здатне поєднувати обидва аспекти. Критерієм розмежування може бути переважний акцент: або на залученні потенційно маніпульованого адресата значимістю інформації, що передається, або на модифікації самого інформаційного потоку. Протидія маніпуляції передбачає «вирівнювання» фону сприйняття, створеного маніпулятором, та формування «винесеного за дужки» змодельованого ним побічного ефекту повідомленої інформації.

Під таким ефектом розуміється навмисно зумовлене зміщення сприйняття і поведінки одержувача у потрібному маніпулятору напрямку.

Механізми розпізнавання і протидії маніпуляції мають специфічні особливості залежно від форми комунікації. У міжособистісному спілкуванні маніпуляції здебільного спрямовані на емоційну сферу, тоді як у діяльності

засобів масової інформації переважає модифікування інформаційного потоку. Водночас сучасні соціальні умови сприяли зближенню цих сфер, що зумовлено кількома чинниками. Насамперед, включеність особистості в комунікаційні процеси набула тотального характеру – фактично вихід з інформаційного поля став неможливим. Це постійне залучення індивіда до інформаційного обміну формує специфічні моделі мислення та сприйняття [19; 21; 55; 109 та ін.].

Людина не лише піддається інформаційним впливам, але й переносить їх похідні у міжособистісну взаємодію. Таким чином, сфери «публічної» та міжособистісної комунікації (і, відповідно, маніпуляції) дедалі тісніше переплітаються. Фактично можна говорити про формування нового типу особистості, властивого суспільству тотальної комунікації [111; 163; 194 та ін.].

Для сучасного суспільства характерна своєрідна «точковість мислення», що не відстежує причинно-наслідкові зв'язки і оперує категоріями «реального часу». Такі трансформації повсякденності зумовлюють підвищену сприйнятливість до впливів, які не піддаються стратегічному осмисленню. Маніпулятивні впливи засобів масової інформації, з одного боку, мають багато спільного з маніпулятивними прийомами загалом, а з іншого – вирізняються специфікою, зумовленою медіа-форматом [265 та ін.].

Для реалізації емоційних та інформаційних умов маніпуляції засоби масової інформації використовують широкий арсенал інструментів формування сприйняття: візуальний й аудіальний елементи, вибір часу та контексту подачі інформації, частоту повтору (зокрема в рекламі) тощо.

Загальними умовами успішної протидії маніпуляціям можна назвати такі:

- формування критичної моделі сприйняття реальності;
- блокування потенційно маніпулятивних каналів комунікування.

Хоча ці умови загалом є очевидними, вони потребують певного роз'яснення. Сучасна людина, неминуче включена у численні комунікативні відносини, стискається з труднощами їх реалізації. Інформаційне перевантаження – як у поцесі споживання інформації, так і під час безпосередньої участі в комунікативній діяльності через сучасні електронні засоби – створює передумови для особистісної невизначеності, дестабілізації соціальної самоідентифікації та нестійкості картини світу.

За таких умов адекватна протидія маніпуляціям значно ускладнюється. Звикання до стереотипної інформації, навіть за умови усвідомлення її маніпулятивного характеру, знижує критичність сприйняття. Тому формування антиманіпулятивної культури мислення має насамперед спиратися на розвиток умінь розпізнавати маніпуляції.

На основі наведених вище критеріїв емоційного та інформаційного впливу можна виокремити моделі маніпуляцій, спільні як для «життєвого світу», так і для системного рівня.

До основних ознак емоційного маніпулювання можна віднести такі:

- апеляція до базових фізіологічних потреб;

- нагнітання нервозної атмосфери (наприклад, в передачах новин − повідомлення про катастрофи);

- апеляція до соціальних потреб (відсилання до референтних груп тощо);

- провокування почуття провини;

- посилання на авторитет (показове відсилання до авторитетів не в тій області, якої стосується повідомлення).

До основних форм модифікування інформації можна віднести:

- «розмивання» значної інформації (подача в блоці з незначною);

- використання неконкретної термінології;

- провокаційність;

- вибірковість (загострення чи згладжування подачі);

- «порційність» (неповна чи недостовірна інформація);

- ізоляція альтернативних трактувань інформації.

Зрозуміло, що наведені форми не вичерпують усього спектра ознак маніпуляції, проте вони є найбільш показовими. Водночас розпізнавання маніпуляції ще не гарантує відсутності її впливу. Навіть тривале накопичення «критичної інформаційної маси» неминуче справляє ефект.

Чинники, що знижують вплив маніпуляцій, можуть бути використані для протидії небажаним, потенційно негативним для реципієнта наслідкам.

Серед методів протидії маніпулятивному впливу можна виокремити такі:

- «психологічне щеплення», що формується через попереднє критичне сприйняття аналогічної, але менш інтенсивної маніпуляції.

- «інформаційний карантин» для підвищення здатності до критичного сприйняття повідомлень;

- «креативне сприйняття» – ігрове осмислення отримуваної інформації, (наприклад, інтерпретація її з протилежної точки зору, доведення до крайності запропонованих тез, перенесення запропонованої інтерпретації на інші, подібні ситуації);

- «відхід у беземоційність» (відокремлення раціонального змісту повідомлення від його оцінок);

- метод формування критичних здібностей Х. Ранка. Ця методика передбачає, окрім загальної критичної установки до інформації, оцінювання її за шкалою перебільшення/зменшення власних та чужих переваг і недоліків із фіксацією частоти повторень. Це дозволяє визначити, наскільки часто в повідомленні трапляються ознаки маніпулятивності, що, своєю чергою, підвищує критичність сприйняття й стійкість до впливу [60; 144 та ін.].

Пасивність і некритичність у сприйнятті повідомлень не лише використовуються, а й цілеспрямовано конструюються, закладаючись у структури соціального несвідомого.

Успішне застосування перелічених форм протидії маніпуляціям передбачає наявність первинної мотивації – як на індивідуальному, так і на загальносоціальному рівнях.

Формування такої мотивації передбачає цілеспрямоване навчання активному сприйняттю інформації, умінню розпізнавати її структурні та змістовні характеристики, а також здатності адекватно оцінювати джерела й каналів її поширення.

1.3. Міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Захист особистості є одним із ключових напрямів міжнародно-правової діяльності. У тій чи іншій мірі низка актів міжнародного права регулює цю проблему, що дає підстави говорити про існування міжнародно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Відповідно, розглядаючи проблему захисту особистості, доцільно порушити питання про те, чи дотримуються ці стандарти в законодавстві України, а також наскільки адекватно й повно міжнародно-правові принципи захисту відображені у правових нормах нашої держави.

Акти міжнародного права дозволяють визначити та сформулювати сутність проблеми захисту і безпеки особистості в більшості держав, а також окреслити основні напрями її вирішення. Так, у преамбулі Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи зазначено, що Рекомендації ухвалені з урахуванням того, що цілі системи правосуддя традиційно формувалися з погляду норм, які передусім регулюють відносини між державою та особою.

Механізм захисту прав особистості характеризується такими ознаками:

- рівною мірою потребує зміцнення довіри до правосуддя та переконання співпрацювати з органами правосуддя;

- в межах системи правосуддя необхідно звертати більше уваги на заподіяну фізичну, психологічну, матеріальну і соціальну шкоду;

- потребують розгляду заходи, що доцільно для цього прийняти (для задоволення потреб особистості);

- заходи захисту особистості необов'язково мають вступати у суперечність з іншими цілями права;

- слід приділяти більше уваги потребам особистості на всіх етапах зазначеного процесу [5 та ін.].

Отже, як цілі міжнародного правового акта, зазначені положення підлягають застосованню під час телеологічного тлумачення як самого акта, так і нормативно-правових актів, прийнятих на його виконання або зобов'язаних враховувати його положення.

Слід зазначити, що в міжнародно-правових актах з питань безпеки підкреслюється необхідність проведення роботи зі зниження рівня віктимізації. Особливо важливим у цьому контексті є запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, скільки цей вид злочинності протягом тривалого часу залишається на стабільно високому рівні та становить загрозу безпеці особистості. Наголошено, що при розробці заходів запобігання злочинності в зазначеній сфері слід комплексно враховувати її детермінанти, а також умови, що сприяють формуванню небезпечної (узалежненої) поведінки (О. Джужи, В. Завацький, М. Корнієнко, Н. Максимова, І. Мельник, Б. Романюк та ін.). Крім того, підкреслюється необхідність вдосконалення на загальнодержавному рівні комплексних програм профілактики правопорушень, спрямованих на підвищення безпеки особистості через протидію злочинності загалом.

Ступінь деморалізації особи наркомана, її глибина у споживача наркотиків, особливо неповнолітнього, зазвичай значно вища, ніж у звичайного підлітка. При цьому наркозалежні неповнолітні становлять 5-

6% від усіх наркозалежних осіб в Україні [14]. Переважна більшість осіб, які вчиняють злочини у сфері незаконного обігу наркотиків, є наркоманами.

Одна з класифікацій суб'єктів наркотизації виділяє такі типи: особи, які лише починають вживати наркотики; споживачі наркотиків; наркомани; роздрібні збувальники; оптові збувальники; організатори наркобізнесу. Для неповнолітніх наркоманів характерні лише перші чотири з цих типів.

Слід зазначити, що наркоманами люди стають не одразу: значну роль відіграють індивідуальні характеристики особистості, а також вид наркотиків, які вона вживає. В одних випадках звикання до рослинних або хімічних препаратів може настати майже після першого прийому, тоді як в інших– потрібні тижні, місяці або навіть роки для формування залежності. Виходячи з особливостей індивіда, існують різні підходи до типології осіб, яка вживають наркотики, кожен із яких має право на існування.

На нашу думку, найбільш повною є така класифікація неповнолітніх наркоманів:

- експериментатори – особи, які після першого знайомства з наркотиками не повертаються до їх вживання;

- епізодичні споживачі – неповнолітні, які тимчасово вдаються до наркотиків у певних обставинах;

- систематичні споживачі – приймають наркотики за певною схемою, наприклад, у день народження чи під час інших важливих для себе події;

- постійні споживачі – зазвичай психологічно залежні від наркотиків і вимушені вживати їх не лише час від часу, а регулярно через сформовану залежність;

- великі наркомани – особи, які мають як психологічну, так і фізичну залежність, з чітко вираженим абстинентним синдромом.

При цьому перші чотири групи потребують насамперед виховних заходів, тоді як для останньої групи необхідне не лише кваліфіковане лікування, а й соціальна реабілітація.

Бажання спробувати наркотичні засоби у неповнолітніх можуть спричиняти процеси, пов'язані з їх психофізіологічним розвитком: виникнення інтроспекції, що провокує самоаналіз; поява особливого інтересу до власних переживань; незадоволення оточенням; замиканням в собі; прагнення до самоствердження; протиставлення себе оточуючим; конфлікти з оточуючими [233 та ін.].

Індивідуалізація може проявлятися в формі самоствердження, що позитивно впливає на процеси та результати громадської та навчальної діяльності, якщо мотивом є прагнення до лідерства та престижу. Водночас самоствердження може мати і соціально протилежну спрямованість – від здійснення подвигу до вчинення правопорушення.

Таким чином, відхилення в поведінці можуть бути пов'язані зі змінами, що відбуваються в особистості, оскільки психофізичний, розумовий, соціальний та емоційний розвиток неповнолітніх відзначається якісною своєрідністю і багато в чому визначає подальші особливості дорослого життя та поведінки підлітка. Всі ці зміни мають враховуватися працівниками Національної поліції України при проведенні профілактичної роботи з неповнолітніми в закладах освіти, зокрема, в межах проєкту «Шкільний офіцер поліції» [138].

За оцінками, в Україні налічується 346 тисяч осіб, які ін'єкційно вживають наркотичні засоби (опіоїди або стимулятори). Переважно це молоді люди працездатного віку, більшість із яких вже має синдром залежності [114]. За даними соціального опитування, приблизно п'ята частина молодих людей знайома з дією наркотиків, серед них значну частку складають студенти закладів вищої освіти [115].

Наведені дані свідчать, що значна частина наркозалежних осіб формує залежність ще до досягнення повноліття. Поширення наркотиків серед неповнолітніх та молоді має соціально обумовлений характер і безпосередньо пов'язане з внутрішніми та зовнішніми суперечностями розвитку соціальної системи [171, с. 18].

Саме тому для розробки ефективних заходів профілактики важливим є визначення конкретних явищ і процесів, які зумовлюють вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Загальними умовами, що сприяють злочинності загалом, зокрема злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, є недоліки в діяльності як державних установ, так і недержавних структур.

До чинників злочинності неповнолітніх слід віднести безнаглядність та відсутність належного контролю з боку відповідних служб, органів та сім'ї щодо поведінки підлітка, його зв'язків і способу проведення вільного часу.

Сімейне становище необхідно розглядати як ключову умову, що визначає детермінанти наркоманії дітей та молоді. Саме в сім'ї формуються суспільні основи способу життя та світосприйняття, такі як потреби, інтереси, установки особистості, психіка дитини та правосвідомість [131; 266; 270; 305 та ін.].

У свою чергу, педагогічні прорахунки у вихованні в закладах освіти визначають ймовірність того, що підліток стане на шлях наркоманії, не меншою мірою, ніж неналежна сімейна обстановка [131; 266; 270; 305 та ін.]. До умов злочинності слід також віднести недоліки в системі правового виховання, позанавчальної діяльності неповнолітніх, організації їхнього дозвілля, а також у діяльності органів, на які покладено обов'язки щодо безпосередньої профілактичної роботи з неповнолітніми, передусім на рівні індивідуальної профілактики злочинів [89, с. 240].

Формування негативних соціально-психологічних властивостей особистості неповнолітніх злочинців відбувається під впливом таких причин: неналежна увага з боку держави і суспільства до проблем дітей загалом і злочинності серед неповнолітніх зокрема; недоліки сімейного виховання, які зумовлені як прямим негативним впливом сім'ї, так і її

невмінням вирішувати питання морально-психологічного виховання підлітків в умовах руйнування системи державних органів виховання та підриву матеріальної бази сімейного виховання [37, с. 54].

До причин злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід також віднести такі чинники: негативний вплив найближчого оточення, який нині є домінуючим і сприяє антисоціальній орієнтації неповнолітніх, формує в них уявлення про допустимість певного типу злочинних дій; підбурювання з боку дорослих до вчинення злочинів – пряме втягування у корисливо- та насильницько-спрямовану злочинну діяльність, схиляння до вживання наркотиків; тривала відсутність соціально корисної зайнятості (навчання, роботи), що штовхає молодь на шлях правопорушень; негативний вплив засобів масової інформації та соціальних мереж, пропаганда насильства, розпусти, наркотизації, легкого способу життя, злочинної діяльності тощо [89, с. 75].

Крім того, до загальних причин злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід віднести соціальну та політичну нестабільність у країні, недотримання антинаркотичного законодавства, а також «прозорість» державних кордонів.

Окремо варто виділити чинники, що спонукають людину до вживання наркотиків: бажання уникнути соціальної несправедливості, недостатнє матеріальне забезпечення, сімейні проблеми, відсутність чіткої життєвої перспективи та конкретних цілей, а також неправильне сприйняття сучасності. Крім того, звиканню до наркотиків сприяють початкове бажання спробувати їх, упевненість у власній безпеці та пізніше – ілюзія контролю над дозуванням [94, с. 115].

При розробці заходів із запобігання злочинності в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів слід комплексно враховувати причини та умови, що їй сприяють.

На наш погляд, необхідним є прийняття на загальнодержавному рівні комплексних програм профілактики правопорушень, які б сприяли ефективному запобіганню злочинності загалом та злочинності неповнолітніх зокрема.

Як відомо, Конституція України є базовою нормою в системі правових актів, спрямованих на захист особистості. Вона проголошує, що права людини охороняються законом, а держава забезпечує доступ до правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди. З погляду ступеня визначеності, ці норми є нормами-принципами, оскільки формулюють лише загальні положення та визначають характер і спрямованість правового регулювання зазначених суспільних відносин. Інші норми належать до представницько-зобов'язуючих норм і регулюють відносини спільно з іншими положеннями. До умов, за наявності яких може або повинна реалізуватися така норма, належить визначення суб'єкт відповідних конституційних прав.

За характером правил поведінки диспозиція норми є зобов'язуючою. Держава бере на себе відповідальність щодо забезпечення та гарантування прав людини, зокрема права на доступ до правосуддя та права на отримання компенсації за заподіяну шкоду.

Аналіз міжнародно-правових актів дозволяє дійти висновку, що права людини формують систему суб'єктивних прав, що передбачає можливість відновлення правового статусу особистості у разі його порушення внаслідок протиправної поведінки. Ця система включає відповідні гарантії прав і свобод особистості. Закріпленням цих міжнародних стандартів в Конституції України надало правам людини нової якості: вони становлять основу, своєрідне ядро правового статусу особи. Права, що містяться в галузевому національному законодавстві, конкретизують та деталізують зміст конституційних прав людини.

Проведений аналіз положень актів міжнародного права засвідчив, що вони безпосередньо передбачають захист прав людини. Термін «жертва» визначається як особа, якій індивідуально або колективно заподіяно будь-яку

шкоду – від тілесних ушкоджень до моральної шкоди чи страждань, а також суттєве порушення її основних прав унаслідок дії або бездіяльності, що скперечить чинним положенням національного кримінального законодавства. Крім того, термін «жертва» охоплює осіб, яким індивідуально або колективно заподіяно аналогічну шкоду внаслідок дії або бездіяльності, що порушує не національне, а міжнародно визнані норми, які стосуються прав людини.

Таким чином, особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи було встановлено та притягнуто до кримінальної або іншої відповідальності правопорушника, чи він поставав перед судом або був засуджений. Не має значення і характер взаємовідносин між жертвою та порушником її прав, оскільки жертвами від протиправних дій можуть бути родичі або близькі особи, наприклад, у випадках сімейного насильства чи інших незаконних дій. Це дає підстави стверджувати, що правові норми щодо захисту прав людини не повинні залежати від криміналізації конкретного діяння в рамках національного законодавства, оскільки критерієм протиправності може слугувати порушення прав людини, закріплених у міжнародних актах. Такий підхід є виправданим, адже трапляються ситуації, коли в національному законодавстві передбачені ефективні норми відшкодування збитків лише для потерпілих від злочинів, тоді як шкода,завдана діянням, що формально не визнається злочином, але порушує міжнародно визнані права людини, залишається без компенсації.

Міжнародні акти передбачають право на доступ до механізмів правосуддя та оперативну компенсацію за завдані ушкодження відповідно до національного законодавства. У разі необхідності слід створити та закріпити адміністративні механізми, що забезпечують жертвам можливістю отримати компенсацію через офіційні або неофіційні процедури, які є оперативними, справедливими та доступними.

Крім того, акти міжнародного права підкреслюють необхідність забезпечення відповідності процедур потребам жертв, зокрема шляхом

запобігання невиправданим затримкам у розгляді справ і гарантування ефективного виконання рішень про надання компенсації.

У процесі реалізації своїх прав та свобод особа може зазнавати правопорушення на різних етапах цього процесу. Для їх припинення та усунення негативних наслідків необхідна відповідна діяльність компетентних органів, тобто забезпечення охорони та захисту.

На охоронній стадії щоразу здійснюється застосування конкретної норми права, що створює правові умови для забезпечення безпеки особистості та сприяє її розвитку й стабілізації.

Правоохоронна діяльність не обмежується застосуванням норм конституційного чи цивільного права, що гарантують безпеку особистості [71, с. 4-6]. Безпека включає виявлення та припинення правопорушень. Незважаючи на функціональні відмінності діяльності правоохоронних органів як суб'єктів різних галузей права (цивільного, трудового, адміністративного тощо), вони інтегруються в єдиний механізм забезпечення забезпечення безпеки особистості, займаючи у ньому свої чітко визначені місця та виконуючи властиві лише їм функції.

Економічний і правовий аналіз суспільних відносин дозволив виявити їх об'єктивні протиріччя, що потребують застосування методів нормативно-правового регулювання. Такі питання безпосередньо пов'язані з проблемою меж державного втручання в економічні відносини.

Зокрема, В. Коваленко зазначає, що призначення норм права в економіці полягає в тому, щоб не заважати розвитку економічних відносин [57]. Це передбачає уникнення як надмірного втручання держави в економіку, так і нераціональної нормотворчості, надмірної кількості та малоефективності правових норм. Подібну позицію поділяють низка зарубіжних авторів, які виступають за захист економіки від надлишкового державного втручання шляхом закріплення цього принципу в законі.

На думку F. Hayek, ринок без економічної свободи особистості неможливий, як і усталені уявлення про економічну роль держави та

суспільства [232, с. 7]. Разом із тим, визнається право держави регулювати економічні відносини, передусім через правовий вплив. Стихійні ринкові сили не здатні стимулювати реалізацію національних програм, таких як розвиток фундаментальної науки чи створення системи екологічного захисту. Вони також не можуть забезпечити вирішення низки соціальних завдань – розвитку охорони здоров'я, створення системи соціального забезпечення, вирішення проблеми зайнятості та забезпеченості обороноздатності держави.

У країнах Європи та світу (Німеччині, Австрії, Данії, Японії, Китаї) успішно застосовується державне регулювання ціноутворення, грошової системи, кредиту, діяльності бірж, внутрішньої та зовнішньої торгівлі тощо. В України та за кордоном вироблено та перевірено практикою конкретні механізми державного регулювання, зокрема через створення розгалуженої системи нормативно-правових актів. У цьому контексті, на наш погляд, йдеться про визначення меж державного регулювання економічної (підприємницької) діяльності. Держава, заохочуючи підприємництво, здійснює контроль над ним з метою забезпечення безпеки, захисту життя та здоров'я людини, а також охорони природних ресурсів.

При цьому держава може забороняти певні види діяльності або запроваджувати на них обмеження. Державне регулювання, по суті, є різновидом правового регулювання [71, с. 6]. Основна відмінність полягає в тому, що правове регулювання охоплює ширший спектр, зокрема доексплуатаційну стадію господарської діяльності (створення підприємств, їх реєстрація тощо). Зміст державного регулювання полягає у встановленні на державному рівні різноманітних регуляторів. Окреслити межі державного регулювання складно, оскільки його характер залежить від конкретно-історичних умов і результатів функціонування ринку. Водночас доцільно прагнути мінімального використання правових норм у сфері регулювання, зокрема економічних відносин. Це стане можливим лише за умови гарантування повноцінного захисту учасників економічних відносин і

врахування всіх економічних інтересів, що у свою чергу, забезпечить дотримання вимог закону.

Важливим є також дослідження правового регулювання Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу. Автори зазначають, що різноманіття національних правил, які потенційно можуть відрізнятися, перешкоджатиме поширенню продуктів і послуг, зокрема тих, що пов'язані із системами штучного інтелекту [159 та ін.]. Отже, запровадження єдиного законодавства дозволить уникнути подальшої фрагментації ринку на національні структури, які потенційно суперечать одна одній та обмежують вільний обіг товарів і послуг з використанням штучного інтелекту. Єдина європейська нормативно-правова база щодо регулювання штучного інтелекту забезпечить рівні умови для всіх суб'єктів і сприятиме захисту їхніх прав, одночасно підвищуючи безпеку особистості в галузі штучного інтелекту [303; 306; 317 та ін.].

Така безпека передбачає виявлення та припинення правопорушень, зокрема у сфері правового регулювання Єдиного цифрового ринку, активного впровадження новітніх технологій та інтеграції в цифрове середовище (О. Назарова, М. Олейніков, В. Осадчий, Ю. Філей, С. Шульженко та ін.) [159 та ін.]. До основних технологій Індустрії 4.0, що відкривають можливості для цифрового розвитку та налаштування підприємств, належать штучний інтелект, Інтернет речей (IoT), хмарні технології, великі дані, роботи та коботи, автономні транспортні засоби тощо [277].

Особливості впровадження новітніх технологій обумовлюють актуальність досліджень у цьому напрямку для України, Європейського Союзу та інших країн світу. Правовою основою для побудови Єдиного цифрового ринку Європейського Союзу є, насамперед, стаття Договору про функціонування Європейського Союзу, яка передбачає застосування заходів щодо забезпечення створення та функціонування внутрішнього ринку [69]. Ця стаття є базовою підставою для формування стратегії Єдиного цифрового ринку ЄС. Головною метою зазначеної норми є забезпечення належного

функціонування внутрішнього ринку шляхом встановлення гармонізованих правил, зокрема щодо розробки, розміщення на ринку ЄС та використання продуктів і послуг, що застосовують технології штучного інтелекту, або надаються як автономні системи штучного інтелекту.

Деякі держави-члени ЄС вже розробляють та впроваджують національні правила для забезпечення безпеки штучного інтелекту. Водночас створення окремих національних правил може призвести до фрагментації внутрішнього ринку, зокрема, щодо вимог до продуктів та послуг штучного інтелекту, їхнього маркетингу, використання, відповідальності та нагляду з боку державних органів. Це, у свою чергу, значно знижує правову визначеність як для постачальників, так і для користувачів систем штучного інтелекту щодо застосовування національних правил в межах ЄС.

З огляду на широке розповсюдження систем штучного інтелекту через кордони, вирішення зазначених проблем можливе шляхом гармонізації законодавства ЄС. Гармонізовані технічні стандарти мають забезпечити загальні обов'язкові вимоги, що застосовуються до проєктування та розробки конкретних систем штучного інтелекту до їхнього виходу на ринок.

Гармонізовані норми передбачають узгоджені способи контролю систем штучного інтелекту після їх розміщення на ринку. Враховуючи, що ці правила містять деякі конкретні положення щодо охорони фізичних осіб під час обробки персональних даних – зокрема обмеження на використання систем віддаленої біометричної ідентифікації в режимі реального часу у загальнодоступних місцях – доречно звернути увагу на статтю Договору про функціонування Європейського Союзу, яка проголошує право кожного на захист своїх персональних даних.

Європейський Парламент та Рада, діючи за звичайною законодавчою процедурою, встановлюють правила захисту фізичних осіб під час обробки їхніх персональних даних установами, органами, службами та агенціями Союзу, а також державами-членами у межах законодавства ЄС. Крім того, встановлюються правила щодо вільного руху таких даних, а дотримання цих норм контролюється незалежними органами влади [69].

Слід зазначити, що системи штучного інтелекту часто спираються на великі та різноманітні набори даних і можуть бути інтегровані у будь-який продукт або послугу, що вільно обертаються на ринку. Тому ефективний контроль за цією діяльністю не може бути досягнутий лише окремими державами. Різноманіття національних правил, що потенційно відрізняються, ускладнює поширення продуктів і послуг, пов'язаних із системами штучного інтелекту, і знижує ефективність забезпечення безпеки та захисту основних прав і цінностей людини.

Національні підходи до регулювання створюють додаткову правову невизначеність та бар'єри, уповільнюючи поширення штучного інтелекту на ринку. Водночас єдине законодавство дозволяє уникнути фрагментації єдиного ринку на суперечливі національні структури та забезпечує вільний обіг товарів та послуг з використанням штучного інтелекту.

Єдина європейська нормативно-правова база щодо регулювання штучного інтелекту створює рівні умови та захист усіх суб'єктів, одночасно зміцнюючи конкурентоспроможність і промислову базу Європи у сфері штучного інтелекту.

Тільки спільні дії здатні забезпечити захист цифрового суверенітету та важелів впливу Європейського Союзу, а також можуть слугувати підґрунтям для формування глобальних правил та стандартів. Водночас норми загальноєвропейського законодавства залишають місце для внутрішньої організації системи нагляду та застосування заходів щодо стимулювання інновацій.

Гармонізовані норми ЄС щодо штучного інтелекту визначають його як сімейство швидкозростаючих технологій, здатних приносити широкий спектр економічних та суспільних вигод в різних галузях промисловості та соціальної діяльності. Використання штучного інтелекту, удосконалюючи прогнозування, оптимізацію операцій і розподіл ресурсів, а також персоналізацію послуг, може підтримувати соціальні та екологічні результати і забезпечувати ключові конкурентні переваги для компаній та економіки. Це особливо актуально для секторів зі значним впливом,

включаючи зміну клімату, охорону навколишнього середовища та здоров'я, державний сектор, фінанси, мобільність та сільське господарство [286].

Європейська Рада закликає до «відчуття терміновості для вирішення нових тенденцій», зокрема «такі питання, як штучний інтелект …, в той же час забезпечуючи високий рівень захисту даних, цифрові права та етичні стандарти» [216].

Європейський парламент також здійснив значну роботу в цьому напрямку, ухваливши низку резолюцій щодо штучного інтелекту, включно з питаннями етики, відповідальності [217] та авторського права [218], а також постанов щодо застосування штучного інтелекту в кримінальних справах, освіті, культурі та аудіовізуальному секторі [219].

Узгоджені правила Європейського Союзу щодо штучного інтелекту мають на меті гарантувати безпеку системи штучного інтелекту та дотримання основних прав і цінностей ЄС; забезпечити правову визначеність для сприяння інвестиціям та інноваціям; покращити управління та ефективне виконання законодавства про права людини та вимоги безпеки, що застосовуються до систем штучного інтелекту тощо. Це суттєво сприяє захисту особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Проте, незважаючи на наявні здобутки світового та вітчизняного досвіду у сфері безпеки особистості та протидії маніпуляціям, єдина концепція їх забезпечення в період суспільних трансформацій наразі не створено. Актуальність дослідження соціально-психологічної специфіки безпеки особистості та протидії маніпуляціям за цих умов визначається як запитами психологічної практики, так і необхідністю переосмислення проблеми у контексті сучасного теоретико-методологічного базису соціальної психології.

Висновки до розділу

У розділі розглянуто історичні витоки та подано соціально-психологічну інтерпретацію змісту безпеки особистості; проведено соціально-психологічний аналіз передумов маніпуляцій, маніпулятивних технологій і маніпулятивного впливу; проаналізовано міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості й протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій.

Встановлено, що проблема безпеки особистості історично досліджувалися в контексті базових потреб людини, серед яких особливе місце посідає потреба в самозбереженні. Безпека асоціюється з досягненням людиною внутрішньої гармонії, її здатністю інтегрувати власний досвід – відчуття, переживання, почуття – та символізувати його таким чином, щоб змуншувати внутрішнє напруження (О. Бондарчук, Л. Карамушка, О. Лазорко, О. Лещинська, А. Литвинчук, Г. Ложкін, О. Москаленко, І. Приходько, О. Савченко та ін.).

Визначено, що в соціальних і гуманітарних науках феномен безпеки є об’єктом міждисциплінарного осмислення та предметом дослідження, який розглядається як діяльність конкретних соціальних суб’єктів; сфера відносин між цими суб’єктами; сфера функціонування та розвитку суспільної, групової й індивідуальної свідомості; предмет наукового пізнання, що дає змогу досліджувати його сутність, закономірності розвитку та особливості функціонування (О. Кочубейник, Б. Лазоренко, Л. Найдьонова, Н. Савелюк, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.).

Показано, що для визначення місця проблеми безпеки та протидії маніпуляціям у дослідженнях необхідно врахувати, що в системі «людина – середовище» безпека людини може розглядатися з таких позицій: об’єктивний стан буття (середовища), зовнішні чинники, загрози, ризики; наявність екстремальних або безпечних умов життєдіяльності, вектор безпечної життєдіяльності, що включає особистісні детермінанти захищеності, здібності та готовність людини до розпізнання, передбачення,

уникнення та подолання небезпек і протидії маніпуляціям (О. Сусська, Р. Чалдині та ін.).

Установлено, що категорію безпеки вважають інтегративною та розглядають у різних вимірах (як процес, як стан, як властивість особистості) і на різних рівнях (суспільство, середовище, особистість). З'ясовано, що як процес психологічна безпека проявляється в ситуаціях міжособистісного спілкування; як стан вона забезпечує базову захищеність особистості та суспільства. Коли психологічна безпека розглядається як властивість особистості, що відображає її захищеність від деструктивних впливів і внутрішній ресурс для протистояння таким впливам, її частково ототожнюють із толерантністю, здатністю опановувати стрес, напругу (R. Ahmed, G. Bonanno, A. Bucciarelli, S. Bulbulia, M. Fraser, S. Galea, D. Khoshaba, S. Maddi, J. Richman, M. Seedat, A. Van Niekerk та ін.).

Підкреслено, що на рівні локального середовища (сім'я, друзі, найближче оточення) психологічна безпека передбачає стан, вільний від проявів психологічного насильства, що сприяє задоволенню базових потреб у довірчому спілкуванні та забезпечує психологічну захищеність учасників (Н. Волинець, В. Волошина, А. Литвинчук, В. Оверчук, Л. Чабак та ін.). Проблема безпеки особистості на рівні середовища набуває особливої значущості під час кризових соціальних змін, зокрема в період суспільних трансформацій.

Наголошено, що аналіз конструкту психологічної безпеки на макро- (рівень суспільства) та мезо- (рівень локального середовища) рівнях розкривається його соціально-психологічний зміст.

Визначено, що в низці досліджень, орієнтованих на особистість, стан безпеки характеризується задоволеністю сьогоденням, упевненістю в майбутньому, досягненням життєвих цілей, а також захищеністю інтересів, позицій, ідеалів і цінностей, із якими особистість ототожнює своє життя та діяльність (І. Блохіна, О. Москаленко та ін.). Показано, що соціально-психологічна інтерпретація змісту безпеки особистості, зокрема в контексті протидії маніпуляціям, залежить від спрямованості конкретної особистості та

сукупності ідеологічних, світоглядних і змістових тенденцій, характерних для певного соціуму (О. Бойко, К. Гавриловська, В. Москаленко та ін.).

Дослідження маніпуляції як комплексного явища з урахуванням її основ і базових характеристик показало, що вона є однією з форм соціальної взаємодії, яка набуває особливої актуальності в період суспільних трансформацій. Маніпуляція формується як складне явище на межі соціальних і психічних процесів, що розгортаються в історичній перспективі (H. Franke, R. Harris, P. Hofer, L. Proto, J. Rudinow та ін.). Її технології охоплюють широкий спектр прийомів і способів впливу на людину, які діють у тісному зв'язку з механізмами маніпуляції та застосовуються в різних сферах соціальної комунікації, зокрема в ідеології, релігії, рекламі, PR тощо.

Наведено теоретичні положення, що визначають напрям наукової розробки теми маніпулятивної взаємодії в процесі групового функціонування. Маніпуляцію розглядають як специфічний вид впливу, який реалізовується на міжособистісному, міжгруповому та внутрішньогруповому рівнях (К. Божко, Н. Волинець, Н. Гребінь, І. Левицька, М. Присяжнюк та ін.). Підґрунтям такого розуміння є положення соціальної психології та психології особистості, які описують специфіку групової взаємодії, що ґрунтується на особливостях групової діяльності, сприйнятті членами групи загальногрупових цілей і активності, спрямованої на виконання спільних завдань (І. Волженцева, П. Волинець, І. Гресько, О. Гуменюк, В. Татенко, Р. Чалдіні, Я. Чаплак та ін.).

Проаналізовано міжнародні та вітчизняні нормативно-правові стандарти забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Встановлено, що права людини є системою суб'єктивних прав, яка передбачає можливості відновлення правового статусу, порушеного через протиправну поведінку. Ця система включає гарантії прав і свобод особистості, що становлять основу її правового статусу та конкретизують зміст конституційних прав.

Показано, що в міжнародно-правові акти з питань безпеки акцентують на необхідності заходів для зниження рівня віктимізації. Особливо важливим є запобігання злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних

речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, які залишаються на стабільно високому рівні та становлять загрозу безпеці особистості. Наголошено, що при розробці заходів запобігання злочинності в цій сфері необхідно комплексно враховувати її детермінанти, а також умови, що сприяють формуванню небезпечної (залежненої) поведінки (О. Джужи, В. Завацький, М. Корнієнко, Н. Максимова, І. Мельник, Б. Романюк та ін.).

Установлено, що охорона прав і безпека особистості не обмежується лише застосуванням правових норм (В. Котковський та ін.). Така безпека передбачає виявлення та припинення правопорушень, зокрема у сфері правового регулювання єдиного цифрового ринку, активного впровадження новітніх технологій та інтеграції в цифрове середовище (О. Назарова, М. Олейніков, В. Осадчий, Ю. Філей, С. Шульженко та ін.). Лише спільні дії можуть захистити цифровий суверенітет і створити підґрунття для формування глобальних світових правил і стандартів забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій в інформаційно-цифровому просторі.

Незважаючи на досягнення світового та вітчизняного досвіду у вивченні проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям, єдина концепція їх забезпечення в період суспільних трансформацій досі не сформована. Актуальність дослідження соціально-психологічної специфіки безпеки особистості та протидії маніпуляціям зумовлена як запитами психологічної практики, так і необхідністю переосмислення цієї проблеми в контексті сучасного теоретико-методологічного базису соціальної психології.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [38; 72; 74; 75; 76; 79; 81; 154; 157; 159; 272].

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

2.1. Безпека особистості та протидія маніпуляціям з позицій полісистемності в соціально-психологічній парадигмі наукового знання

Важливість проблеми психологічної безпеки особистості є загальновизнаною. Сучасні дослідники підкреслюють, що безпека є необхідною умовою розвитку будь-якої системи, а людина, як системний об’єкт, може ефективно розвиватися лише в середовищі з певними параметрами, найважливішими з яких є її безпека та здатність протидії маніпуляціям.

Дослідження феномену психологічної безпеки показує, що особистість виступає центральним компонентом у змістовому континуумі «небезпека-безпека». Особливого значення набуває полісистемний підхід до вивчення особистості, який передбачає виявлення комплексних детермінант феномену психологічної безпеки [134].

Безпека особистості та протидія маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій пов’язані не лише із захистом від поширених загроз, збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, а й із реалізацією прав і свобод, забезпеченням якості життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації [10; 27; 113 та ін.].

Актуальність цієї проблеми підтверджується появою нових напрямків у системі знань. У психологічній науці сформувалася самостійна галузь «Психологія безпеки», що охоплює як теоретичні дослідження, так і практичні програми забезпечення психологічної безпеки у різних соціальних сферах. Освітня складова «Безпека життєдіяльності» декларує профілактику небезпек та захист від них як важливу гуманітарну та соціальну проблему, що потребує зацікавленості держави, суспільства та кожної людини. Паралельно виділяється і самостійний науковий напрям «Психологія безпеки особистості», який зосереджується на вивченні механізмів забезпечення психологічної стійкості та протидії маніпуляціям.

Слід підкреслити, що психологічна безпека та здатність протидіяти маніпуляціям є необхідною передумовою особистісного розвитку. Вони дозволяють людині орієнтуватися не лише на виживання, адаптацію чи виконання обов'язків, а й на самореалізацію та самовдосконалення.

Почуття безпеки відіграє важливу роль у збереженні психічного здоров'я, а потреба в безпеці виступає особистісним чинником, що сприяє самоорганізації життя людини на основі передбачуваності та визначеності власного майбутнього.

Психологічну безпеку доцільно розглядати на різних рівнях: як у локальному середовищі, так і на рівні особистості. Доречним є розгляд цього феномену й на макро- та мікрорівнях, що дозволяє комплексно оцінювати її вплив на функціонування індивіда та соціальної системи.

У першому випадку акцент робиться на взаємодії особистості з середовищем, тобто на взаємному впливі та взаємозв'язку, а не на протиставленні особистості та середовища. У другому випадку враховуються індивідуальні особливості особистості – її психічні властивості та ресурси. Дослідження показали, що безпека особистості та її здатність протидіяти маніпуляціям пов'язані саме з особистісними характеристиками, самосвідомістю, спрямованістю, специфікою ставлення до подій у період

суспільних трансформацій, а також із здатністю переживати й рефлексувати [180; 191; 224; 263].

У зв'язку з цим важливим є визначення чинників, що впливають на закономірності прояву психологічної безпеки особистості як на макро-, так і на мікрорівні; осмислення логіки структурно-змістовних особливостей поняття психологічної безпеки; виділення та аналіз низки понять і феноменів, що розкривають значення психологічної безпеки особистості.

Дослідники визначають безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Інші автори розглядають безпеку як властивість системи, що включає потенційні жертви та загрози для них, забезпечувану стабільністю, стійкістю, життєздатністю жертви та застосуванням таких методів, як уникнення, захист або усунення джерел небезпеки, загроз і викликів. Така інтерпретація безпеки (стабільність, стійкість тощо) має певною мірою механістичний характер. Ще одне визначення, також механістичне, описує безпеку як стан захищеності від можливої шкоди, здатність протистояти або відбивати небезпечні впливи, а також швидко компенсувати завдані збитки, зберігаючи стабільність, стійкість і можливості для саморозвитку [68; 102; 120; 170; 213; 214; 220; 254; 267; 279; 287; 288 та ін.]. Незважаючи на декларацію системного підходу як загально-методологічної основи для дослідження проблеми безпеки, у цих визначеннях простежується діадичне протиставлення особистості та навколишнього середовища, причому середовище розглядається переважно як джерело загрози.

Використання терміну «психологічна безпека» конкретизує семантичне поле категорії безпеки та сприяє чіткому розумінню проблеми.

У різних культурах сформувалися подібні уявлення про безпеку, в яких акцент робиться на почуттях і переживаннях людини, пов'язаних із її станом у сьогоденні та перспективами на майбутнє.

Психологічна безпека визначається як стан суспільної свідомості, за якого суспільство загалом і кожна окрема особистість сприймають якість

життя як адекватну та надійну, оскільки вона забезпечує реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб у теперішньому та створює підстави для впевненості в майбутньому.

Психологічну безпеку особистості можна визначити як стан захищеності її психіки від впливу різноманітних інформаційних чинників, які перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної орієнтовної основи соціальної поведінки, а також загальної життєдіяльності в суспільстві, включаючи адекватну систему суб'єктивного (особистісного та суб'єктивно- особистісного) ставлення до світу і до себе.

Таким чином, психологічна безпека особистості – це стан, що забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта та можливості розвитку в умовах інформаційної взаємодії із середовищем.

Наразі існує складність у пізнанні, дослідженні та застосуванні закономірностей, що виникають у системі відносин суб'єктів. У випадках, коли закономірності поки що не досліджено, але накопичено певний досвід спостереження за явищем, процесом чи ідеєю, цей досвід трансформується в систему принципів. Таку систему можна сформувати й щодо забезпечення безпеки.

Принципи забезпечення безпеки є фундаментальними ідеями, які визначають напрями пошуку безпечних рішень і виступають методологічною та інформаційною основою. Усі принципи можна об'єднати в ієрархічну систему, що включає концептуальні, технічні, організаційні, управлінські принципи забезпечення безпеки.

На прикладі забезпечення безпеки чітко простежується генезис загальних проблем усвідомлення безпеки як філософської категорії. Пріоритетними є проблеми концептуального характеру, тому на чолі ієрархії обґрунтовано розміщуються концептуальні принципи.

Концептуальні (орієнтуючі) принципи визначають основні напрями у сфері забезпечення безпеки. До цієї категорії доцільно віднести принципи

системності, класифікації, нормування, усунення джерел небезпеки або зниження рівня їхнього впливу, автоматизації та інформатизації.

Провідним принципом цієї групи є принцип системності, суть якого полягає в тому, що будь-яке явище, подію, процес чи ідею слід розглядати, по-перше, з позиції їхнього зв'язку з іншими взаємодіючими явищами, подіями, процесами чи ідеями; по-друге, з урахуванням ступеня взаємовпливу елементів; по-третє, з позиції інтегральних властивостей сукупності пов'язаних елементів відносно властивостей окремих компонентів, що входять до неї.

У сфері забезпечення безпеки доцільно виокремити системи конкуруючих або взаємодіючих суб'єктів соціосфери, пов'язаних із нею об'єктів потреб, а також методів і засобів їх досягнення.

Принцип системності відображає універсальний закон діалектики, який полягає у взаємозв'язку всіх подій, явищ, об'єктів, процесів та ідей.

Принцип класифікації, що є найближчим до принципу системності, ґрунтується на розподілі системи на складові елементи за певними ознаками спільності родинних категоріальних елементів.

Прямим наслідком принципу класифікації є принцип нормування – один із ключових концептуальних принципів забезпечення безпеки. Цей принцип передбачає встановлення критеріїв, що обмежують допустимі величини небезпечних і шкідливих чинників, які впливають на людину. Обмежувальні умови розробляються на основі сучасного рівня знань про можливі наслідки реалізації різних небезпек для людини.

Принцип нормування небезпеки включає реалізацію однієї з таких стратегій: повне усунення впливу небезпеки; регламентація гранично допустимої інтенсивності дії небезпеки; допущення вищої інтенсивності впливу за умови скорочення його тривалості; регламентація інтенсивності впливу з урахуванням накопичення негативного ефекту протягом тривалого часу.

Іншим важливим концептуальним принципом є принцип усунення джерел небезпеки або зниження рівня їх впливу. Він ґрунтується на розмежуванні (у просторі чи часі) зон, де розташовані та функціонують джерела небезпеки (їхні носії) і суб'єкти соціосфери, зменшенні рівня впливу чинників на людей або повній ліквідації джерел небезпеки.

Принцип автоматизації тісно пов'язаний із принципом усунення джерел загрози та передбачає заміну людини, яка функціонує в умовах потенційних небезпек, автоматами чи роботами.

Завершує групу концептуальних принципів принцип інформатизації, який пов'язаний з усіма іншими принципами. Будь-яку систему, виокремлену з універсуму, можна розглядати як інформаційну. Всеосяжність принципу інформатизації пояснюється тим, що забезпечення безпеки супроводжується накопиченням, обробкою, трансформацією та передачею інформації. У практиці забезпечення безпеки широко застосовуються інформаційно-моніторингові системи, інформаційно-навчальні системи, системи підтримки прийняття рішень, системи управління базами даних, геоінформаційні системи тощо.

Розглянуті концептуальні принципи забезпечення безпеки є ієрархічною основою для формулювання принципів нижчого рівня: технічних, організаційних і управлінських.

У сучасних концептуальних документах у сфері забезпечення безпеки пріоритетними вважаються технічні заходи. Це зумовлено тим, що під час розробки та створення штучних об'єктів необхідно вже на етапі проєктування передбачати усунення можливостей реалізації небезпек, притаманних об'єкту потреб. Тому логічно й доцільно в системі принципів забезпечення безпеки після концептуальних розглядати групу технічних принципів. Ці принципи системно пов'язані з усіма концептуальними принципами, але насамперед конкретизують принцип усунення джерел небезпеки або зниження рівня їхньо впливу.

Основними технічними принципами забезпечення безпеки є захист відстанню, захист часом, екранування, блокування, використання слабких і міцних ланок тощо. Найпоширенішим у практичному застосуванні є принцип захисту суб'єктів соціосфери від впливу джерел небезпеки відстані. Цей принцип передбачає розмежування в просторі зон, де діють небезпечні та шкідливі чинники, створені джерелами небезпеки, і зон, де функціонують суб'єкти.

Реалізація цього принципу дає змогу усунути, або знизити рівень впливу небезпечних і шкідливих чинників на людину до безпечних значень.

Принцип захисту часом є близьким за змістом до принципу захисту відстанню. Він передбачає або розмежування на часовій осі зон дії небезпечних і шкідливих чинників та зон соціосфери, або мінімізування часу перебування людини в зонах впливу таких чинників. Принцип екранування, подібний до принципів захисту відстанню і часом, полягає у використанні спеціальних матеріалів або систем для захисту небезпечних і шкідливих чинників. Принцип флегматизації спрямований на уповільнення процесів, що відбуваються в джерелах небезпеки, щоб зменшити можливі наслідки реалізації небезпеки. Принцип використання слабких і міцних ланок полягає в застосуванні ослаблених елементів конструкцій або спеціальних пристроїв (слабких ланок), які руйнуються чи спрацьовують за певних попередньо розрахованих значень чинників, забезпечуючи збереження об'єктів і безпеку людини. Водночас цей принцип передбачає використання міцних ланок (пристроїв, систем, елементів) для забезпечення стійкості об'єктів техносфери до будь-яких впливів. У випадках, коли застосування технічних принципів неможливе або їх реалізація не вирішує завдання забезпечення безпеки, застосовуються організаційні та управлінські принципи.

До організаційних принципів забезпечення безпеки слід віднести принципи раціональності, несумісності, компенсації та створення баз даних. Принцип несумісності по'вязаний із концептуальним принципом класифікації та реалізується через зонування технологічних територій із

розподілом у просторі устаткування, людей та інших об’єктів гомосфери та ноксосфери, спільне розташування яких може створювати небезпечні та шкідливі чинники.

Принцип раціональності передбачає оптимальне розміщення технологічних процесів, устаткування, приміщень тощо для забезпечення безпеки.

Принцип компенсації передбачає надання компенсуючих пільг у разі змін у стані здоров’я, якщо вплив небезпечних і шкідливих чинників не вдалося усунути.

Принцип створення баз даних розвиває концептуальний принцип інформатизації. Деякі принципи мають як технічний, так і організаційний характер.

Принцип резервування полягає в одночасному застосуванні кількох пристроїв, способів або прийомів забезпечення безпеки.

Принцип ергономічності вимагає, щоб під час проєктування технологічних процесів, обладнання та робочих місць ураховувалися антропометричні, психофізіологічні та психічні властивості людини.

Деякі принципи охоплюють технічні, організаційні і управлінські аспекти, зокрема принципи управління безпекою та використання системи підтримки прийняття рішень.

До управлінських принципів забезпечення безпеки зазвичай відносять принципи зворотнього зв’язку, ефективності, адекватності, стимулювання, контролю та плановості.

Принцип ефективності передбачає зіставлення фактичних результатів із необхідними у сфері забезпечення безпеки.

Принцип плановості передбачає здійснення заходів із забезпечення безпеки в заздалегідь визначені строки та в певних обсягах. Із принципом плановості пов’язаний принцип адекватності, який полягає в забезпеченні повної відповідності заходів можливим загрозам реалізації небезпек.

Принцип стимулювання тісно пов’язаний із концепцією культури безпеки та передбачає врахування якості зусиль, спрямованих на забезпечення безпеки, під час розподілу матеріальних благ між персоналом. Принцип контролю забезпечує створення системи нагляду та перевірки стану безпеки, яка є основою зворотного зв’язку між керуючим і керованим об’єктом. Під зворотним зв’язком розуміється вплив результатів будь-якого процесу, явища чи ідеї на орган управління ними.

Принцип зворотного зв’язку є прямим наслідком системного принципу та зумовлює необхідність отримання інформації про стан керованого процесу.

Стійкість до зовнішніх чинників середовища є складовою системи психологічної безпеки. У психологічних дослідженнях стійкості виокремлюють такі аспекти: емоційна (або емоційно-вольова стійкість, моральна стійкість, адаптаційна стійкість, адаптація до стресових ситуацій, стійкість фізіологічних і психологічних функцій під впливом експериментальних чинників, стійкість психіки в умовах сенсорної ізоляції, а також психологічна підготовка до складних видів професійної діяльності [18; 26; 53; 189; 200 та ін.].

У формуванні актуального та відносно стійкого стану поєднуються різні почуття та переживання, які мають різний вплив на чуттєвий фон. Виникає емоційна домінанта, тобто емоційний компонент настрою, до якого входять переживання тілесного благополуччя – фізичного комфорту чи дискомфорту. Компонент фізичного самопочуття відображає органічне самопочуття, тонус життєдіяльності організму та слабко локалізовані органічні відчуття, що походять від внутрішніх органів.

Емоційні реакції можуть виникати як мимовільно, так і довільно. Довільний механізм появи емоцій насамперед пов’язаний з оцінкою індивідом можливості та ступеня задоволення потреби.

Існує думка, що людина може уникнути психопатологічних розладів і вирішити багато особистісних проблем, відмовившись від неадекватних емоційних реакцій шляхом їх свідомого контролю.

Водночас, згідно з іншими підходами, найкращим способом подолання психопатологічних розладів і особистісних проблем є вивільнення емоцій для їхньої природної взаємодії з фізіологічними процесами та руховими актами. У людини, яка переживає емоцію, спостерігаються зміни електричної активності м'язів обличчя та певні зміни спостерігаються в активності мозку. Емоції, пережиті людиною, безпосередньо впливають на її психофізіологічний стан і якість виконуваної роботи. На активно дієвий характер емоційного процесу вказує походження терміну «емоція» (від лат. emoveo – збуджую, хвилюю).

Незважаючи на різноманітність підходів до вивчення емоційної сфери людини, усі автори, визначаючи поняття «емоція», мають на увазі психічну форму відображення дійсності.

У рамках власних концепцій дослідники виокремлюють такі основні функції емоцій:

- активуючу або пригнічуючу, що проявляється через взаємозв'язок між мотивами, потребами та можливістями їх реалізації;

- оцінювальну;

- психічне регулювання діяльності;

- компенсаційну (поповнення інформації, якої бракує для діяльності) [58; 102; 117 та ін.].

Різноманітність функцій емоції пов'язана з їхньою роллю як центральної ланки психічного регулювання на нижчих рівнях розвитку психіки.

Вплив емоцій різного знаку на психічні функції, стан і діяльність людини є неоднозначними. Позитивні (стенічні) емоції сприяють підвищенню працездатності, покращенню загального стану організму тощо. Однак вони можуть мати й негативний вплив: при частому повторенні позитивні емоції здатні знижувати контрольну функцію та критичність

реакцій, мотивувати до невиправданого спрощення складних ситуацій (проблем, завдань), а також підвищувати гедоністичну та егоїстичну спрямованість особистості. Негативні (астенічні) емоції, які часто викликають неадекватні реакції та можуть призводити до нервово-психічних розладів, також мають двоїстий вплив. Наприклад, страх, будучи біологічно виправданою реакцією, у складних умовах соціальної поведінки може перешкоджати досягненню мети, але водночас здатен викликати мобілізаційну готовність, загострити аналітичні та узагальнюючі здібності мислення.

Багато дослідників емоційної сфери людини погоджуються, що на результат дії емоцій впливає не стільки їхня якість, скільки інтенсивність (активація). Висока інтенсивність емоцій може мобілізувати значні сили людини та спонукати до діяльності, але також може мати паралізуючий ефект на її активність. Інтенсивність емоцій часто спричиняє неадекватну оцінку подій і реакцій на них, психом'язову скутість, брак цілісного бачення та її наслідків, а також надмірну витрату нервово-психічної енергії [181; 198; 202; 220; 227 та ін.]. Цей ефект можна узагальнити як «ефект надмірності» емоційного процесу або гіперкомпенсацію.

Виділяють кілька основних причин, які сприяють переходу емоції у затяжні, тривалі стани з високим рівнем збудливості:

- перевищення біологічного оптимуму збудливості, «закріплення» її на цьому високому рівні та перехід у хронічний стан;

- поступове залучення дедалі більшої кількості нервових структур до функції первинно надмірно збудливих елементів;

- швидке зростання рівня тонізуючих гормонів у крові, що створює додаткове «підсилення» первинно перезбуджених нервових елементів і переводить перебіг патологічної емоції в хронічну форму за типом «замкненого кола»;

- формування складних і розширених сигнальних зв'язків цього підкіркового комплексу з чинниками зовнішнього середовища через опосередкований вплив кори головного мозку [212; 227 та ін.].

Сильні емоції можуть сприяти швидкому та адекватному реагуванню суб'єкта, підвищуючи ефективність його діяльності, коли емоціогенний чинник вимагає швидких і рішучих дій, не залишаючи для аналізу та оцінки ситуації. У таких випадках адекватність реакції забезпечується інтуїцією, а емоції не встигають досягти критичної інтенсивності.

Під час мобілізації суб'єкта на діяльність за умов підвищеної емоційної напруги її реалізація вимагає значних психоенергетичних зусиль, що становить потенційну загрозу для здоров'я. Зростання психофізіологічних витрат, або «ціни діяльності», призводить до виснаження внутрішніх ресурсів організму, що неминуче створює ризик розвитку захворювання. Водночас результативність діяльності протягом певного часу може залишатися незмінною. Виникнення несприятливого стану не завжди одразу спричинає зниження показників ключових психофізіологічних функцій.

При високій мотивованості діяльності часто спостерігається стійке підвищення показників функціонування найвідповідальніших систем організму, незалежно від характеру стану. Однак як високий, так і низький рівень емоційного збудження можуть спричинити дезорганізацію діяльності [58; 102; 117 та ін.].

Аналіз ролі емоцій у структурі особистості, їхнього впливу на фізіологічні системи організму та діяльність людини дозволяє зробити такі висновки. Емоційні реакції суб'єкта спричиняють зміни його психофізіологічних характеристик, і навпаки, ці характеристики впливають на емоційні реакції. Найвища продуктивність діяльності досягається не за відсутності емоційного збудження чи його мінімального рівня, а в індивідуальній оптимальній зоні. Діяльність в умовах емоційної напруженості ускладнюється, а в емоціогенних умовах може повністю дезорганізуватися. До таких емоціогенних умов належать критичні ситуації,

зокрема загрози статусу, здоров'ю, життю особистості, конфлікти, виробничі чи екологічні катастрофи тощо. У цих ситуаціях емоції виступають як чинник, що об'єктивно перешкоджає нормальному перебігу психічної діяльності. Ключовою особистісною якістю, яка забезпечує протидію небажаного впливу емоцій, є емоційна стійкість. Характер поведінки та індивідуальні відмінності є основними показниками, що дозволяють оцінити рівень емоційної стійкості.

Також важливо зазначити, що в екстремальних умовах автономність окремих систем організму зникає, і організм реагує на такі умови як єдине ціле.

У широкому аспекті емоційна стійкість – це здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність і виконувати складну чи небезпечну діяльність без надмірної напруженості, попри вплив емоційних чинників.

Нагадаємо, що емоційну стійкість поділяють на емоційно-вольову, емоційно-моторну та емоційно-сенсорну. Емоційно-вольова стійкість характеризується ступенем вольового контролю особистості над сильними емоціями. Емоційно-моторна стійкість відображає ступінь порушень психомоторики під впливом емоцій. Емоційно-сенсорна стійкість визначається ступенем порушення сенсорних процесів під впливом емоцій.

Емоційну стійкість можна визначити як властивість особистості, що забезпечує гармонійну взаємодію всіх компонентів діяльності в емоціогенних ситуаціях, сприяючи успішному її виконанню.

Емоційна стійкість зазвичай визначається через параметри, що характеризують нервову та фізичну витривалість, тобто здатність людини успішно виконувати складні й відповідальні завдання в напруженій емоціогенній обстановці. Її розглядають як інтегративну властивість, що відображає динамічні міжпроцесуальні зв'язки в психіці людини, пов'язані з емоціогенним характером діяльності.

На нашу думку, емоційна стійкість включає, з одного боку, несприйнятливість до емоціогенних чинників, які негативно впливають на психічний стан людини, а з іншого – здатність контролювати та стримувати астенічні емоції, забезпечуючи успішне виконання необхідних дій. Емоційна стійкість є цілісною характеристикою особистості, що забезпечує стійкість до фруструючого впливу ситуацій підвищеної психічної напруги, належний рівень психічної та соціальної адаптації, а також необхідну розумову й фізичну працездатність.

Отже, емоційна стійкість, з позиції принципів системної організації функцій, розглядається як інтегративна полісистемна якість особистості, що визначається змістом і взаємозв'язком її складових. Ця якість системно забезпечує продуктивність діяльності та адекватність поведінки в екстремальних стресових умовах, сприяючи збереженню психологічної безпеки особистості.

Аналіз наявних підходів і досліджень, присвячених проблемі психологічної безпеки особистості, вказує на зв'язок із недостатньо ефективною організацією розумової та фізичної праці, відсутністю «техніки особистої роботи», а також порушеннями елементарних норм психогігієни та психопрофілактики [112; 130; 180; 135 та ін.]. Це свідчить про те, що особистість не повною мірою володіє психотехнологіями збереження психологічної безпеки, що підкреслює необхідність розробки програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Необхідність аналізу теоретико-методологічних підходів до дослідження маніпуляції зумовлена, насамперед, складнощами у визначенні цього поняття, яке в різних контекстах часто наділяється взаємовиключними суттєвими ознаками.

Серед основних підходів до дослідження маніпуляції виокремлюють функціональний, діяльнісний і постмодерністський. У межах функціонального підходу, який має певну специфіку в психології,

маніпуляцію розглядають як інструмент реалізації цілей суб'єкта маніпуляції. У діяльнісному підході маніпуляція визначається як особливий вид діяльності, спрямований на приховане управління об'єктом маніпуляції. Постмодерністський підхід дозволяє аналізувати маніпуляцію як спосіб компенсування відсутніх елементів соціальності [9; 19; 21; 99; 106 та ін.].

Зазначені підходи широко застосовуються до аналізу маніпуляції в дискурсах різних наук із урахуванням специфіки методологічного інструментарію кожної дисципліни та актуальних проблем відповідної наукової галузі.

У політологічних дослідженнях маніпуляція розглядається в межах функціонального підходу як сучасна технологія реалізації політичної влади. Вона здійснюється через застосування спеціалізованих, зокрема сугестивних прийомів інформаційного впливу на масову політичну свідомість. Об'єктом політичної маніпуляції є когнітивна та емоційно-вольова сфера носіїв масової свідомості, трансформація якої спрямована на скерування політичних процесів у бажаному для владної еліті напрямі та збереження наявних владних відносин.

У соціологічному дискурсі соціальне маніпулювання визначається як специфічна форма соціальної взаємодії, похідна від соціального управління. Ця діяльність актора маніпуляції має на меті забезпечення бажаної соціальної поведінки індивідів, соціальних груп або суспільства загалом.

Соціальне маніпулювання передбачає латентне програмування думок, спонукань і психічних станів соціальних суб'єктів, що є основним прийомом соціального конструювання віртуальних реальностей у сфері духовного життя.

Соціальний зміст маніпуляції визначається як збереження існуючого status quo та забезпечення цілісного функціонування суспільства без застосування державного примусу в ситуаціях, коли управлінські рішення суперечать інтересам певних соціальних суб'єктів.

Типологія концептуальних підходів до дослідження маніпуляції вважається обґрунтованою.

У психологічних концепціях маніпуляція визначається як вид психологічного впливу, спрямований на ментальні структури особистості з метою ініціювання поведінки, яка не відповідала б її намірам за відсутності такого впливу.

Для дослідження маніпуляції як психологічного впливу виокремлюють основні теоретико-методологічні підходи: біхевіористський, психоаналітичний і когнітивний..

Біхевіористський підхід, як складова позитивістської парадигми, виключає з контексту аналізу суб'єктивні чинники, механістично пояснюючи поведінку індивіда виключно як реакцію на зовнішні стимули.

У межах біхевіористського підходу психологічні особливості людини такі, що цілеспрямований стимул у вигляді повідомлення, викликає передбачувану маніпулятором реакцію незалежно від індивідуальних особливостей особи, на яку спрямований вплив.

Класичний біхевіоризм ґрунтується на абсолютно раціональної детермінації поведінки індивіда, що дозволяє ефективно маніпулювати нею шляхом позитивного підкріплення очікуваної поведінки, сприяючи формуванню повної поведінкової конформності.

На сучасному етапі для дослідження маніпулятивного впливу частіше застосовується необіхевіористський підхід, який долає обмеження ортодоксального біхевіоризму через уведення проміжних змінних (теорія C. Hull [109]). Ці зміни вказують на існування елементів між стимулом і реакцією, які можуть посилювати, уповільнювати або перешкоджати формуванню обумовленого зв'язку.

Цей підхід, представлений теоріями E. Tolman (концепція когнітивних карт) N. Miller та J. Dollard (теорія соціального навчання), A. Bandura (теорія візуального навчання та соціально-когнітивна теорія особистості), не заперечує значення стимулів і реакцій, але визнає

доцільність, цілеспрямованість і розумність поведінки людини. Він забезпечує більш релевантну теоретико-методологічну основу для дослідження маніпуляцій, враховуючи, окрім стимулів і реакцій, значення суб'єктивних процесів у регуляції поведінки [186 та ін.].

У межах психоаналітичного підходу поведінка розглядається як результат вирішення внутрішньоособистісного конфлікту між трьома підсистемами психіки: підсвідомістю, самосвідомістю та свідомістю, де підсвідомість відіграє провідну роль.

З точки зору психоаналізу, спостережувана поведінка є сукупністю реакцій на дію різноспрямованих імпульсів підсвідомості, наслідком внутрішніх конфліктів і суперечливих потягів індивіда. Спроби усвідомлення ці ірраціональних потягів призводить до формування психологічного захисту. Таким чином, ефективна маніпуляція вимагає деконструкції психологічного захисту, що зумовило використання досліджень психоаналітиків у сфері захисних механізмів психіки для розробки маніпулятивних технологій, спрямованих на їх нейтралізацію.

У межах аналітичної психології K. Jung підкреслюється існування не лише індивідуального, а й колективного несвідомого, що є передумовою індивідуальної психіки та представлене архетипами – вродженими типовими поведінковими патернами та способами розуміння. Стимуляція несвідомої деструктивності через різні форми соціального тиску призводить до «прориву» архетипів, які починають домінувати над індивідуально-свідомим у людині [175].

Згідно з когнітивною методологією, що бере початок із гешальтпсихології та теорії поля K. Levin, поведінка людини визначається не як механічна реакція на зовнішній стимул, а як результат когнітивної інтерпретації ситуації з урахуванням системи знань і особистого досвіду індивіда [256].

Когнітивізм наголошує на провідній ролі процесів сприйняття інформації, таких як увага, мислення, мова, уява та прийняття рішень, які

формують поведінку як реакцію не на об’єктивну ситуацію, а на її суб’єктивний образ.

У когнітивізмі особливе значення мають теорії когнітивної відповідності, зокрема теорія збалансованих структур F. Haider та теорія когнітивного дисонансу L. Festinger. Їхня пояснювальна модель ґрунтується на положенні, що основною детермінантою поведінки індивіда є суб’єктивна потреба у встановленні збалансованості та несуперечності його когнітивної структури.

Істотним недоліком психологічних концепцій є обмеження досліджень феномену маніпуляції в межах індивідуальної психології, що здійснюється без урахування соціальних зв’язків особи в системі соціальних відносин. Це обмежує можливість застосування таких концепцій переважно мікро- та мезорівнях соціальності, що, відповідно, унеможливлює їх використання для комплексного й всебічного вивчення феномену маніпуляції.

У межах концепцій масової комунікації маніпуляція розглядається як цілеспрямований процес, що здійснюється мас-медіа, спрямований на виробництво та селективну трансляцію соціокультурної інформації з метою формування установок, ціннісних орієнтирів і думок масової аудиторії, а також контролю над громадською думкою через використання соціальних символів.

Маніпуляція масовою свідомістю, спрямована на визначення поведінки реципієнтів через трансформацію їхньої ідеальної сфери, належить до прагматичних масових комунікацій. Під прагматичними комунікаціями розуміють процеси цілеспрямованої передачі інформації, орієнтовані на досягнення бажаного ефекту.

Ефективність комунікаційного процесу передбачає певний рівень взаєморозуміння між його учасниками. Однак у разі маніпуляції це взаєморозуміння набуває специфічного характеру через суперечливість прагнень суб’єкта та реципієнта маніпуляції, а також наявність у намірах суб’єкта маніпуляції подвійного змісту. На це звернув увагу М.

Luhmann [257], пропонуючи розрізняти повідомлення та інформацію в комунікації. Повідомлення – це те, що комунікативний партнер намагається передати, наприклад, дезінформувати чи маніпулювати. Інформація – це те, що реципієнт сприймає в повідомленні, що змінює комунікацію, наприклад, розпізнавання спроби дезінформації. Розуміння комунікації полягає у відокремленні інформації від повідомлення, тобто у виявленні [змінено: латентного сенсу, вкладеного партнером, і підозри в маніпулюванні з боку мас-медіа, що є виокремленням повідомлення в межах інформації (або інформації в межах повідомлення).

Масова комунікація в суспільстві функціонує як соціальний інститут, що передає в символічній формі, адаптованій до особливостей масової свідомості, загальнозначущу соціальну та культурну інформацію з метою здійснення соціального управління (соціального контролю). Регулюючий вплив масової комунікації визначається здатністю мас-медіа виходити за межі простого інформування, інтерпретувати дійсність і, відповідно, впливати на формування масової свідомості, керувати нею та маніпулювати.

Існує значна кількість теорій і моделей масової комунікації, заснованих на різних методологічних підходах, які описують механізми та ефекти маніпулятивної діяльності мас-медіа [265 та ін.]. У рамках функціонального підходу дослідники пропонують типологію теорій масової комунікації, виокремлюючи три групи залежно від домінуючої функції.

Перша група охоплює теорії, у яких масова комунікація розглядається як інструмент політичного контролю. Її умовно поділяють на дві підгрупи: теорію масового суспільства (теорію масового відволікання), засновану на інтеграції засобів масової інформації в систему владних інститутів суспільства та амбівалентності їх соціальної ролі, що полягає в маніпулюванні суспільною думкою, з одного боку, та в адаптації мас до наявної соціальної ситуації, з іншого боку; політико-економічну теорію (P. Golding, G. Murdoch), що ґрунтується на розумінні засобів масової

інформації, діяльність яких визначається переважно економічними чинниками; критичну теорію (T. Adorno, M. Horkheimer, H. Marcuse).

Друга група охоплює теорії, розроблені на основі методології структурного функціоналізму, де засоби масової інформації розглядаються як самоорганізована та самоконтрольована підсистема, що функціонує в межах встановлених політичних норм.

Третя група включає теорії, засновані на соціокультурологічному підході до розуміння масової комунікації та ролі засобів масової інформації: Франкфуртську (пізню) школу (T. Adorno, H. Enzensberger), що зберігає постулат про важливість історичного підходу до аналізу чинників, які зумовлюють соціальні відносини в суспільстві; Бірмінгемську школу (S. Hall), що базується на критичній теорії культури в межах символічного інтеракціонізму та включає ідеї про систематичний вплив масових комунікацій на людей для легітимації чинного політичного порядку, а також про кодування та декодування дискурсу, ефективність якого залежить від тлумачення реципієнтом медіаповідомлення у значенні, наданому комунікатором.

До теорій, не включених до зазначених груп, належать культурологічна теорія масової комунікації (M. McLuhan, A. Mol), що передбачає вивчення комунікативних засобів для розуміння їхньої взаємодії з людиною, та теорії інформаційного суспільства, які розглядають масову комунікацію як форму масового спілкування, що виникла в умовах глобалізації та урбанізації і виходить за межі інтересів локальних малих груп.

Евристичний потенціал концепцій масової комунікації для дослідження феномену маніпуляції масовою свідомістю є значним, оскільки маніпулятивна діяльність у суспільстві здійснюється з інваріантним використанням структур мас-медіа. Методологічний інструментарій цих концепцій дає змогу комплексно досліджувати різні аспекти та форми маніпуляції. Водночас обмеженість концепцій масової комунікації полягає в їхній переважній інструментальності, що унеможливлює глибоке

рефлексивне осмислення соціальної сутності маніпуляцій масовою свідомістю.

T. Van Dijk проводить міждисциплінарне дослідження маніпуляції на основі інтегрованої теорії, яка об'єднує соціальний, когнітивний і дискурсивний підходи. Ґрунтуючись на системному розумінні феномену маніпуляції, він пропонує розглядати її одночасно як соціальний феномен, оскільки вона включає такі елементи, як інтеракція і зловживання владою між соціальними групами та індивідами; як когнітивний феномен, оскільки маніпуляція – це завжди маніпуляція свідомістю; як дискурсивно-семіотичний феномен, оскільки маніпуляція завжди реалізується за допомогою текстів, мовлення та візуальних образів [307].

Тривимірна модель, на думку T. Van Dijk, дозволяє цілісно охопити усі рівні та процеси маніпуляції, поєднуючи дискурс, пізнання та суспільство, і сформулювати комплексне розуміння дискурсивної маніпуляції. Ця модель, з одного боку, дає змогу системно описати реальний процес маніпуляції, на відміну від однобічно орієнтованих конструктів, створених у дискурсах окремих наук. З іншого боку, сутність маніпуляції не може бути зведена виключно до її соціолінгвістичних і когнітивних аспектів, що актуалізує необхідність аналізу маніпулятивних процесів на макрорівні соціальності [307].

У концепціях, що розглядають маніпуляцію масовою свідомістю як спосіб соціального управління та реалізації владних відносин, цей феномен аналізується на макрорівні соціальності у взаємодії із соціальними інститутами в контексті соціальної структури.

Сучасні наукові дослідження в межах цих концепцій обґрунтовують визначення соціальної маніпуляції як однієї з форм влади, управління та соціального контролю, що включена до нормативного регулювання, яке визначає соціалізацію особистості, форму реалізації її суб'єктивності, уніфікацію поведінки та інтеграцію індивідів у суспільство [2; 5; 10; 13; 34 та ін.].

Маніпуляція розглядається як форма символічної влади, специфіка якої полягає в намірі встановлювати владні відносини. На інституційному рівні доцільним є використання поняття технологій масової маніпуляції психікою, які визначають як соціальні технології інформаційно-психологічного, явного чи прихованого управління психікою, діями та поведінкою людини або соціальних груп за відсутності легальних і легітимних підстав для такого управління.

Маніпуляція масовою свідомістю також виступає одним із ключових способів реалізації концептуальної влади, сутність якої проявляється у відносинах підпорядкування та керівництва через акумуляцію світоглядної інформації вузькими соціальними групами та цілеспрямоване програмування світогляду різних сегментів суспільства.

Маніпуляція масовою свідомістю передбачає здатність суб'єкта управління латентно впливати на об'єкт управління для досягнення власних цілей. Її суть полягає у підміні, спотворенні або приховуванні ключових понять, що описують функціонування соціальних систем, що призводить до несформованості чи спотворення понятійного способу освоєння світу в об'єкта маніпуляції.

Теорії маніпуляції відкривають широкі можливості для вивчення її впливу на особистість, соціальні відносини та систему політичної влади, але не дозволяють повною мірою сформувати об'єктивну й несуперечливу картину цілісного соціального світу [2; 10; 30; 147 та ін.].

Таким чином, жодна з наявних концепцій маніпуляції не формує цілісного й завершеного уявлення про неї через складність і неоднозначність цього феномену; водночас ці концепції не є взаємовиключними, а радше доповнюють одна одну.

З огляду на неможливість сформувати єдине поняття маніпуляції, релевантне всім теоретико-методологічним підходам, з одного боку, та відсутність достатніх передумов для розробки нового методологічного підходу, з іншого, доцільним є застосування полісистемного підходу як рівня

наукового узагальнення, що дозволяє аналізувати маніпуляцію в контексті суспільних відносин. У межах цієї методології необхідно досліджувати сутнісні характеристики маніпуляції, узгодженість її структурних елементів, механізми їхньої взаємодії між собою та з об'єктами соціальної реальності.

2.2. Конструкти безпеки особистості і протидії маніпуляціям у вимірах особистої свободи та впливу інформаційного середовища

Сучасне суспільство перебуває у процесі трансформації, модернізації та глибоких соціально-політичних змін. Модернізація – це складний процес, у результаті якого переосмислюються всі сфери життєдіяльності. Відбувається перехід від одного стану суспільства до іншого, що характеризується новими функціональними можливостями. У цей період система суспільних відносин та особистість, зокрема, зазнають суттєвих потрясінь. Результат цих процесів може негативно вплинути на рівень безпеки особистості. Тому особливо актуальним є питання захисту інтересів особистості та забезпечення її безпеки.

Залежно від того, хто виступає суб'єктом чи об'єктом – окрема людина, суспільство, держава чи спільнота держав, – встановлюється той чи інший рівень безпеки. Виділяють такі рівні: особиста або індивідуальна безпека; соцієтальна безпека (безпека суспільства); національна безпека (безпека держави); міжнародна або колективна безпека; всесвітня або глобальна безпека.

Як проміжний рівень також виокремлюють груповий (рівень спільності) між індивідом і суспільством або державою, а між національним та міжнародним чи глобальним рівнем – регіональний.

У сучасній науці особистість, суспільство та держава розглядаються як основні об'єкти безпеки і водночас як її суб'єкти, які мають права та обов'язки щодо участі в забезпеченні безпеки. Виділення та забезпечення балансу життєво важливих інтересів особистості в інформаційному

суспільстві розглядається як один із основних принципів забезпечення безпеки держави.

K. Levin назвав областю свободи той простір життєвого світу людини, де вона може діяти відповідно до власної мотивації та інтересів [256]. Можна припустити, що подібного простору (простору особистої свободи) в життєвому світі людини в умовах суспільних трансформацій стало значно більше.

Це пов'язано з тенденцією, що характеризує сучасне індустріальне суспільство і відзначається дослідниками різних країн, – тенденцією до індивідуалізації соціального життя. Невипадково одним із найавторитетніших сучасних психологічних підходів до вивчення людської мотивації, особистості та психологічного благополуччя є теорія самодетермінації (E. Desi, R. Ryan та ін.) [210 та ін.].

Відповідно до цієї теорії, потреба в самодетермінації (автономії), що виявляється у прагненні особистості самостійно контролювати власні дії та поведінку, а також бути їх самостійним ініціатором, є базовою психологічною потребою. Інша базова характеристика сучасного суспільства – інтенсифікація виробництва ризиків (U. Beck) [4]. Ймовірно, обидві тенденції взаємопов'язані.

Наслідком зростання індивідуалізації та свободи соціального життя, що породжує постійні й неконтрольовані особистістю зміни, є посилення у сучасної людини відчуття невизначеності та незахищеності, відсутності стабільної опори перед такими змінами [3].

Цю ситуацію змін та невизначеності в суспільстві ще більше загострює інформаційне середовище, що швидко розвивається, а також широкомасштабне впровадження у повсякденне життя людей сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Зазначені процеси, притаманні сучасному суспільству, сприяють тому, що проблема безпеки, і зокрема проблема психологічної безпеки особистості, набуває в ньому центрального значення. Істотним є й те, що

самодетермінація − це не лише потреба, а й здатність вибирати та робити свідомі вибори, почуватися джерелом власних дій, а не під впливом підкріплення, стимулів чи інших сил і примусу/тиску (E. Desi, R. Ryan) [210]. Тобто самодетермінація проявляється в бажанні, готовності та здатності діяти від себе, «бути зі своєї самості» (M. Heidegger) [233]. І найважливіше вміння, яке тут потрібне і яке необхідно розвивати, − це вміння прислухатися до себе та власної суб'єктивності, розвивати Я-образ і здобувати довіру до нього.

У зв'язку з постійним перебуванням в інтенсивно насиченому інформаційному середовищі людина втрачає або не розвиває здібності усамітнюватися, бути з собою, прислухатися до власних потреб і бажань, до свого тілесного самопочуття, настрою і почуттів, а тим більше усвідомлювати їх та роздумувати про те, що відбувається у житті. Вона шукає відповіді на свої запитання в Інтернеті, перед телевізором або у спілкуванні з іншими людьми (M. Heidegger) [233].

У сучасному інформаційному суспільстві розвиток уміння слухати себе та чути себе потребує особливої уваги та турботи. Але для того, щоб здатність слухати і чути себе реалізовувалася, необхідні певні умови та відповідне середовище. Важливо мати (знаходити, створювати) у своєму життєвому просторі місце, де можна по-справжньому прислухатися до себе, до свого буття, побути з собою і собою. Можливо, тоді цінності, вибори та вчинки людини стануть більш усвідомленими, а кількість невиправданих ризиків буде значно меншою.

Розгляд поняття «інформаційне суспільство» та співвіднесення його з поняттям «суспільство на основі Інтернету» показав, що ці поняття частково суперечать одне одному. Якщо проаналізувати уявлення більшості теоретиків про інформаційне суспільство (D. Bell, P. Drucker, Y. Masuda, F. Machlup, E. Toffler, A. Turen та ін.), то можна узагальнити, що інформаційне суспільство має відповідати таким критеріям: визначальним чинником суспільного життя стає наукове знання; рівень знань, а не власність, визначає

соціальну диференціацію; соціальна організація та інформаційні технології утворюють певний симбіоз.

Зауважимо, що моделі інформаційного суспільства виявилися актуальними для аналізу сучасної соціальної дійсності, насамперед тому, що їх автори ототожнювали інформацію та знання. Проте сучасний інформаційний світ ґрунтується не на знанні, а на комунікації та інтерпретації [249]. Факт сам по собі не несе смислового навантаження; важливим стає його інформаційне представлення та подальша передача учасникам інформаційного обміну.

Особистість все більше занурюється в віртуальне середовище. Віртуальний світ має свої особливості, зокрема принципову відсутність тілесності. Творець віртуальної особистості, зазвичай, залишається анонімним. У зв'язку з цим виникає питання: чи взагалі можна говорити про існування віртуальної особистості як такої. Життя людини у віртуальному світі перетворюється на калейдоскоп образів, на набір ролей (аватарів), створених нею самою чи іншими. Це, у свою чергу, може загрожувати особистості втратою власної ідентичності.

Відсутність регулювання електронного підприємництва в Інтернеті, так само як і відсутність ефективних методів боротьби з екстремізмом та кіберзлочинністю, є прямою загрозою для особистості. З іншого боку, Інтернет як технічний засіб є етично нейтральним. Він може використовуватися для розкриття творчого потенціалу особистості та розширення її свободи.

Спроби створення філософських моделей опису сучасності з урахуванням поняття віртуальності були практично одночасно здійснені у Німеччині (A. Bühl, M. Paetau) і Канаді (A. Kroker, M. Weinstein).

Однією з перших теорій віртуалізації є теорія, розроблена A. Kroker та M. Weinstein, представлена в їх праці «Відходи інформації. Теорія віртуального класу» [249]. В основі лежить поняття «воля до віртуальності» − вплив віртуальної реальності на сучасну трансформацію

суспільства. Воля до віртуальності представлена як рушійна сила, носієм якої є віртуальний клас.

Новий тип виробничих відносин у своєму формуванні виступає як новий соціальний базис, що ґрунтується на розвитку нового типу продуктивних сил. Віртуальною продуктивною силою віртуальна реальність стає капіталом. Тут виникає загроза відчуження людини від реальності, коли вона повністю занурюється у штучну реальність [1; 28; 104; 299; 304 та ін.]. Реалізуючи себе у віртуальному просторі, людина лише підживлює віртуальний капітал, сформований на новій віртуальній ідеології, яка існує у формі реклами віртуальної утопії.

В теорії віртуального суспільства A. Bühl, представленої у його роботі «Віртуальне суспільство. Економіка, політика та культура під знаком кіберпростору», йдеться про те, що з розвитком технологій комп'ютери з обчислювальних машин перетворилися на універсальні пристрої, що створюють «дзеркальні світи» [196]. У кожній підсистемі суспільства утворюються «паралельні» світи, де функціонують віртуальні аналоги реальних механізмів відтворення суспільства.

A. Bühl говорить про симуляцію та заміщення звичних матеріальних атрибутів віртуальними аналогами. Такі аналоги реальних соціальних механізмів дозволяють функціонувати віртуальному суспільству, тобто процес заміщення реальних процесів віртуальними є віртуалізацією. Новий віртуальний простір, за A. Bühl, становить нову сферу експансії капіталізму; він конституює новий віртуальний спосіб виробництва, який, зі свого боку, формує класову та соціальну структури [196].

A. Kroker, M. Weinstein наголошують на критиці кіберкапіталізму як системи, що породжує новий тип нерівності та експлуатації. Власники компаній, які виробляють програмне забезпечення та надають доступ до Інтернету, розглядаються як ядро нового панівного класу, що рухається волею до віртуальності і перетворює віртуальну реальність на капітал [249].

Модель «віртуалізації соціального» M. Paetau [309] виходить з теорії M. Luhmann [257], у якій суспільство розглядається як система комунікацій. Суспільство стає схожим на віртуальну реальність. M. Paetau інтерпретує виникнення гіперпростору мережі Інтернет як результат «використання» суспільством нових форм комунікації для самовідтворення − «аутопоейсіса», за термінологією M. Luhmann [257]. Вчений справедливо вважав, що суспільство застосовує нові форми комунікації для відтворення, і ці нові форми, у свою чергу, починають впливати на суспільство та роблять внесок у виробництво соціальності. Тут криється інша значна загроза безпеці особистості − неконтрольованість переходу віртуальних комунікацій у простір реальної соціальної дійсності [257].

Існує кілька традиційних підходів до розгляду проблеми безпеки особистості в інформаційному суспільстві. З одного боку, це теорії, що пов’язують поняття безпеки з обмеженням особистої свободи.

У цих теоріях безпечну поведінку особистості можна визначити як право реалізовувати себе в правових межах або в межах суспільних норм у тій чи іншій сфері. Гарантом цього права є суспільство або держава. Таким чином, право на безпеку передбачає існування умов, що обмежують особисту свободу і сприяють здійсненню цього права.

Прикладом подібних теорій в інформаційному суспільстві може бути «Декларація прав цифрової людини» А. Сантіні. Він звертає увагу на те, що не протиставлення державі, а співпраця з нею має гарантувати свободу індивіда, плюралізм думок і спосіб життя. А. Сантіні закликає поступитися частиною індивідуальної свободи задля забезпечення безпеки у цифровому середовищі, запобігання електронній злочинності та тероризму.

Сучасне суспільство створює безліч нових технологій, що стають інструментом влади над особистістю. У зв’язку з цим виникає нагальна потреба визначити ті аспекти цифрового буття, де етичне та законодавче регулювання є можливим і необхідним.

На противагу цій позиції виступають більш ліберальні теорії безпеки особистості в інформаційному суспільстві, одним із виразників яких є Дж.П. Барлоу та його «Декларація незалежності кіберпростору» [3]. Він виступає за повну свободу особистості в інформаційному просторі. У кіберпросторі не існує ні національних, ні місцевих кордонів для локалізації злочину та визначення методу його розслідування, а також відсутні чіткі культурні угоди щодо того, що саме є злочином.

Децентралізованість та відсутність ієрархічної системи цінностей проголошуються фундаментальною властивістю кіберсвіту. Кардинально змінюється трактування понять «людина» та «особистість». Організуючим принципом культурного життя стає принцип трансформації. Свобода особистості перетворюється на гарантію її безпеки. Технологія розвивається різкими ривками, що нагадують грозотескно прискорені стрибки біологічної еволюції. Умови реального світу й надалі будуть змінюватися швидко, і закон буде дедалі відставати від них, а хаос зростатиме. Ця невідповідність неминуча.

Звичайно, теорія Дж.П. Барлоу дозволяє протистояти «електронному тоталітаризму», але її реалізація залишається утопічною за своєю суттю. Основна ідея інформаційного суспільства Дж.П. Барлоу полягає в тому, подолати цифрову нерівність і максимально забезпечити здійснення електронної демократії [3]. Але залишається низка актуальних загроз безпеці особистості у віртуальному світі. Це, зокрема, проблема нерівності всередині суспільства щодо доступу до інформаційних ресурсів. У суспільстві відбувається диференціація між тими, хто має необхідні засоби для технічного доступу до інформації, та тими, хто таких засобів не має; через Інтернет поширюються інформаційні матеріали, які загрожують здоров'ю людини, дезорієнтують її та створюють ризик втрати самоусвідомлення в реальному світі; екстремістські та маніпулятивні матеріали використовуються для нав'язування певного образу мислення, що формує з

особистостей «інформаційних зомбі»; відвідувачі віртуальної реальності не застраховані від економічного шахрайства.

Постає питання: як захистити особистість в інформаційному світі, не порушуючи її прав і свобод. Дуже важливо, у гонитві за стрімким технологічним прогресом, не втратити з поля зору потреби особистості у безпеці.

Отже, проблема протиріччя між свободою особистості та безпекою є предметом дискусії. Наразі вирішення цієї проблеми є ключовим для розуміння вектору суспільного розвитку. Важливість узгодження свободи особистості з суспільною необхідністю безсумнівна. Держава і суспільство мають забезпечувати захист життєво важливих інтересів особистості та її основних прав і свобод. Функція правової держави полягає у гарантуванні цих прав і свобод з дотриманням принципу «розумної достатності». Сутність цього принципу полягає у запобіганні можливим загрозам безпеці суспільства і держави та недопущенні диктату щодо окремої особистості. І цим визначається рівень свободи особистості та її обмеження суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» системи безпеки дозволить стабілізувати суспільний розвиток, зберігаючи автономію свободи особистості та узгодженість рівнів безпеки особистості і держави.

Концепція безпеки наполягає на множинності та різноманітності, проте, тим не менш, на взаємозалежності всіх суб'єктів безпеки у світі. Концепція безпеки найбільшою мірою реалізована у розвинених країнах, де з багатьох причин і, в першу чергу, завдяки високому рівню безпеки, людині легше орієнтуватися у питаннях безпеки та особистої свободи. Можливо, слід шукати відповідь у соціалізації особистості «безпечного типу» та у культурному й моральному розвитку суспільства.

Однією з невирішених проблем у рамках когнітивно-дискурсивної парадигми є конструювання ментальних просторів дискурсу [247 та ін.]. Розгляд цієї проблеми передбачає аналіз взаємодії між цими просторами. Кожен із просторів, залучених у формування дискурсу, відображає певний

домен знань. У дослідженні ми поставили питання про конструювання ментального простору маніпулятивного впливу у медіадискурсі.

Як відомо, ментальні простори конструюються за допомогою фреймів. Вчені вказують на те, що слід розрізняти знання perse та структури його зберігання, тобто фрейми.

Завдання полягає не лише у виділенні фрейму (когнітивної моделі), що формує ментальний простір маніпулятивного впливу в медіадискурсі, але й у виявленні динамічної взаємодії між цим фреймом та супутніми фреймами, такими як «контроль», «правда – брехня» та ін.

Когнітивна динаміка розглядається у трьох ракурсах:

- з точки зору динамічної взаємодії між концептуальною та мовною картинами світу окремого індивіда;

- з погляду взаємодії між концептуальними та мовними картинами світу учасників маніпулятивного акту;

- з погляду взаємодії когніції учасників маніпулятивного акту та навколишнього світу.

Нагадаємо, що в основі фрейму «маніпулятивний вплив» лежить наступна конфігурація слотів:

- агенс − ініціатор маніпулятивного диктуму;

- пацієнс/експерієнсер – адресат маніпулятивного диктуму;

- мета − ціль, що переслідується агенсом, формулює маніпулятивний диктум;

- диктум − повідомлення, відповідне або невідповідне об’єктивній реальності;

- контр-агенс − агенс, що перешкоджає або деформує маніпулятивний диктум.

Як видно з викладеного, структура фрейму «маніпулятивна дія» має подієвий характер, оскільки більшість слотів корелює зі слотами фрейму «подія». Основна конкретизація відбувається у провідних слотах: агенс (маніпулятор) та пацієнс/експерієнцер (той, ким маніпулюють).

Маніпуляція є стратегією контролю агенсу над пацієнсом у ситуації, коли агенс навмисно уникає прямого примусу і прагне неявного або прихованого нав'язування своїх цілей і переконань.

Фрейм «маніпулятивний вплив», що структурує однойменний ментальний простір, корелює з фреймами «брехня - правда», «контроль», «довіра», «довірливість» та ін.

Проаналізовано когнітивну динаміку зазначених фреймів залежно від того, з яким слотом фрейму «маніпулятивний вплив» вони співвідносяться.

У процесі аналізу з трьох ракурсів, зазначених вище, основна увага зосереджена на другому та концентрується на розгляді профілювання фреймів та слотів з точки зору учасників маніпулятивного акту..

З боку агенсу відбувається профілювання фрейму «довіра», «контроль», «брехня», ілюзії валідності/достовірності. При цьому відбувається навмисне приглушення фрейму «небезпека».

Для вибудовування довіри пацієнс вдається до позитивно забарвленої емоційної лексики, компліментів та оцінних прикметників. З боку пацієнса профілюється кадр «довірливість».

Нещодавнє дослідження групи дослідників із різних країн показало, що довірливість (gullibility) є фундаментальною характеристикою людини [222].

Як свідчать дослідження, ініціатори маніпулювання застосовують різні стратегії щодо формування політичної довірливості, довірливості в науці, довірливості до реклами тощо. Довірливість адресатів комунікації наразі викликає серйозний інтерес у дискурсі суспільних наук. Сформувалася окрема область знань про цю когнітивну характеристику людей. З боку пацієнса може спостерігатися профіль фрейму «перевірка на достовірність» (evidence, fact-checking). У цьому випадку пацієнс перетворюється на контр-агенса, який готовий протидіяти маніпуляціям.

Як супутня когнітивна операція відбувається профілювання фрейму «перевірка на надійність» з метою уникнення втрати епістемічної гарантії та, як наслідок, епістемічного дефолту.

Особливість маніпуляції в медіадискурсі полягає в тому, що пацієнс носить колективний характер, і відповідно ідентифікація маніпуляції потребуватиме різної кількості когнітивних зусиль від кожного індивідуального пацієнса, який формує колективний пацієнс.

З метою протидії маніпуляції контр-агенс має відстежувати наявність певних дискурсивних маркерів у медіапросторі. До них належать, насамперед, повтори. Повтор – це ефективний спосіб змусити людей повірити неправді. Крім того, до процесу взаємодії учасників маніпулятивного акту можуть бути залучені представники різних культур. У цьому випадку йдеться про інтеркогнітивну міжкультурну комунікацію. Пацієнс, який представляє іншу культуру, стикається з проблемою необхідності застосування значних когнітивних зусиль для розпізнавання маніпуляції з боку агенсу, представника іншої культури. Таким чином, щоб стати контр-агенсом, пацієнс має активувати більшу кількість концептуальної інформації про культуру агенса, для того щоб правильно інтерпретувати маніпулятивний намір останнього.

Велику роль відіграє знання когнітивних культурологічних моделей представника іншої культури. В цьому випадку одним з параметрів, що перешкоджають успішній інференції, є так званий inconscious bias (неусвідомлена стереотипізація, упереджене ставлення).

Внаслідок впливу неусвідомлюваних стереотипів пацієнс відчуває когнітивні спотворення (cognitive distortions), що, в свою чергу, веде до спотвореного сприйняття дійсності і, як наслідок, до ірраціональної поведінки, що і є метою маніпулятивного впливу.

Таким чином, встановлено, що в процесі маніпулятивного впливу має місце багатовимірна когнітивна динаміка всередині конфігурації фреймів.

Слід зазначити, що сучасне суспільство пронизане мережею різноманітних інформаційних каналів та комунікаційних систем, насичене розвиненою інформаційною індустрією, що є невід'ємною частиною життя суспільства. Інформація, знання, інформаційні послуги та всі галузі, пов'язані

з їхнім виробництвом (телекомунікаційна, комп'ютерна, телевізійна) зростають швидкими темпами, є джерелом нових робочих місць, стають домінуючими в економічному розвитку. Політика, виробництво, енергетика, фінанси, наука та освіта, засоби масової інформації – усе залежить від інтенсивності інформаційного обміну, його повноти, своєчасності та достовірності інформації.

Прагнення людини володіти інформацією як засобом організації навколишнього світу та усунення невизначеності знань про нього зумовлене її підсвідомими інстинктами, спрямованими, по-перше, на виживання та здійснення процесів життєдіяльності, а по-друге, на підвищення соціального й матеріального статусу, духовне та культурне збагачення.

У контексті зростання інформаційного компоненту в комунікативних процесах спостерігається посилення ролі маніпулятивних прийомів впливу.

Значну роль у цьому відіграють засоби масової комунікації, які є безпосередніми носіями знань та інформації. Засоби масової інформації виступають джерелом формування моделей соціальної реальності та ключовим ресурсом влади.

Засоби масової інформації є найважливішим інструментом сучасного суспільства та чинником впливу на громадську думку, що сприяє коригуванню суспільних процесів.

Інформаційно-комунікативні процеси відіграють ключову роль у сфері соціального управління. У цій сфері склалася суперечлива ситуація. З одного боку, іміджеві технології та прийоми комунікативного впливу, напрацьовані в багатьох демократичних країнах, адаптовано до соціально-політичних, соціокультурних і психологічних умов. З іншого боку, вони були розвинені та доповнені, зокрема через використання так званих брудних технологій, які в масовій свідомості закріпилися як своєрідний бренд-клеймо діяльності політтехнологів і PR-фахівців. Невипадково поняття «піарити» для більшості населення має негативний відтінок і асоціюється з маніпулюванням громадською думкою.

Дослідники висвітлюють різні аспекти формування громадської думки та цілеспрямованого впливу на масову свідомість із метою досягнення конкретних цілей суб'єктів соціально-політичних відносин. На відміну від західних фахівців Public Relations, які акцентують на двосторонній комунікації та каналах зворотного зв'язку від суспільства до структур, більшість вітчизняних авторів аналізують реально сформовану практику комунікативних технологій для управління суспільством.

Сучасний стан культурних і соціальних процесів характеризується значним впливом масової культури. Особливе місце серед її проявів посідають суспільні зв'язки. Фахівці зі зв'язків із громадськістю у своїй діяльності застосовують різні PR-технології, які прямо чи опосередковано впливають на суспільну свідомість. Водночас такий вплив на соціум може мати наслідки для функціонування та розвитку соціальної системи.

За результатами аналізу представлених прийомів іміджевого комунікативного впливу можна виокремити такі ознаки маніпулювання: підміна понять; використання неконтрольованого джерела інформації; абсолютизація конкретних явищ; вибіркове подання фактів; ототожнення маніпулятора та маніпульованого; використання емоцій замість аргументів; концентрація уваги на швидкоплинному; дроблення явища на ізольовані елементи; повторення недоведеного висновку як встановленого факту; безальтернативність думок.

У сучасних умовах суспільних трансформацій особливу актуальність набула проблема комунікативного маніпулювання як суспільством загалом, так і окремими соціальними групами та індивідами. PR-комунікація виступає інструментом організації суспільних відносин через конструювання соціальної реальності. Незважаючи на постійну увагу до проблеми комунікації, питання її сутності у сфері суспільних зв'язків та їхнього впливу на масову свідомість залишаються відкритими [22; 24; 109; 145 та ін.].

Водночас жодною людиною не можна маніпулювати безмежно, оскільки існує низка механізмів психологічного захисту:

- ефект «уповільненої дії» − непопулярна ідея як сильний подразник;

- ефект «сплячої людини» − інформація забувається швидше, ніж джерело;

- ефект «бумеранга» − протилежний результат;

- ефект «реактанс» − людина, не маючи власної позиції, протистоїть протилежній;

- ефект «приватизації» − чим сильніший потік інформації, тим менше вона на неї реагує.

Відповідно до теорії комунікацій, маніпулювання передбачає заміну інтересів реципієнта інтересами комуніканта.

У повсякденному житті та управлінській діяльності широко застосовуються засоби, методи та прийоми таємного примусу. Способи прихованого психологічного примусу як міжкультурного соціально-психологічного феномену соціальної взаємодії здавна поширені у різних культурах. Вони значною мірою пов’язані з національними, соціокультурними нормами та ментальністю, будучи інтегральною характеристикою відносин людини і культури.

Ментальність може перешкоджати або сприяти поширенню маніпуляцій. Різні культури, суспільні устрої та соціально-економічні умови створюють передумови для маніпулятивного впливу. Маніпуляція виникає в ситуації, коли існує зовнішня для комунікації мета і відсутнє її відкрите пояснення всім учасникам комунікації. Це інструмент психологічного впливу, спрямований на зміну напряму активності інших людей, що призводить до прихованого збудження в іншої людини намірів, які не збігаються з її актуальними бажаннями.

Як зазначалося вище, специфічною особливістю маніпулятивного впливу є його прихований, таємний для адресата характер. Це управління людьми через нав’язування ідей, настанов, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних маніпулятору.

Ефективність маніпулятивної дії визначається наявністю низки переваг маніпулятора над адресатом. Існує багато способів маніпулювання, наприклад, дозування інформації, що призводить до спотворення картини реальності; брехня чи змішування справжніх фактів; затягування часу; зворотний удар тощо.

Комунікація, як необхідний елемент взаємодії людей, груп, народів і держав, у процесі якої здійснюється передача та обмін інформацією, почуттями, оцінками, значеннями, смислами, цінностями, відіграє ключову роль у сфері соціальних процесів. Соціальна комунікація передбачає рух знань, умінь, стимулів, емоцій у соціальному просторі.

Соціальна комунікація – це комунікативна діяльність людей, зумовлена низкою соціально значущих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у суспільстві. У цьому контексті соціальна комунікація виступає як системоутворювальний чинник розвитку суспільства. Соціальна комунікація у сфері суспільних зв’язків полягає у передачі інформації, яка має рівнозначний зміст для одержувача та відправника повідомлення. Вибір із багатьох можливостей відбувається за допомогою ефективно налагодженої комунікації.

Отже, ефективною вважатиметься комунікація, яка передбачаєцілеспрямовану передачу інформації, а також її отримання та інтерпретацію у тому вигляді, в якому вона передавалась.

Важливо, щоб під час подальшого використання інформації її первісний характер не спотворювався, беручи участь у формуванні та зміні цінностей, інтересів і цілей. Комунікація є ефективною, коли існує зворотний зв’язок між усіма сторонами комунікації і кожна з них виступає суб’єктом комунікації, а не лише об’єктом.

Складовою соціального регулювання є соціальне управління, яке являє собою процес досягнення оптимізації та гармонізації суспільних відносин. Соціальне управління належить до соціальних процесів, спрямованих на

свідоме підтримання та зміну соціального порядку, будучи системою продуманих послідовних процедур, що дозволяють діагностувати зміни.

Отже, спосіб комунікації відображає стан соціальної системи. Якщо відбуваються збої у способах передачі інформації або її спотворення, то зв'язок між сферами суспільства може бути серйозно порушений.

Маніпуляції в інформаційному середовищі − це широкий спектр технік і тактик, що застосовуються для переконання, введення в оману або контролю над поведінкою користувачів у цифровому просторі. Деструктивний і негативний вплив маніпуляцій у глобальній мережі може суттєво впливати на психічний та емоційний стан людини, а також на суспільні процеси [101; 228; 252; 315 та ін.].

Деструктивні маніпуляції можуть включати поширення дезінформації, фейкових новин і хибної інформації з метою створення конфліктів, підриву довіри до держави або політичних процесів. Негативний вплив маніпуляцій також може проявлятися через цілеспрямоване нав'язування стереотипів, створення та підтримку онлайн-хейту або цифрового булінгу, а також маніпулювання емоціями та поведінкою користувачів. Крім того, вони можуть бути застосовані у кіберпросторі для маніпулювання масовою свідомістю, впливу на громадську думку, а також для досягнення політичних чи економічних цілей, часто незаконних. Для протидії деструктивним маніпуляціям важливо розвивати критичне мислення, усвідомленість під час споживання контенту в інтернеті та активно сприяти інформаційній безпеці й просуванню здорової онлайн-поведінки.

Зловмисники застосовують маніпуляції в інтернеті для досягнення різних цілей, включаючи шахрайство, кібербулінг та інші види злочинної діяльності, що загрожують безпеці особистості.

В інтернеті можуть застосовуватися:

- фішинг: правопорушники створюють підроблені веб-сайти, електронні листи або повідомлення, що імітують легітимні організації з

метою виманювання чутливої інформації, такої як паролі, номери кредитних карток та інші особисті дані;

- соціальна інженерія: злочинці застосовують маніпуляції та маніпулятивні техніки для переконання користувачів розголошувати особисту інформацію або вчиняти дії, що суперечать їх інтересам;

- шахрайство за допомогою кіберзлочинності: зловмисники застосовують маніпуляції, щоб переконати користувачів вкласти гроші у фінансові піраміди, фальшиві інвестиційні проєкти або інші види афер;

- кібербулінг: злочинці застосовують маніпуляції та цифрові технології для залякування і домагання інших людей в онлайн-середовищі.

Отже, застосовуються різні методи маніпуляції в інтернеті, щоб незаконно отримувати доступ до особистих даних, здійснювати фінансові злочини, влаштовувати деструктивні кібератаки та багато іншого. Для захисту від таких дій важливо володіти знаннями у сфері кібербезпеки та дотримуватися рекомендацій експертів з інтернет-безпеки.

Особливу увагу слід звернути на те, що останнім часом дедалі частіше такими способами деструктивного впливу на суспільство та окремих індивідів вдаються представники радикальних субкультур. Їхні представники активно застосовують маніпуляції та цифрові технології для просування своєї ідеології, рекрутингу нових членів тощо. Ось деякі способи, якими вони можуть застосовувати маніпуляції в інтернеті:

- рекрутинг: злочинні угруповання можуть застосовувати соціальні мережі, месенджери та інші онлайн-платформи для пошуку та радикалізації нових членів. Вони можуть переконувати, особливо молодь, вступити до їхніх лав, пропагуючи хибні ціннісні установки;

- пропаганда: представники деструктивних субкультур можуть створювати та поширювати контент, що підбурює ненависть, дискримінацію та насильство. Вони також можуть застосовувати маніпулятивні техніки, щоб впливати на емоції та переконання користувачів, змушуючи їх прийняти їхню ідеологію;

- координація дій: застосування шифрування та інших технологій для планування та координації своїх дій, обговорення тактики та стратегії, а також для забезпечення безпеки своїх комунікацій;

- проведення кібератак: застосування кібератак для руйнування інфраструктури, збору конфіденційної інформації або здійснення кібершпигунства задля досягнення своїх цілей. Злочинні угруповання застосовують різні маніпуляції в інтернеті, щоб посилити свою впливовість, поширювати свою ідеологію і координувати свою діяльність.

Для протидії цим загрозам критично важливо розвивати кібербезпеку, моніторинг та заходи для виявлення та протидії злочинним діям в онлайн-просторі. Водночас варто зазначити, що протидія маніпуляціям в інформаційному середовищі потребує комплексного підходу з застосуванням технологій, навчання та підвищення обізнаності, зокрема з інтернет-безпекою.

Протидія маніпуляціям у кіберпросторі вимагає скоординованих зусиль різних структур та суспільства загалом. Крім того, важливо продовжувати розвивати заходи безпеки та навчати людей, як розпізнавати та запобігати різноманітним видам інтернет-шахрайства і деструктивним маніпулятивним впливам.

Загалом, маніпуляції злочинців мають потенційно деструктивні наслідки для суспільства, особистості та держави в цілому. Протидія цим загрозам потребує спільних зусиль правоохоронних органів, громадських активістів, технологічних компаній та суспільства. Розвиток кібербезпеки, зміцнення стійкості суспільства та підвищення обізнаності про маніпуляції в глобальній мережі є важливими кроками для запобігання деструктивному маніпулятивному впливу в умовах інформаційного середовища у контексті проблеми забезпечення безпеки особистості. Водночас, зважаючи на різноспрямовані виклики та загрози, які виникають, особливої уваги потребує актуалізація шляхів підвищення безпеки особистості та протидії маніпуляціям під час суспільних трансформацій.

2.3. Актуалізація шляхів підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Серед усіх негативних соціальних явищ, характерних для сучасного суспільства, які загрожують безпеці особистості та сприяють зростанню кількості небезпечних маніпуляцій, наркоманія посідає одне з перших місць. Потенціал цієї небезпеки створює реальні передумови для фізичного і морального вимирання людства, його поступової деградації та дегенерації. При цьому вживання наркотиків безпосередньо пов'язане з розвитком як наркозлочинності, так і інших видів злочинності, зокрема корисливого характеру, оскільки для постійного вживання наркотичних або інших психоактивних речовин потрібні кошти.

Стан та динаміка наркозлочинності за останні п'ять років свідчать про наявність негативних тенденцій, а саме її зростання. Законодавчі заходи запобігання наркозлочинності визначені в законах України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» тощо. Проте тенденції зростання наркозлочинності свідчать про недостатню дієвість запобіжних заходів, а тому питання їх удосконалення потребує проведення додаткових досліджень.

Під правовими засобами запобігання наркозлочинності розуміють сукупність положень законодавства, які визначають підстави притягнення до відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, міру покарання за ці діяння та інші заходи правового характеру, пов'язані з їх учиненням. Однією з обов'язкових ознак окремих складів правопорушень є аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин, під якими розуміються заборонені до обігу на території України речовини, синтетичного чи природного походження, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної

структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, що відтворюють їх психоактивну дію.

На сьогодні визнання предметів або речовин матеріального світу аналогами наркотичних засобів та психотропних речовин врегульоване Порядком віднесення засобів і речовин до таких аналогів. Цей Порядок визначає, що підставами для їх оцінювання можуть бути, зокрема, звернення центральних чи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, або Служби безпеки України стосовно необхідності здійснення відповідної експертизи [137].

Положення про комісію Міністерства охорони здоров'я України з віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин визначає, що основним завданням цієї комісії є надання висновків щодо віднесення або невіднесення засобів і речовин до таких аналогів [129].

Орієнтовні переліки питань, які вирішує експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, закріплені в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз і експертних досліджень та в Науково-методичних рекомендаціях щодо підготовки й призначення судових експертиз і експертних досліджень. До цих орієнтовних питань належать: Чи є на предметі-носії (зазначається, на якому саме) сліди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів? Якщо є, то яких саме? Чи є цей засіб наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом або прекурсором і яким (якою) саме? Чи мають ці наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори спільну родову (групову) приналежність? Чи мають ці наркотичні засоби, психотропні речовини спільне джерело походження за якісним та відносним кількісним складом.

Проте аналіз свідчить, що питання визначення, чи є засіб (речовина) аналогом наркотичного засобу або психотропної речовини не включене цими центрами до орієнтовних питань експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів [42].

На нашу думку, запровадження в систему загально-соціальних заходів запобігання незаконному обігу аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин Переліку аналогів, на кшталт аналогічних переліків наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, не сприяє створенню ефективного та оперативного механізму реагування держави на їх появу. Вважається, що більш швидкою процедурою визнання засобу (речовини) вищезазначеним аналогом є проведення відповідної судової експертизи, яка б визначала подібність хімічної структури виявленої нової психоактивної речовини до хімічної структури наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до відповідного переліку. Проведення судової експертизи на предмет встановлення такої подібності хімічної структури дозволить значно оперативніше реагувати на появу нових психоактивних засобів та речовин, що дозволить притягати до відповідальності осіб, винних у їх поширенні.

Дієвою є розробка та впровадження порядку визначення подібності хімічної структури психоактивної речовини до хімічної структури наркотичних засобів і психотропних речовин (правила визначення аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин).

Визначено, що непрямою дискримінацією є ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови порівняно з іншими особами та/або групами осіб.

Отже, на сьогодні відсутній ефективний механізм визначення належності засобу (речовини) до аналогів наркотичних засобів чи психотропних речовин. Проведення експертиз на предмет встановлення подібності хімічної структури нової психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин дозволить оперативніше реагувати на появу нових психоактивних засобів та речовин. Для проведення таких експертиз доцільно розробити та впровадити Правила

визначення подібності хімічної структури психоактивної речовини хімічній структурі наркотичних засобів і психотропних речовин (правила визначення аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин).

Нагадаємо, що запобігання вчинення правопорушень включає в себе нормативне, організаційне та процедурне забезпечення. Європейська конвенція з прав людини закріплює, що користування правами та свободами має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою − статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або іншою ознакою [43].

Міжнародно-правові приписи щодо забезпечення рівності всіх у своїх правах декларуються в різних нормативних актах: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, Декларація про раси та расові забобони, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань, Конвенція щодо дискримінації в галузі праці і занять, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. В Україні прийнято Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», яким визначено принципи антидискримінаційної політики, форми дискримінації та засоби її запобігання.

Порушення рівності прав людини відбувається в різних сферах буття: в освіті та через неї, в поліцейській діяльності, в сфері спорту, зайнятості, щодо нелегальних мігрантів, в питаннях гендерної рівності та сексуальної орієнтації, з мотивів національної або регіональної приналежності особи, релігійних переконань.

Окремі аспекти обраного для дослідження напряму розглядалися достатньо представницькою кількістю вчених. Так, дослідженням проблемних питань забезпечення безпеки особистості займалися М. Хавронюк, Т. Лисько, порівняльно-правового аналізу – І. Смірнова, в

умовах воєнного стану – О. Шармар [103; 145; 172 та ін.]. Водночас, проведені наукові дослідження не вичерпують зазначену проблематику, враховуючи соціально-політичну ситуацію в Україні, а отже, питання пошуку ефективних заходів запобігання правопорушень та підвищення безпеки особистості і протидії маніпуляціям залишається актуальним.

Тому концептуалізація проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій передбачала аналіз регулювання запобігання правопорушенням з урахуванням рівноправності залежно від расової, національної приналежності, інвалідності та інших ознак на основі мотивів ненависті, виявлення недоліків та перспектив їх удосконалення.

Зокрема, в межах законодавства встановлюється відповідальність за чотири окремі склади кримінальних правопорушень: дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності; пряме чи непряме обмеження прав громадян; встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за певними ознаками. Окремі норми передбачають відповідальність за вчинення насильницьких дій, де такий мотив виступає однією з кваліфікуючих ознак: з розпалюванням національної ворожнечі, з мотивів расової, національної нетерпимості, вчинення правопорушення на ґрунті расової, національної ворожнечі або на ґрунті статевої приналежності. При цьому, як зауважують В. Панькевич та Т. Сухребра, слід орієнтуватися на терміни, які використовуються у міжнародних нормативно-правових актах, що регулюють сферу забезпечення рівноправності та толерантності [125]. Така пропозиція є слушною, але основні міжнародні акти щодо прав людини теж оперують різною термінологією: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права – «гарантувати … захист від дискримінації», Загальна декларація прав людини – «не повинно проводитися ніякого розрізнення…», «терпимості..», Європейська конвенція з прав людини – «… без дискримінації за будь-якою ознакою».

Отже, запобігання вчинення правопорушень включає в себе нормативне, організаційне та процедурне забезпечення.

Під час воєнного стану закономірно значно зростає рівень правопорушень проти власності, що стає серйозною проблемою для безпеки особистості та сприяє різного роду маніпуляціям.

Воєнні дії, міграційні процеси, економічна нестабільність та послаблення діяльності правоохоронних органів створюють сприятливі умови для зростання злочинності. Нестача ресурсів та фокусування правоохоронних структур на підтриманні громадського порядку і боротьбі з більш серйозними загрозами призводять до збільшення кількості випадків крадіжок, пограбувань та інших злочинів проти власності.

В Україні, у контексті сучасних соціогенних викликів, ця проблема набуває особливої гостроти. Значні міграційні потоки внутрішньо переміщених осіб, руйнування інфраструктури та обмежені можливості контролю з боку правоохоронних органів провокують зростання кількості злочинів проти власності. Це, в свою чергу, впливає на загальний рівень безпеки особистості, створюючи додаткове навантаження на окремі інститути державної влади.

Таким чином, існує нагальна потреба в дослідженні та розробці ефективних стратегій для запобігання злочинам проти власності в умовах воєнного стану та підвищення безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Це включає аналіз досвіду інших країн, розробку нових підходів реагування на правопорушення, впровадження більш визначених та актуальних положень стосовно санкцій та диспозицій певних статей закону для кращої профілактики, а головне – попередження вчинення злочинів з урахуванням розвитку криміногенної обстановки під час дії воєнного стану.

Дослідження було спрямоване на аналіз можливостей підвищення рівня безпеки особистості та захисту прав власності в умовах воєнного конфлікту, шляхом вивчення актуальних проблем і пропонування практичних рішень.

Як відомо, відповідальність за правопорушення проти власності закріплена у Кримінальному кодексі України, який включає такі правопорушення, як крадіжка, розбій, грабіж, вимагання, шахрайство, різноманітні види привласнення, розтрати, знищення чи пошкодження майна та інші.

За час розвитку кримінального законодавства, зокрема, під час дії в Україні правового режиму воєнного стану, до вищезазначеного розділу у тексті певних статей відбулися відповідні зміни, які полягали у доповненні їх кваліфікуючою ознакою, а саме в умовах воєнного чи надзвичайного стану. З огляду на текст можна дійти висновку, що він став своєрідною реакцією держави на акти вчинення правопорушень проти власності внаслідок початку війни. До того ж, для окремих злочинців крадіжка є найбільш ефективним методом незаконного збагачення, особливо, якщо наявність такої можливості прямо залежить від війни, військових дій, правового режиму воєнного стану або інших чинників, притаманних періоду суспільних трансформацій.

Як зазначалося вище, держава намагається не лише впроваджувати запобіжні та профілактичні заходи щодо злочинів проти власності, а й надавати адекватну правоохоронну реакцію. Так, була підсилена відповідальність за злочини крадіжки, вчинені в умовах саме воєнного стану. На меті держави була превенція подальших крадіжок, вчинених завдяки режиму воєнного стану або бойових дій, і це є зрозумілим кроком. На короткий час таке нововведення дійсно дало певні результати, і так званих мародерств-крадіжок, вчинених цивільними особами, стало менше.

У підсумку варто зазначити, що можливими рекомендаціями для кращого запобігання та протидії злочинам проти власності на тлі викладеної проблематики є такі шляхи: всебічне та повне доведення факту використання правопорушником режиму воєнного стану та/або фактів, спричинених ним та/або внаслідок ведення бойових дій; більш ефективне оцінювання реальних кваліфікуючих ознак злочинів проти власності, дотримання їхнього правильного розмежування; більш ефективне визначення статусу

відповідних територій відносно наявної військової обстановки та приписування таким територіям відповідних категорій зон ведення бойових дій; недопущення маніпулювання режимом воєнного стану в країні для більш «ефективного», фіктивного розкриття злочинів через призму нібито використання правопорушниками факту його наявності або наявності бойових дій на відповідних територіях; більш комплексний підхід до попередження вищеперелічених злочинів проти власності, а саме шляхом демонстрації нераціональності вчинюваного правопорушення та невідворотності, строгості покарання, зважаючи на законодавчі та правозастосовчі нововведення з боку держави.

Слід зазначити, що процес підготовки майбутніх фахівців сектору безпеки передбачає врахування сучасних умов реалізації правоохоронної функції, пов'язаних із дією особливого правового режиму в період суспільних трансформацій, зокрема в умовах дії воєнного стану. У цьому контексті постає потреба в удосконаленні освітнього процесу, зокрема шляхом інтеграції провідних стандартів НАТО, одним із яких є виховання доброчесності.

Такий стандарт може бути реалізований за декількома напрямами:

- як забезпечення подолання корупційних ризиків та загроз у професійній діяльності;

- як забезпечення дотримання етичних норм у науковій діяльності (академічна доброчесність).

Так, щодо першого напряму, слід зауважити, що розбудова доброчесності є важливим елементом стратегій ефективного управління, що слугують основою реформування сектору безпеки.

Реформування сектору безпеки – це процес політичних і технічних реформ з метою покращення функціонування сектору безпеки. НАТО на сьогодні є однією з провідних організацій у справі розбудови доброчесності з її програмою розбудови доброчесності – створення можливостей та практичних інструментів, які допомагають країнам зміцнити доброчесність,

прозорість і підзвітність та знизити ризик корупції в секторі оборони та безпеки [39].

Водночас, такі можливості та інструменти мають бути адаптовані під національні правові системи, а також систему освіти, зокрема майбутніх фахівців сектору безпеки й оборони.

Виховання доброчесності та розбудова дієвих, прозорих і підзвітних оборонних структур, здатних ефективно реагувати на непередбачувані загрози безпеці, у тому числі на гібридні прояви, є суттєвим чинником виконання місії Альянсу, що полягає в захисті свободи й безпеки держав-членів.

З огляду на наскрізний характер політики виховання доброчесності та залежність від відповідних зобов'язань Альянсу, країн-членів та партнерів, ця політика має на меті таке: інтегрувати виховання доброчесності в загальний контекст політичних цілей НАТО та реалізації ключових завдань Альянсу; забезпечити гармонізований, структурований підхід, щоб зробити Програму з виховання доброчесності концептуально вивіреною і практично впровадженою в усі сфери політичної та військової діяльності НАТО; координувати роботу з іншими міжнародними організаціями відповідно до потреб [39].

Необхідно зазначити, що наразі заклади вищої освіти тільки починають поступово унормовувати підходи до підвищення якості знань здобувачів з основ доброчесності у професійній діяльності.

Зокрема, у більшості випадків це реалізується шляхом створення спеціалізованих центрів виховання доброчесності, проведення воркшопів, семінарів та серій лекційних занять.

Своєю чергою, сутність управління ризиками полягає у визначенні потенційних відхилень від запланованих або бажаних результатів та в здатності оперативно реагувати (визначати та оцінювати) на такі відхилення. Це дозволить своєчасно скорегувати існуючий план дій щодо запобігання корупції з метою досягнення кращих результатів, скорочення репутаційних

та фінансових збитків, підвищення ефективності ухвалених управлінських рішень на різних рівнях організації.

Доцільно стверджувати, що управляти ризиками означає вміти визначати стратегічні перспективи діяльності організації в сукупності різних видів діяльності та прогнозувати або програмувати можливості вдосконалення діяльності всієї організації. Також у цьому контексті розглядається можливість запобігання або зменшення ймовірності небажаного перебігу подій.

У контексті боротьби з корупцією в конкретній організації це означає не тільки відсутність корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних із корупцією, а й забезпечення функціонування системи взаємовідносин доброчесності, яка наведена в OECD Recommendation of the Council on Public Integrity [13].

На сьогодні створення та запровадження ризик-орієнтованого підходу до запобігання корупції у практичну діяльність зорієнтоване на усунення потенційних загроз деструктивізації всіх сфер державного управління.

У зв'язку з цим посилення напряму виховання доброчесності у здобувачів вищої освіти, особливо тих, що отримують освіту в закладах зі специфічними умовами навчання, є основним орієнтиром у межах забезпечення механізму стандартизації освітнього процесу, відповідно до вимог НАТО.

Таким чином, проведене дослідження надало можливість констатувати, що в сучасних умовах підготовка фахівців для сектору безпеки має враховувати такі напрями:

- формування навичок та вмінь застосовувати ризик-орієнтовний підхід у професійній діяльності;

- формування навичок своєчасно виявляти, оцінювати та прогнозувати корупційні ризики та загрози, а також застосовувати засоби щодо їх усунення;

- формування навичок планування професійної діяльності з розумінням меж та інструментарію тайм-менеджменту у правоохоронній діяльності;

- формування навичок взаємодії із сектором оборони під час реалізації правоохоронної функції;

- формування навичок диференційованого аналізу кореляційних зв'язків між корупцією та виникненням конфлікту інтересів у професійній діяльності.

У наукових працях, зокрема соціально-філософських, найчастіше описуються і пропонуються конкретні заходи, а не загальні принципи протидії маніпуляції. Тому є доцільним розрізнення підвищення ступеня опірності суб'єкта маніпуляції внаслідок наявності конкретних соціальних умов та індивідуальних дій суб'єктів.

Об'єктивними чинниками протидії маніпуляції вважаємо принципи (правила, норми) взаємодій соціальних суб'єктів у суспільстві та соціальні умови, включаючи політичну ситуацію та рівень соціально-економічного розвитку.

Так, при інтенсивному розвитку економіки ефективність маніпуляції буде меншою, ніж у ситуації її застою, коли концентрація зусиль на задоволенні базових потреб підвищує ступінь маніпульованості осіб.

Наявність чи відсутність конфліктів або напруги в суспільстві, рівень освіти, тип соціальної стратифікації та рівень соціальної мобільності, вплив релігії та ідеології також впливають на рівень усвідомленості індивідуальних і суспільних інтересів, отже, й на ступінь громадянської та політичної активності.

Демократичний режим відрізняється виявленням та протидією не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним маніпуляціям, а отже, не створенням негативного ставлення до інформації з альтернативних джерел, а забезпеченням обмеження руху недостовірної інформації та підвищенням рівня критичного мислення.

Відповідно до цього необхідне законодавче врегулювання обмеження маніпуляції з боку економічних і політичних суб'єктів, а також засобів масової інформації у вигляді введення запобіжних заходів за поширення хибної, неповної інформації як достовірної та вичерпної, а також приховування значущої інформації, замість відображення реального стану справ.

Причому, якщо індикатори мовної маніпуляції у сферах реклами та журналістики час від часу виявляються, то в галузі застосування аудіовізуальних засобів маніпуляції розкриттю піддаються лише прийоми навіювання і відверті заміни кадрів та аудіоряду. Це означає, що нагляд з боку компетентних органів слід доповнювати контролем з боку основних споживачів інформації. На наш погляд, є всі можливості для поширення інтерактивності та полемічності на освітні та політичні канали, проєкти та ресурси, що сприяло б їх перетворенню на інструмент вираження поглядів та досягнення інтересів цільової аудиторії.

Зниження ступеня схильності до маніпуляції передбачає вдосконалення системи взаємодії з владою від простої можливості до конституючого принципу політичного життя. J. Habermas зазначає: коли соціальна теорія служить ідеології, це формує хибну згоду та взаєморозуміння в суспільстві. Він особливо виділяє критичні соціальні науки, націлені на саморефлексію, усвідомлення власних передумов і евмансипацію людини від впливу чинників, що зумовлюють її поведінку [230]. Отже, до завдань соціогуманітарних наук входить як розпізнання і запобігання актів маніпуляції, так і подолання різних форм відчуження.

Інструментом протидії маніпуляції можна назвати постструктуралістську деконструкцію, під час якої руйнуються «задані» стереотипи та виявляються нові, нерідко протилежні структури. Додамо лише, що якщо для постструктураліста будь-яка система, яка прагне стійкості, авторитарна (наприклад, метадискурс), то маніпулятивність властива тим соціальним концепціям, у яких початкова єдність соціальної реальності та її описи порушуються. Такі концепції відрізняються закритістю

для вільної інтерпретації та зміни, підпорядкуванням концепцій шляхом асиміляції новостворених способів протидії та перетворення їх на способи маніпуляції, що проявляється у створенні нових термінів опису суспільства, придатних не стільки для його пізнання, скільки для використання в політичних цілях. Це підтверджується певною мірою процесом, що виникає в галузі гносеології, коли криза класичної раціональності породжує дефляційні теорії істини. Такий процес означає доповнення класичного розуміння істини новими підходами та мінімізацію значення цієї категорії, зокрема у філософському знанні. Тут можна побачити спробу сучасного суспільства звільнитися від ідеологічного пресингу єдиного підходу до світу, що наполягає на його пріоритеті у зв'язку з володінням справжнім знанням, на відміну від альтернативних підходів.

Отже, захист від ідеологічної маніпуляції полягає не в культивуванні типового мислення – «правильної» ідеології, а в співіснуванні різноманіття дискурсів та недопущенні їх обмеження, знищення та поглинання, що ускладнює зусилля щодо демократизації суспільства. Цілеспрямоване вивчення різних ідеологій дозволить розширити можливості протидії маніпуляціям та підвищити здатність до самовизначення, перегляду передумов власного мислення, виявлення їхнього впливу.

В освітньому процесі особливу роль у формуванні стійкості до маніпулятивного впливу відіграють логіка та історія [11; 17; 54; 70; 124; 155; 183; 205 та ін.]. Знання принципів функціонування суспільства та власного мислення дозволяє поставити їх на службу формуванню своєї особистості, а також активно та плідно брати участь у суспільному житті, що знижує ступінь схильності до маніпулятивного впливу. Викладання соціально-гуманітарних дисциплін має бути орієнтоване, насамперед, на заохочення до вироблення самостійних та обґрунтованих суджень, а не лише на запам'ятовування. Більш того, вимагається переорієнтація з функціональної концепції засвоєння інформації на концепцію розуміння світу. Цьому переходу могло б сприяти включення вправ на виявлення ознак маніпуляції в різних роботах і висловлюваннях з особливим виділенням неприпустимих

прийомів, а також активізація етичної позиції – формування ціннісних установок переваги діалогічної взаємодії.

Викладання соціально-гуманітарних дисциплін, метою якого є не побудова і не засвоєння систем, а проблематизація, надання можливості вибору собі методу думки і дії без схиляння до одного з них, має антиманіпулятивний потенціал. Ознайомлення з історією ідей, з безліччю підходів до трактування соціальних явищ, розмаїттям значень понять у різних традиціях сприяє розвитку здатності розрізняти об'єктивні та суб'єктивні причини подій. Вміння орієнтуватися у взаємозв'язках понять і подій у просторі інформаційних потоків наразі дуже актуально. Адже головною системою, що організує окремі факти в єдине ціле для людини, якою маніпулюють, виступає система стереотипів, що складається внаслідок зовнішніх впливів.

Суб'єктивними чинниками захисту від маніпулятивного впливу є ті, які знижують схильність до маніпуляції в результаті власних зусиль особистості. Якщо причини маніпульованості − це «уразливості» свідомості, брак самостійності у мисленні, то навички аналізу та рефлексії підвищують ступінь стійкості до маніпуляції. Коли суб'єкт не володіє ними, привнесені ззовні ідеї набувають більшого впливу на свідомість. Тому протидія маніпуляціям передбачає усвідомлення відповідальності за власні дії, неможливість її повної передачі іншому – як маніпульованому, так і маніпулятору, та вимагає зусиль особистості з самовдосконалення.

Дієвим є вивчення та оволодіння різноманітними способами розпізнання типових маніпулятивних прийомів, ознайомлення з якими, безумовно, може мати профілактичний ефект. Знання про автоматизми мислення сприяє збільшенню кількості варіантів висновку та дій, що ускладнює процес маніпуляції. Проте захисту від маніпуляції сприяє не лише поповнення знань. Володіння логічним мисленням та розвиток емоційно-чуттєвої сфери дозволяє розрізняти, нехай на інтуїтивному рівні, інтереси суб'єкта і те, що згубно для нього; сутність соціальних явищ або процесів та їх даності (наприклад, подію від її образу, розміщену у хибний контекст).

Ще складніше маніпулятору прогнозувати дії, підбирати необхідні інструменти впливу на суб'єкт із розвиненою самосвідомістю, що дозволяє аналізувати власні автоматизми.

З погляду M. Stein, самосвідомість є результатом розвитку не лише окремих індивідів, а й соціальних груп, спільностей і суспільств. Вона проявляється в усвідомленні ними себе як суб'єктів, створенні спільних для них ідеалів, розумінні власних інтересів [301]. Колективна психіка не обмежена несвідомим, і свідомі зусилля зі збереження власних цінностей, історії, мови становлять ключовий елемент захисту, зокрема від зовнішньополітичних маніпуляцій.

Основні норми становлять фундамент, на якому будується тип особистості та одночасно «імунітет», що захищає суспільну свідомість, яку називають культурним ядром. Руйнування або поступова трансформація культурного ядра може сприйматися як звільнення від традицій. Однак, втративши створений поколіннями захист від зовнішніх впливів, суспільство не завжди самостійно формує нові способи захисту власних інтересів, виявляється нездатним забезпечити розвиток індивідуальної самосвідомості. Варіант глобалізації, що передбачає стирання культурних кордонів та стандартизацію мислення та поведінки, веде до зниження здатності протистояти маніпуляціям. Отже, самостійне визначення цілей та ідеалів внаслідок творчого пристосування до конкретних об'єктивних (природних, історичних) обставин є суб'єктивним чинником протидії маніпуляціям не лише на індивідуальному, а й на колективному рівнях.

Вищезазначене означає не вимогу непорушності та необговорюваності складових культурного ядра, а необхідність усвідомлення власних інтересів, втрата яких може призвести не до модернізації, а до руйнування фундаменту існування конкретного суспільства. З одного боку, не слід допускати витіснення та руйнування фундаментальних цінностей суспільства. З іншого боку, незважаючи на відмінності різних спільнот, їх слід визнати рівними суб'єктами, а їх взаємодію – необхідним засобом самопізнання. Інакше кажучи, необхідне обмеження як автоматизмів мимовільного ототожнення з

Іншим, так і взаємних проєкцій негативних якостей. Нездатність зрозуміти себе та Іншого призводить до безпідставного самозвинувачення.

Отже, сучасна ситуація вимагає не всеосяжного і проникаючого контролю над подачею та рухом інформації, а запровадження діалогічного принципу в повсякденні суспільні відносини на мікро- (особистісному), мезо- (середовищному) і макро- (державному) рівнях. Внутрішній діалог є необхідним для подолання негативних наслідків стереотипізації, що проявляється у монологічній, односторонній оцінці соціальних явищ та Іншого.

Діалог як зв'язок рівноцінних суб'єктів – індивідуальних та колективних – передбачає використання систематичних заходів. Пріоритетним завданням має стати створення спектру можливостей для розвитку критичного мислення та самостійної оцінки соціальних явищ і процесів, що сприятиме активній взаємодії соціальних суб'єктів і, відповідно, підвищить здатність до конструктивних змін у суспільстві загалом.

Оскільки маніпулятивна дія є системою зі складною структурою, протидія їй також повинна мати системний характер, охоплюючи всі сфери життя суспільства.

Як об'єктивні чинники протидії маніпуляції слід розглядати економічні, політичні та соціальні; як суб'єктивні – ті, що знижують ступінь маніпульованості завдяки власним зусиллям особистості. Об'єднуючим принципом системи заходів протидії маніпуляціям є діалогічність мислення та соціальної взаємодії, що формується в результаті індивідуального розвитку та колективних зусиль суспільства. Внутрішній діалог необхідний для подолання негативних наслідків стереотипізації, що проявляється у монологічній, однобічній оцінці інших суб'єктів та соціальних явищ.

Зовнішній аспект діалогу, як взаємодія рівноцінних суб'єктів (індивідуальних і колективних), передбачає використання систематичних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для ефективного діалогу.

Висновки до розділу

У розділі проблему безпеки особистості та протидії маніпуляціям розглянуто з позицій полісистемного підходу в соціально-психологічній парадигмі, зокрема через виміри особистої свободи та вплив інформаційного середовища; актуалізовано шляхи підвищення безпеки особистості та можливості протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Встановлено, що безпека є необхідною умовою розвитку будь-якої системи, а людина як системний об'єкт може розвиватися лише в середовищі з певними параметрами, ключовими серед яких є її безпека та здатність протидії маніпуляціям.

Показано, що в дослідженні феномену психологічної безпеки особистість виступає центральним компонентом у континуумі «небезпека-безпека». Особливого значення набуває полісистемний підхід до аналізу особистості, який передбачає виявлення детермінант цього конструкту (І. Приходько та ін.). Його пропонують розглядати на різних рівнях: мезорівні (суспільство, локальне середовище) та мікрорівні (особистість). На мезорівні йдеться про взаємодію, взаємовплив і взаємозв'язок особистості з середовищем. На мікрорівні враховуються психічні властивості особистості та її внутрішні ресурси. Продемонстровано, що рівень безпеки особистості та її здатність протидіяти маніпуляціям пов'язані з її характеристиками, самосвідомістю, спрямованістю, специфікою ставлення до подій і фактів у період суспільних трансформацій, а також із здатністю до переживання та рефлексі.

Наголошено, що в сучасному соціумі відбуваються трансформаційні, модернізаційні та соціально-політичні зміни, у яких особистість, суспільство та держава виступають основними суб'єктами й об'єкти безпеки, наділеними відповідними правами й обов'язками щодо забезпечення безпеки й протидії маніпуляціям. Визначення та дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості в інформаційному суспільстві є одним із ключових

принципів забезпечення безпеки. Показано, що принципи забезпечення безпеки виступають основоположними ідеями, які визначають напрями пошуку ефективних рішень і слугують методологічною та інформаційною базою. Усі принципи згруповано в ієрархічну систему, що охоплює концептуальні, технічні, організаційні й управлінські принципи забезпечення безпеки.

Розкрито соціально-психологічні підстави виникнення маніпуляцій. Проаналізовано компоненти структури психіки, задіяні в маніпулятивному впливі, та зазначено, що вони відображають соціально-психологічний характер цього явища. Доведено, що актуальність маніпуляцій значно зросла через зміни в економічних, соціальних і політичних відносинах в умовах суспільних трансформацій. Вказано на роль технологій в актуалізації маніпулятивних форм соціальної взаємодії та проаналізовано особливості сучасного стану маніпуляцій і їхній вплив на безпеку особистості загалом.

Зазначено, що в період суспільних трансформацій значно розширюється простір особистої свободи – життєвого світу людини, де вона може діяти відповідно до власних мотивів та інтересів (К. Левін). Це пов’язано з тенденцією індивідуалізації соціального життя, характерною для інформаційного суспільства, що відзначається дослідниками різних країн. Одним із провідних психологічних підходів до вивчення особистості, її мотивації та суб’єктивного благополуччя є теорія самодетермінації (Е. Десі, Р. Райан, М. Хайдеггер). Водночас показано, що зростання індивідуалізації та свободи в соціальному житті спричиняє постійні, часто неконтрольовані особистістю зміни, що призводять до посилення відчуття невизначеності, незахищеності та відсутності опори (Дж. П. Барлоу та ін.). Цю ситуацію підсилює динамічний розвиток інформаційного суспільства та широке впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Зазначені процеси роблять проблему безпеки особистості та протидії маніпуляціям центральною в сучасному соціумі.

Наголошено, що однією з невирішених проблем у межах когнітивно-дискурсивної парадигми є конструювання ментальних просторів дискурсу,

що передбачає вивчення їхньої взаємодії. Кожен із цих просторів відображає певний домен знання. У дослідженні розкрито механізми формування ментального простору маніпулятивного впливу в медіадискурсі.

З'ясовано, що в інформаційному суспільстві існують різні підходи до розгляду проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям. З одного боку, є теорії, що пов'язують безпеку з обмеженням особистої свободи. У цих теоріях безпечна поведінка особистості визначається як реалізація її прав у межах правових норм або суспільних очікувань, гарантом яких виступають суспільство чи держава. Прикладом є «Декларація прав цифрової людини» (А. Сантіні), яка наголошує на співпраці з державою для забезпечення свободи особистості, плюралізму думок і способу життя, передбачаючи обмеження індивідуальної свободи задля безпеки в цифровому суспільстві, запобігання електронній злочинності та тероризму. На противагу цьому ліберальні теорії, як-от «Декларація незалежності кіберпростору» (Дж. П. Барлоу), проголошують повну свободу особистості в інформаційному середовищі. Децентралізованість і відсутність ієрархічної системи цінностей вважаються фундаментальними рисами цього світу. У таких теоріях змінюється трактування понять «людина» та «особистість», а свобода особистості стає гарантом її безпеки. Основна ідея інформаційного суспільства зосереджується на подоланні цифрової нерівності та впровадженні електронної демократії. Водночас залишаються актуальними загрози безпеці особистості у віртуальному середовищі, зокрема проблема нерівного доступу до інформаційних ресурсів.

Визначено, що безпека особистості та протидія маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій пов'язані не лише із захистом від поширених загроз, збереженням життя та задоволенням біологічних потреб, але й із реалізацією прав і свобод, якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, а також можливостями для розвитку та самореалізації.

Наголошено, що розв'язання протиріччя між свободою особистості та безпекою в період суспільних трансформацій є ключовим для розуміння

вектора суспільного розвитку, а узгодження свободи особистості із суспільною необхідністю має беззаперечну важливість. Держава і суспільство повинні забезпечувати захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. Функція правової держави полягає в гарантуванні цих прав і свобод із використанням принципу «розумної достатності», який передбачає запобігання загрозам безпеці для суспільства і держави без надмірного обмеження прав окремої особистості. Саме через це вирішується питання балансу між свободою особистості та її обмеження суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» системи безпеки й протидії маніпуляціям сприятиме стабілізації суспільного розвитку за умови збереження автономії та свободи особистості, а також узгодженості її безпеки на мікро-, мезо- та макрорівнів (особистість, суспільство, держава).

Показано, що запропонована концепція безпеки особистості та протидії маніпуляціям ґрунтується на множинності, різноманітності, але водночас взаємозалежності всіх суб'єктів безпеки у світі. Ця концепція найбільш повно реалізована в розвинених країнах, де високий рівень безпеки сприяє легшій орієнтації людини в питаннях безпеки та особистої свободи. Ймовірно, вирішення проблеми слід шукати в соціалізації особистості «безпечного типу», а також у культурному та моральному розвитку суспільства.

Встановлено, що почуття безпеки відіграє ключову роль у збереженні психічного здоров'я, а потреба в безпеці є особистісним чинником, який сприяє самоорганізації життєдіяльності особистості на основі визначеності та передбачуваності майбутнього в період суспільних трансформацій.

Установлено, що психологічна безпека та протидія маніпуляціям є необхідними умовами для особистісного розвитку, спрямованого не лише на виживання, відпрацювання чи адаптацію, а насамперед на самореалізацію та саморозвиток. У цьому контексті актуалізовано шляхи підвищення безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Показано, що пріоритетним завданням є створення умов для розвитку критичного мислення та самостійної оцінки соціальних явищ і

процесів, що сприятиме активній взаємодії соціальних суб'єктів, і, відповідно, підвищить здатність до конструктивних змін у суспільстві. Доведено, що до об'єктивних чинників протидії маніпуляціям належать економічні, політичні та соціальні фактори, а до суб'єктивних – ті, що знижують ступінь маніпульованості, зокрема завдяки власним зусиллям особистості. Об'єднувальним принципом системи заходів протидії маніпуляціям є діалогічність мислення та соціальної взаємодії, яка формуються внаслідок індивідуального розвитку та суспільних зусиль. Внутрішній діалог необхідний для подолання негативних наслідків стереотипізації як однобічної оцінки інших суб'єктів і суспільних явищ. Зовнішній аспект діалогу, як взаємодія рівноцінних суб'єктів (індивідуальних і колективних), передбачає систематичні заходи, спрямовані на створення умов для діалогу.

Отримані дані щодо концептуалізації проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям стали основою для проведення емпіричного дослідження соціально-психологічної специфіки цих конструктів в період суспільних трансформацій.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [29; 41; 73; 77; 78; 84; 86; 87; 147; 293].

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СПЕЦИФІКИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Дослідження проводилося в період з 2019 по 2025 рік на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ), Південноукраїнського Інституту психології, психотерапії і управління (м. Одеса), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги внутрішньо-переміщеним особам (м. Київ), Центру розвитку підприємництва та реалізації бізнес-ідей (м. Київ), а також на базі закладів вищої освіти: Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, Західноукраїнського національного університету, Національного університету «Запорізька політехніка», Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Серед емпіричних методів дослідження використовувалися: спостереження; бесіда; анкетування («Анкета психологічної безпеки», «Безпека освітнього середовища»), інтерв'ювання, психодіагностичні методики: опитувальник уявлень про безпеку (N. Lyz), методика діагностики

загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова), методика оцінки індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, методика оцінки суб'єктивного благополуччя (A. Perrudet-Badoux, G. Mendelssohn, J. Chiche, в адаптації М. Соколової), шкала соціального інтелекту Tromsø (The Tromsø Social Intelligence Scale, D. Silvera, M. Martinussen, T. Dahl, в адаптації В. Шевельова, О. Алексєєва), методика «Когнітивне регулювання емоцій» (N. Garnefski, V. Kraaij, в адаптації О. Писарєвої, О. Гриценко), методика «Індекс життєвого стилю» (LSI, R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte, в адаптації Л. Вассерман та ін.), методика діагностики індивідуальних цінностей (Sh. Schwartz), методика оцінки індексів, що відображають ціннісні орієнтації (M. Rokeach), методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (T. Holmes, R. Rahe), опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), в адаптації Н. Тарабріної), методика діагностики самооцінки психічного стану (Г. Айзенк), шкала тривожності (Ч. Спілбергер, в адаптації Ю. Ханіна), методика діагностики самооцінки (Т. Дембо, С. Рубінштейн), методика «Хто Я?» (M. Kuhn, T. McPartland, у модифікації Т. Румянцевої), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (S. Hobfoll, в адаптації Н. Водоп'янової, О. Старченкової), модифікований опитувальник «Диспозиції захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі» (Г. Бойко); проєктивні методики: соціометрія, «Людина під дощем» [36; 258; 294; 298; 303; 305; 312; 317 та ін.].

На *першому етапі* дослідження було виявлено соціальні уявлення респондентів щодо умов безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій, а також проведено їхню диференціацію за віковим і гендерним критеріями.

Констатовано, що серед внутрішніх чинників безпеки та протидії маніпуляціям можна умовно виділити об'єктивні (установки, особистісні якості, здібності, готовність тощо) та суб'єктивні (уявлення про безпеку, сприйняття власної безпеки, почуття безпеки тощо).

Особливий дослідницький інтерес у цьому контексті становлять уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям, оскільки вони розглядаються як внутрішній чинник, що характеризує людину як суб'єкта власної безпеки, а також з позиції цінності людини та її суб'єктивного благополуччя.

Суб'єктивні індивідуальні та соціальні уявлення є досить розробленим предметом дослідження у психології. Соціальні уявлення забезпечують опис, класифікацію та пояснення соціальної реальності, яка сприймається людиною через призму власних бажань та інтересів [23; 118; 119]. Важливою функцією уявлень є опосередкування міжособистісних та соціальних відносин і регулювання поведінки. Соціальні уявлення завжди мають свій об'єкт, який має бути значущим, абстрактним, і має бути представлений у культурі, у комунікаціях.

Дослідження показують, що проблема безпеки є актуальною для молоді, а сама безпека є цінністю для сучасної молодої людини. Ймовірно, це свідчить про те, що безпека − важливий і релевантний предмет цієї соціальної групи, який зумовлює формування поглядів щодо неї. Сформовані суб'єктивні уявлення, що категоризують світ за допомогою конструкту «небезпечний-безпечний», виконують важливу функцію − забезпечують людину особистісно значущою картиною світу, одиничність і унікальність якої є її особливістю [119; 127; 128; 132; 148 та ін.].

Таким чином, поряд із вивченням соціальних уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям як елементів суспільної свідомості, можливе їх вивчення з позиції повсякденних уявлень як елементів індивідуального світогляду.

Отже, метою першого етапу дослідження було вивчення соціальних уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

Зауважимо, що в сучасних дослідженнях уявлення про безпеку розглядаються як ментально сконструйовані образи, за допомогою яких

здійснюється суб'єктивна репрезентація та категоризація умов як безпечних (небезпечних) для конкретної людини або соціальної групи. Незважаючи на суб'єктивний характер, вони є важливим чинником безпеки, оскільки визначають оцінки, емоційний стан та поведінку людей, впливають на організацію життєдіяльності людини та вибір стратегій забезпечення безпеки [19; 170; 202; 220; 313 та ін.].

Водночас, встановлення особистістю власної безпеки визначається більшою мірою суб'єктивними психологічними критеріями та уявленнями, ніж об'єктивним, реальним станом. Ступінь стресогенності і міра шкоди, що завдається тим чи іншим стрес-чинником окремій людині, залежить як від її вразливості до цього впливу, так і від суб'єктивної оцінки значущості впливу цього стрес-чинника.

Таким чином, суб'єктивні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям, як форми та елементи психічної реальності, які репрезентують безпечний світ та небезпечні умови у суб'єктивному просторі особистості, можуть впливати на формування відносин, регуляцію поведінки, планування та реалізацію діяльності. Ці уявлення відіграють важливу роль у практичних процесах забезпечення безпеки, а отже, можуть розглядатися як одна зі складових суб'єкта безпеки. Крім того, суб'єктивна оцінка безпеки взаємопов'язана з почуттям безпеки та психологічним благополуччям особистості, які є необхідними умовами особистісного розвитку та самореалізації [244; 259; 292 та ін.].

Об'єктом емпіричних досліджень уявлень про безпеку переважно виступають старшокласники та студентська молодь. Це зумовлено, по-перше, достатньою сформованістю та стійкістю уявлень у цьому віці, по-друге, суттєвим ресурсним потенціалом та активністю молодих людей, по-третє, необхідністю вирішення завдань розвитку та/або корекції уявлень в освітньо-виховному процесі.

Як правило, дослідників цікавить зміст уявлень про безпеку (об'єкти, умови безпеки, чинники небезпеки та ін.) та їх структура. У дослідженнях

такого роду переважно використовуються методи вільних асоціацій, опитування (інтерв'ю, анкетування), метод семантичного диференціалу, методика незакінчених речень та ін.

Можна виокремити дві тенденції в дослідженнях уявлень про безпеку: по-перше, розгляд їх як багатокомпонентної системи, по-друге, вивчення уявлень як складової більш широких структур свідомості та/або особистості.

Так, уявлення про безпеку вивчаються як елементи семантичної структури свідомості, що категоризують світ за ознакою «безпечний–небезпечний»; як відображення ціннісно-цільових орієнтацій; як частина більш загальних конструктів – суб'єктивних сценаріїв та стратегій забезпечення безпеки, у взаємозв'язку з особистісними якостями (осмисленістю життя, локусом контролю, адаптивністю, життєстійкістю, самооцінкою тощо).

До обмежень накопиченого досвіду у вивченні уявлень можна віднести зосередженість на психологічних чинниках небезпеки чи безпеки; ізольоване вивчення різних аспектів: загального поля уявлень про феномен безпеки, смислових зв'язків у структурі свідомості, «суб'єктивне забарвлення» безпеки; недостатність досліджень, що дозволяють співвідносити виявлені суб'єктивні уявлення про безпеку з уявленнями, що існують у суспільній свідомості, науці та соціальній практиці [23; 118; 119 та ін.].

Метою проведеного дослідження було виявлення уявлень респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життєдіяльності в сучасному соціумі, а також про індивідуально значущі умови безпеки та протидії маніпуляціям і ступінь їх забезпеченості в умовах суспільних трансформацій.

Ми припускаємо, що через проєкцію власних смислів на картину світу у суб'єктивних уявленнях умови безпеки та протидії маніпуляціям взаємопов'язані з особисто значущими умовами. Також вважаємо, що уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям мають взаємопов'язану структуру; у них проявляються світоглядні установки суб'єкта, зокрема його розуміння найбільш важливих аспектів життєдіяльності людини.

Дослідження носило пошуково-експлоративний характер, відповідало виділеним вище тенденціям у вивченні уявлень про безпеку та протидії маніпуляціям і доповнювало результати, отримані в раніше проведених дослідженнях.

У дослідженні використовувався опитувальник уявлень про безпеку (N. Lyz) [258], що дозволяв формалізовано діагностувати суб'єктивні уявлення щодо безпеки та протидії маніпуляціям. Розробка основних пунктів опитувальника ґрунтувалася на теоретичному аналізі проблеми безпеки та протидії маніпуляціям і контент-аналізі суб'єктивних уявлень про безпеку, викладених у вільних формах (есе та інтерв'ю).

Дослідження показало достатню внутрішню узгодженість, ретестову надійність та конструктну валідність опитувальника. Опитувальник надавав можливість вивчати експліцитні уявлення щодо загальних умов безпеки та протидії маніпуляціям, необхідних для життя людей у сучасному соціумі, а також про умови безпеки, значущі для конкретної людини, та їхню забезпеченість на даний час, і визначати ступінь задоволення потреб у безпеці та протидії маніпуляціям шляхом співвіднесення значимості та забезпеченості умов.

Опитувальник має двовимірну структуру: перший вимір представлений чотирнадцятьма умовами безпеки та протидії маніпуляціям, другий − трьома критеріями оцінки кожної умови (необхідність, значимість, забезпеченість). Респондентам пропонувалося ознайомитися з переліком умов безпеки людини та протидії маніпуляціям, поданим у рядках таблиці, та порівняти їх між собою за трьома критеріями по черзі, використовуючи трибальну шкалу.

При цьому максимум 3 бали присвоювали трьом умовам безпеки із загального списку, які респонденти вважали найнеобхіднішими, мінімум 1 бал − трьом умовам безпеки, які вважали найменш необхідними. Осередки за умовами, що залишилися, заповнював дослідник, проставляючи 2 бали. Аналогічно оцінювалися значимість та забезпеченість умов.

Загальна кількість досліджуваних – 872 респонденти віком від 17 до 55 років (438 (58,6%) осіб чоловічої статі та 434 (41,4%) – жіночої статі), які

перебували на різних етапах онто-, соціо- та професіогенезу (215 респондентів юнацького віку (від 17 до 23 років) та раннього дорослого віку (від 24 до 34 років) (I група); 338 респондентів віком від 35 до 40 років (I періоду зрілого віку) (II група) та 319 респондентів віком від 41 до 55 років (II періоду зрілого віку) (III група) з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками (щодо етапу професіоналізації, досвіду професійної діяльності, посадового статусу).

Вибірка була репрезентативною щодо ключових для емпіричного дослідження змінних та основних соціально-демографічних характеристик.

Для виявлення внутрішніх зв'язків у структурі уявлень про безпеку та можливості протидії маніпуляціям використовувався кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона) та факторний аналіз.

Для визначення числа факторів застосовувався критерій Кайзера, для обчислення факторних навантажень – метод головних компонент (Principal Component Analysis) з наступним варімакс-обертанням (Varimax method). Обробка даних проводилася за допомогою пакета IBM SPSS Statistics 22.0.

З метою виявлення найбільш загальних уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям було проведено частотний аналіз даних (підраховано відносну частку максимальних оцінок за кожною умовою). Результати показали, що найбільш необхідними для життя людини в сучасному світі респонденти виділяють такі умови безпеки: «мирна обстановка в країні, відсутність терактів і воєнних дій» (52,1%), «здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа» (29,8%).

Найбільш значущими для свого життя умовами безпеки та протидії маніпуляціям респонденти вважають ті ж умови (37,7% і 30,2% відповідно), а також наявність певної мети та сенсу власного життя (32,6%), освіченість, передбачливість, вміння розпізнавати небезпеки та ухилятися від них (31,2%).

Як найбільш забезпеченими умовами в даний час респонденти назвали наявність визнання та взаєморозуміння близьких, довірчі відносини з оточуючими (34,4%), наявність громадянської, особистісної та духовної

свободи, можливість самореалізації (31,6%), наявність певної мети та сенсу власного життя (28,8%).

Незважаючи на приналежність респондентів до однієї вікової та соціальної групи, до відносно однакового середовища, в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям спостерігається значний розкид. І лише за критерієм необхідності для життя людей у сучасному світі половина респондентів виявилася єдиною: вони віднесли до найважливішої умови мирну обстановку в країні. Значимість для них особисто та забезпеченість наразі, як цієї умови, так і інших, значно різнилися. Це підтверджує висновок про те, що суб'єктивні оцінки більшою мірою визначаються індивідуально-особистісними факторами.

З метою пошуку взаємозв'язків в оцінках необхідності, значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у структурі уявлень проведено кореляційний аналіз (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Результати кореляційного аналізу оцінок необхідності, значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у структурі уявлень респондентів

Умови безпеки та протидії маніпуляціям	**Необхідність/ Значущість**	**Значущість/ Забезпеченість**	**Необхідність/ Забезпеченість**
Здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа	0,231**	-0,059	-0,048
Відповідальність за майбутнє людства, моральність людей	0,212**	-0,066	-0,051
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя	0,182**	0,032	-0,044

Продовж. табл. 3.1

Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	0,249**	-0,159*	-0,169**
Наявність певної мети, сенсу власного життя	0,368**	0,030	0,017
Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	0,237**	0,067	-0,063
Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими	0,190**	0,158*	0,088
Стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них	0,086	-0,043	-0,092
Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них	0,079	-0,017	-0,008
Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації	0,281**	-0,041	-0,019
Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.)	0,270**	-0,007	-0,112

Продовж. табл. 3.1

Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів	0,284**	-0,052	0,016
Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою	0,221**	-0,051	-0,053
Відсутність зовнішнього програмування та маніпуляцій, об'єктивність засобів масової інформації	0,326**	-0,116	-0,019

*Примітка: рівень значущості зв'язків: * – p<0,05; ** – p<0,01.*

Результати кореляційного аналізу свідчать про узгодженість у оцінках респондентів необхідності для життя всіх людей та значущості в особистому житті більшості умов безпеки та протидії маніпуляціям.

У цілому наразі можна констатувати підтвердження припущення, що світоглядні генералізації відбивають ціннісно-смислові орієнтації особистості.

Винятком є такі умови, як «стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них» і «освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них». При цьому перше визнається переважно необхідним для життя всього людства, тоді як друге – значимим для самих респондентів.

Аналіз кореляцій оцінок респондентів за критеріями значущості та забезпеченості, а також необхідності та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям виявив переважання зворотних взаємозв'язків.

Респонденти вважають цю умову безпеки важливою та необхідною, але не забезпеченою. Ці результати можна пояснити тим, що період проведення дослідження збігся зі складною військово-політичною ситуацією в країні.

Для непрямої оцінки ступеня задоволення потреб у безпеці та протидії маніпуляціям було проведено кореляційний аналіз оцінок значущості та забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям для кожного респондента. Результати показали низький рівень узгодженості між цими показниками: середнє значення кореляційного зв'язку за вибіркою r=0,05; кількість позитивних кореляційних зв'язків за вибіркою (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) – 3,7%; середнє значення позитивного кореляційного зв'язку (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) r=0,54; кількість негативних кореляційних зв'язків за вибіркою (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) – 5,1%; середнє значення негативного кореляційного зв'язку (на рівнях значущості 0,01 та 0,05) r=-0,69.

Кореляційний аналіз оцінок умов безпеки та протидії маніпуляціям за різними критеріями для кожного респондента окремо показав, що лише для 3,1% з них спостерігається висока узгодженість між значущістю та забезпеченістю умов безпеки та протидії маніпуляціям.

У 2,8% респондентів, навпаки, спостерігається неузгодження між значущістю та забезпеченістю умов безпеки та протидії маніпуляціям, що може свідчити як про незадоволення потреби в безпеці, так і про тенденцію виділяти як значущі саме ті умови безпеки та протидії маніпуляціям, які наразі не можуть бути реалізовані в житті респондентів.

Для решти вибірки характерна слабка узгодженість між значущістю та забезпеченістю безпеки та протидії маніпуляціям.

З метою пошуку взаємозв'язків між умовами безпеки та протидії маніпуляціям проведено кореляційний аналіз оцінок.

Результати кореляційного аналізу значущості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Результати кореляційного аналізу значущості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів

Умови безпеки та протидії маніпуляціям	**Наявність певної мети, сенсу власного життя**	**Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими**	**Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.)**	**Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою**
Здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа	-0,177**	-0,263**	0,009	-0,160*
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	-0,258**	-0,018	0,054	-0,259**
Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	-0,226**	-0,232**	0,271**	-0,091

Вивчення внутрішньої структури уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям показало, що лише дві умови позитивно корелюють між собою: відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків та відсутність епідемій і стихійних лих, причому як в оцінках їхньої значущості, так і в забезпеченості. Інші взаємозв’язки є зворотними. Так, чим більш значущою

для респондентів є мирна обстановка в країні, тим меншою мірою вони оцінюють важливість сенсу життя, врівноваженості та самоконтролю. Також негативно корелюють значущість довірчих відносин із оточуючими та цінність здорових умов навколишнього середовища.

Результати кореляційного аналізу забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів наведено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Результати кореляційного аналізу забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям у респондентів

Умови	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя	0,056	-0,206**	-0,020	-0,093	-0,248**	-0,116	-0,233**
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	-0,279**	0,019	-0,250**	-0,244**	-0,151*	0,029	0,046
Наявність певної мети, сенсу власного життя	1	-0,227**	0,092	0,092	0,022	-0,227**	-0,252**
Відсутність техногенних аварій, катастроф	-0,228**	1	-0,084	-0,141*	-0,118	0,276**	0,039

Продовж. табл. 3.3

Наявність визнання, взаємо-розуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими	0,083	-0,088	1	-0,002	0,054	-0,118	-0,111

Примітка: Шкала 1 − Наявність певної мети, сенсу власного життя; Шкала 2 − Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків; Шкала 3 − Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими; Шкала 4 − Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них; Шкала 5 − Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації; Шкала 6 − Відсутність епідемій, стихійних лих (повеней, ураганів та ін.); Шкала 7 − Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів.

В оцінках забезпеченості умов безпеки та протидії маніпуляціям наявність мети та життєвих смислів негативно корелює з відсутністю техногенних аварій, епідемій, стихійних лих та економічною стабільністю. Чим більшою мірою реалізується здоровий спосіб життя, тим нижче оцінюється наявність у житті респондентів громадянських, духовних, особистих свобод, відсутність техногенних аварій та економічна стабільність.

За низької суб'єктивної забезпеченості мирної обстановки в країні на перший план виходять наявність власних цілей, життєвих смислів, освіченість і передбачливість, а також взаєморозуміння з оточуючими і довірчі відносини з ними.

Виявлені взаємозв'язки свідчать про поляризацію умов безпеки та протидії маніпуляціям, що відповідають глобальним цілям суспільства

(мирна та безпечна обстановка, економічна стабільність, громадянські права тощо) та психологічній безпеці конкретної особистості (життєві цілі, освіченість, самореалізація, відносини з оточуючими людьми).

Можна зробити висновок, що в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям респонденти виділяють найбільш значущі аспекти життєдіяльності та життєздійснення.

З метою систематизації умов безпеки та протидії маніпуляціям було використано метод факторного аналізу, який дозволив виявити взаємозв'язки між змінними та визначити фактори, що їх поєднують.

Результуюча факторна структура умов безпеки та протидії маніпуляціям пояснює 72,3% загальної дисперсії і включає 6 компонентів (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Факторна структура умов безпеки та протидії маніпуляціям

Змінні	**Факторні навантаження**					
	1	2	3	4	5	6
Здорове довкілля, екологічно чиста вода та їжа					0,722	
Відповідальність за майбутнє людства, моральність людей		0,484				
Відсутність шкідливих звичок, здоровий спосіб життя					0,798	
Мирна обстановка в країні (відсутність військових дій тощо)	0,572					

Продовж. табл. 3.4

Наявність певної мети, сенсу власного життя		0,635				
Відсутність техногенних аварій, катастроф, нещасних випадків	0,813					
Наявність визнання, взаєморозуміння, близьких, довірчих відносин із оточуючими						0,764
Стійкі правові основи держави, відсутність свавілля, злочинності чи захищеність від них			0,489			
Освіченість, передбачливість, уміння розпізнавати небезпеки, ухилятися від них			0,730			
Наявність громадянської, особистісної, духовної свободи, можливість самореалізації		0,814				
Відсутність епідемій, стихійних лих	0,833					
Економічна стабільність, захищеність фінансових інтересів громадян			0,777			

Продовж. табл. 3.4

Врівноваженість, відсутність нервових зривів, контроль над собою				0,819		
Відсутність зовнішнього програмування та маніпуляцій, об'єктивність засобів масової інформації				0,617		
Пояснювальна дисперсія	19,8%	13,7%	10,6%	9,9%	9,8%	8,5%

Примітка: 1 – фізична цілісність; 2 − свобода самовизначення та відповідальність; 3 − соціальна захищеність; 4 – самоконтроль; 5 – здоров'я; 6 – соціальна підтримка.

Результати факторного аналізу дозволили отримати досить зв'язну та зрозумілу з теоретичних позицій факторну структуру.

Для вивчення структури уявлень за основу взято виділені фактори, які розглядаються як інтегральні умови безпеки та протидії маніпуляціям:

- фізична цілісність (відсутність воєнних дій, аварій, катастроф епідемій, стихійних лих та ін.);

- свобода самовизначення та відповідальність (громадянська, особистісна, духовна свобода, моральність, цілеспрямованість, можливості самореалізації);

- соціальна захищеність (економічна стабільність, правові засади, освіченість);

- самоконтроль (врівноваженість, відсутність маніпуляції);

- здоров'я (екологічно чисте середовище, здоровий спосіб життя);

- соціальна підтримка (визнання, порозуміння, довіра).

Проведений кореляційний аналіз дозволив виявити численні значущі зв'язки між інтегральними умовами (табл. 3.5). Це дало змогу узагальнити, що уявлення про безпеку мають цілісний характер.

Таблиця 3.5

Структура уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям

Інтегральні умови безпеки та протидії маніпуляціям	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Фізична цілісність (1)	1	0,536**	0,741**	0,668**	0,590**	0,209**
Свобода самовизначення та відповідальність (2)	0,536**	1	0,611**	0,613**	0,509**	0,372**
Соціальна захищеність (3)	0,741**	0,611**	1	0,835**	0,569**	0,230**
Самоконтроль (4)	0,668**	0,613**	0,835**	1	0,549**	0,253**
Здоров'я (5)	0,590**	0,509**	0,569**	0,549**	1	0,194**
Соціальна підтримка (5)	0,209**	0,372**	0,230**	0,253**	0,194**	1

*Примітка: рівень значущості зв'язків: * – $p<0,05$; ** – $p<0,01$.*

Отже, уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям як елементи психічної реальності, що репрезентують безпечний світ у суб'єктивному просторі особистості, мають цілісний характер, який підтверджується

взаємозв’язками в оцінках необхідних, значущих та забезпечених умов безпеки і протидії маніпуляціям.

Уявлення респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життя людей у сучасному соціумі, і про індивідуально значущі умови власної безпеки є досить узгодженими. Однак безпека абстрактної людини визначається, в першу чергу, безпекою життя та фізичного здоров’я, тоді як власна безпека пов’язана ще й із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю, наявністю сенсу життя. При цьому саме психологічні умови безпеки та протидії маніпуляціям, що співвідносяться з прийняттям, свободою та самореалізацією, респонденти вважають найбільш забезпеченими на цей час.

Отримані результати не дозволяють говорити про задоволення потреб у безпеці: для більшості респондентів характерна слабка узгодженість між значущими та забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям. Найбільший розрив відзначений в оцінках умов соціального та природного середовища, пов’язаних зі збереженням життя та здоров’я людини, які виявилися високозначущими, але недостатньо забезпеченими.

Отримані результати свідчать, що респонденти протиставляють умови безпеки та протидії маніпуляціям, які відповідають глобальним цілям суспільства, умовам психологічної безпеки та протидії маніпуляціям конкретної особистості. Можна констатувати, що в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям виділено найбільш значущі аспекти життєдіяльності, а опис та пояснення безпечної навколишньої реальності та власної життєдіяльності здійснюється суб’єктом через призму власних смислів.

Незважаючи на належність респондентів до однієї вікової та соціальної групи та відносно однакового середовища, розкид в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям досить великий, що свідчить про переважання індивідуально-особистісної обумовленості уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям.

Таким чином, досліджено соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Відображено результати дослідження, спрямованого на виявлення уявлень особистості про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життєдіяльності та життєздійснення в сучасному соціумі, про індивідуально значущі умови безпеки та протидії маніпуляціям та їх забезпеченість у сьогоденні. За результатами дослідження було показано, що в уявленнях особистості безпека визначається, насамперед, безпекою життя та фізичного здоров'я, а власна безпека пов'язана ще й із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю, наявністю сенсу життя. Виявлено протиріччя між уявленнями, що відповідають цілям глобального виживання людства, та уявленням про власну особисту безпеку. Найбільш забезпеченими на цей час респонденти вважають умови, пов'язані з наявністю близьких відносин, свободи, можливостями самореалізації, сенсом власного життя. Умови соціального та природного середовища, пов'язані зі збереженням життя і здоров'я, хоча й є високозначущими, але залишаються недостатньо забезпеченими.

Наступним етапом роботи було визначення особливостей психологічної безпеки в уявленнях респондентів різного віку. Зазначимо, що в юності та у період ранньої дорослості психологічна безпека асоціюється зі свободою приймати життєво важливі рішення, а також із розвитком відповідальності за ці рішення. Однак переживання психологічної безпеки лише як свободи дії у відносинах з іншими людьми пов'язане з ризиком порушення меж соціальної взаємодії та подальшим суворішим контролем групи за паритетністю в комунікативних зв'язках. Перебільшення у відносинах міри власної відповідальності за свободу дій, навпаки, збільшує ризик вторгнення інших людей у психологічний простір суб'єкта. Баланс між свободою та відповідальністю у соціальній взаємодії є ресурсом забезпечення психологічної безпеки у будь-якому віці, особливо в юності та

у період ранньої дорослості, коли досвід самостійної постановки життєвих цілей є менш значним, ніж у старшому віці.

У зрілому віці найважливішим ресурсом безпеки є здатність людини зберігати свою психологічну суверенність, а також вміння будувати межі персонального простору за високого в цьому віці рівні комунікативної активності.

Багато соціальних зв'язків, складна рольова структура відносин можуть вплинути на розвиток особистісної ідентичності людини середнього віку. Психологічна безпека полягає в тому, щоб за різноманіття соціальних контактів зберегти почуття власного Я та перспективу особистісного розвитку.

У віці середньої та пізньої зрілості людині доводиться вчитися приймати допомогу від інших людей. Її психологічна безпека ґрунтується на мудрому ставленні до життя та здібності розрізняти справжню соціальну підтримку від підтримки, яка надається з корисливих мет. Звуження простору можливостей може стати причиною її переживань щодо порушення своєї безпеки, якщо вона не зможе прийняти це як даність. У порівнянні з іншими віковими періодами така людина має унікальний ресурс психологічної безпеки − мудрість життя, якою, однак, вона не завжди може скористатися. У цьому полягає один із парадоксів, з якими ми часто зустрічаємося в психології: доросла людина не завжди використовує свої знання і досвід, але готова поділитися ними з іншими, які, у свою чергу, не готові переймати чужий досвід і користуватися чужими знаннями.

Для визначення відмінностей між респондентами різного віку в уявленнях про психологічну безпеку використовувалася «Анкета психологічної безпеки». Як гіпотезу було висунуто припущення, що з віком психологічна безпека дедалі більше асоціюється з можливістю отримання соціальної підтримки та пов'язана з вужчим розумінням психологічної безпеки – не стільки як безпеки суспільства, країни, світу загалом, скільки як особистої безпеки респондента, його житла, найближчого оточення.

У кожному віці були визначені ознаки, які найчастіше асоціюються із психологічною безпекою. Для цього у всіх трьох вікових групах для кожного з 60 слів підраховувалися суми позитивних (+2 та +1) та негативних (-2 та -1) значень, а також враховувалися суми балів за показником «0».

Потім окремо для позитивних, негативних та нульових значень (сум) визначалися нижній та верхній квартилі.

Слово-асоціація, значення суми балів якої зі знаком мінус потрапляло у верхній квартиль, а зі знаком плюс – у нижній квартиль, розглядалося як випадковий показник, який вносить мінімальний вклад у загальне уявлення про безпеку. Високі значення за показником «0» при рівних сумах балів з позитивним і негативним знаком розглядалися як показник, за яким спостерігається найбільший розкид, що може бути наслідком впливу особистісних особливостей.

На першому етапі аналізу результатів виокремлено асоціації, які у всіх трьох групах описують психологічну безпеку з високою частотою (10 слів-асоціацій). Найбільшу суму балів набрала асоціація «контроль ситуації», потім за зменшенням – «самозбереження», «впевненість у собі», «здоров'я», а також «володіння інформацією», «життєвий досвід, досвідченість», «надійні друзі, вірність», «впевненість в оточенні» та «захист, захищеність».

Загалом можна констатувати, що в ознаках безпеки знайшли відображення:

- характеристика стану: захищеність, впевненість;
- мета досягнення безпеки: самозбереження, здоров'я;
- засоби досягнення безпеки: контроль, життєвий досвід;
- умови безпеки: надійне оточення, володіння інформацією.

Частими асоціаціями у респондентів юнацького та ранньої дорослості були «засоби самооборони», «мир у країні»; у першому періоді зрілого віку – «особиста територія», «мир у країні»; у другому періоді зрілого віку – «мудрість», «мир у країні», «порядок, дотримання норм, правил», «активність, швидкість реакції», «уникнення небезпечних ситуацій».

З цього випливає, що для молодих людей велике значення в розумінні та досягненні безпеки має зовнішнє благополуччя, для людей середньої дорослості – особистий простір, психологічна суверенність, а для осіб старшого віку – внутрішні ресурси, знання правил та уникнення небезпеки. Можна припустити, що зміна уявлень про безпеку відбувається в напрямку від орієнтації на зовнішні засоби до розвитку внутрішніх ресурсів.

«Невдалі» асоціації, які відкидає більшість респондентів як можливі дескриптори психологічної безпеки, представлені невеликою групою слів, а саме: «відхід у мрії, фантазії», «усунення від реальності (медитація, захопленість та ін.)», «спогади про дитинство», «талісмани, обереги».

Для впорядкування даних за загальними показниками було проведено факторний аналіз. Для визначення числа факторів застосовувався критерій відсіювання Р. Кеттелла. Для цього будувалися графіки власних значень чинників. Кількість факторів визначалася за точкою перегину на графіку власних значень до його виходу на плато після різкого спаду, при цьому, якщо точку перегину позначити С, то можна виокремити кількість факторів, що дорівнює С-1, С та С+1. Виокремлено два фактори, які пояснюють 48,2% дисперсії

- «досвідченість, поінформованість» (23,6%) – «контроль ситуації» (0,60), «життєвий досвід, досвідченість» (0,52), «володіння інформацією» (0,51);

- «позитивне оточення» (24,6%) – «впевненість в оточенні» (0,91), «надійні друзі, вірність» (0,88), «захист, захищеність» (0,74).

Доповнення списку з асоціацій словами, які також часто обираються різними віковими групами респондентів як ознаки безпеки, дещо змінює емпіричну модель безпеки.

Факторизація показників дозволила виокремити 3 фактори, що пояснюють 39,7% дисперсії:

- «позитивне оточення» (20,9%) – «надійний супутник, опора» (0,81), «будинок, житло» (0,72), «підтримка, допомога» (0,68), «захист,

захищеність» (0,63), «впевненість в оточенні» (0,57), «надійні друзі, вірність» (0,54);

- «досвідченість, поінформованість» (10,2%) – «контроль ситуації» (0,73), «життєвий досвід, досвідченість» (0,67), «фізична підготовка, сила» (0,64), «володіння інформацією» (0,66);

- «внутрішній комфорт» (8,6%) – «рівновага» (0,71), «надійність» (0,68).

Обговорюючи отримані результати, можна констатувати, що психологічна безпека в основному асоціюється з засобами, способами та умовами її досягнення і значно рідше − з описом самого стану. Можливо, це зумовлено тим, що стан комфорту швидкоплинний, нестійкий, а саме життя пов'язане з небезпекою, ризиком, пошуком нового, невідомого.

Як умови безпеки вказуються соціальні, особистісні та інтелектуальні ресурси, а як засоби досягнення – контроль та фізична підготовка. Оскільки психологічна безпека асоціюється з активним досягненням рівноважного стану або стану захищеності, засоби, що дозволяють відсторонятися від реальності (мрії, медитація, спогади про дитинство, талісмани, обереги), не визнаються такими, що сприяють безпеці.

Для перевірки основної гіпотези аналіз даних був проведений у кожній віковій підгрупі. Вікова специфіка виявилася вже під час аналізу загального уявлення про безпеку. Для точнішого та детальнішого вивчення внеску вікового компоненту в уявлення про психологічну безпеку було проведено аналіз даних окремо в кожній віковій підгрупі.

У періоди юності та ранньої дорослості психологічна безпека найчастіше асоціювалася з такими дескрипторами: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «будинок, житло», «надійність», «підтримка, допомога», «засоби самооборони», «фізична підготовка, сила», «свобода», «захист, захищеність», «надійні друзі, вірність», «мир у країні», «володіння інформацією», «здоров'я», «впевненість в оточенні».

Факторизація виділених дескрипторів дозволила пояснити 57,3% дисперсії та виокремити 5 факторів:

- «позитивне оточення» (22,7%) – «підтримка, допомога» (0,68), «захист, захищеність» (0,69), «будинок, житло» (0,57), «мир у країні» (0,54);

- «широта можливостей, ресурси» (11,1%) – «здоров'я» (0,69), «наявність грошей» (0,65), «свобода» (0,52);

- «фізична готовність» (10,3%) – «засоби самооборони» (0,77), «фізична підготовка, сила» (0,61);

- «досвідченість» (9,4%) – «життєвий досвід, досвідченість» (0,82), «контроль ситуації» (0,74), «надійні друзі, вірність» (0,63);

- «інформованість» (3,8%) – «володіння інформацією» (0,72), «впевненість у собі» (0,65).

У молоді загальне уявлення про безпеку пов'язане з позитивним соціумом, від якого очікують захисту та який асоціюється не лише з найближчим оточенням, а й зі світом загалом. Невелике місце в уявленнях про безпеку відводиться досвідченості та інформованості.

Специфічними для цієї вікової підгрупи є фактори «широта можливостей, ресурси» та «фізична готовність». Разом з першим фактором вони показують, що для молоді важливу роль у розумінні безпеки відіграють зовнішні засоби; при цьому до внутрішніх ресурсів належать стан здоров'я, фізична підготовка та свобода, яку можна трактувати по-різному. Однією з можливих інтерпретацій асоціації «свобода» є таке пояснення: звільнення від соціального тиску, насамперед від контролю з боку батьків та інших дорослих, а також свобода від обмежень, правил, стереотипів. Стан безпеки характеризується як стан захищеності.

У період середньої зрілості психологічна безпека найчастіше асоціювалася з такими дескрипторами: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «дім, житло», «надійність», «життєвий досвід, досвідченість», «наявність грошей», «фізична підготовка, сила», «стабільність», «захист, захищеність», «надійні друзі, вірність», «володіння

інформацією», «компетентність, розум», «надійний супутник, опора», «здоров'я», «впевненість в оточенні».

Як було показано вище, специфічними та найбільш вираженими для цієї вікової підгрупи асоціаціями є «особиста територія», «рівновага, стабільність», «мир в країні», «компетентність, розум», «надійний супутник, опора», «надійність».

Порівняно з групою респондентів віком 17–23 років менш значущими стають асоціації «підтримка, допомога», «свобода». Поява нових ознак психологічної безпеки вказує на ускладнення емпіричної моделі безпеки: крім позначення способів та умов досягнення безпеки, характеризується стан безпеки як стан рівноваги і стабільності, який відрізняється від уявлень про безпеку у молоді.

Факторний аналіз дозволив виокремити 4 фактори (61,4% пояснюваної дисперсії):

- «досвідченість, поінформованість» (27,3%) – «життєвий досвід, досвідченість» (0,79), «фізична підготовка, сила» (0,76), «володіння інформацією» (0,65), «контроль ситуації» (0,67), «компетентність, розум» (0,58);

- «надійне житло» (14,2%) − «будинок, житло» (0,89), «впевненість у собі» (0,77), «надійність» (0,73), «захист, захищеність» (0,62);

- «позитивне оточення» (11,2%) – «надійні друзі, вірність» (0,81), «впевненість в оточенні» (0,78);

- «широта можливостей, ресурси» (8,7%) – «рівновага, стабільність» (0,83), «наявність грошей» (0,80), «особиста територія» (0,72), «здоров'я» (0,53).

На відміну від уявлень молодих людей, безпека у респондентів першого періоду зрілого віку розглядається не лише як захищеність, а й як спокій, рівновага. Найбільш значущими умовами безпеки стають психологічна суверенність, життєвий досвід та інформованість. Можна констатувати, що респонденти цього віку для досягнення почуття безпеки

починають звертатися до власних ресурсів – особистісних та інтелектуальних.

У другий період зрілості з психологічною безпекою найчастіше асоціюються такі дескриптори: «контроль ситуації», «впевненість у собі», «самозбереження», «мудрість», «надійність», «підтримка, допомога», «життєвий досвід, досвідченість», «порядок, дотримання норм», «володіння інформацією», «активність, швидкість реакції», «компетентність, розум», «надійний супутник, опора», «здоров'я», «впевненість в оточенні», «уникнення небезпечних ситуацій».

Специфічними для цієї вікової підгрупи є такі дескриптори, як «мудрість», «порядок, дотримання норм», «активність, швидкість реакції», «уникнення небезпечних ситуацій».

Для забезпечення психологічної безпеки знижується цінність таких конструктів, як «будинок, житло», «фізична підготовка, сила», «особиста територія». Слід констатувати, що особиста відповідальність у збереженні та досягненні почуття безпеки стає найвиразнішою. Насамперед, спостерігається зменшення внеску в уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям конструктів «будинок», «особиста територія», «влада» та збільшення значущості суто особистісних і суб'єктних якостей – мудрості та відповідальності. Потреба в підтримці збільшується, проте реалізується вона інакше, ніж в уявленнях молоді. Соціальне оточення звужується та персоніфікується..

Факторний аналіз дозволив виокремити 4 фактори, що пояснюють 44,8% дисперсії:

- «позитивне оточення» (20,2%) – «надійні друзі, вірність» (0,82), «надійний супутник, опора» (0,76), «впевненість в оточенні» (0,69), «здоров'я» (0,53), «підтримка, допомога» (0,51);

- «досвідченість» (13,1%) – «мудрість» (0,87), «життєвий досвід, досвідченість» (0,75), «контроль ситуації» (0,69), «впевненість у собі» (0,68), «надійність» (0,54);

- «уникнення небезпеки» (6,3%) – «уникнення небезпеки» (0,72), «порядок, дотримання норм» (0,71), «самозбереження» (0,53);

- «інформованість» (5,2%) – «активність, швидкість реакції» (0,74), «володіння інформацією» (0,57), «компетентність, розум» (0,48).

Внаслідок того, що анкета використовувалася для оцінки психологічної безпеки, до неї не були включені пункти, пов'язані з потенційними загрозами. Проте вибір змінних «відсутність загроз», «уникнення небезпечних ситуацій», «відсутність тривоги, страху» побічно вказує на близькість конструктів «безпека» та «небезпека», що й виявилося в уявленнях респондентів другого періоду зрілості.

Зіставляючи загальне уявлення про психологічну безпеку з уявленнями респондентів різного віку, зазначимо, що значне місце завжди займає фактор «позитивне оточення», виступаючи як одна з найважливіших умов переживання безпеки.

Очевидною є вікова динаміка цього фактору. У молодому віці соціальний ресурс представлений дуже широко і не персоніфікований. Це – і світ загалом, і суспільство загалом. У середньому віці (перший період зрілості) соціальні умови безпеки стають менш цінними, оскільки вони витісняються особистісними та інтелектуальними ресурсами, а також прагненням організувати свій простір. У другому періоді зрілості соціальний ресурс знову стає головним, але якісно перебудовується.

«Позитивне оточення» персоніфікується і, поряд із фактором «досвідченість», впливає на соціальні уявлення про психологічну безпеку. Факторний аналіз не дав змоги чітко розмежувати умови та способи досягнення психологічної безпеки. Однак він допоміг виокремити різні умови (ресурси) безпеки – соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні, що знайшло відображення в загальній емпіричній моделі психологічної безпеки. У ній перші два фактори відповідають соціальному та особистісно-інтелектуальному ресурсам, тобто умовам безпеки, а третій фактор – стану безпеки, що визначається як рівноважний і надійний.

Проведене дослідження було спрямоване на аналіз імпліцитних уявлень про безпеку, які, як відомо, не суперечать експліцитним уявленням про цей феномен. Головна стратегія дослідження полягала в тому, що були розділені загальні, пов'язані з віком уявлення про безпеку, та фактори, які визначають індивідуальні відмінності в уявленнях усередині кожної з трьох вікових підгруп респондентів. Загальними, часто обраними словами-асоціаціями, виявилися ознаки, які можна розглядати як ядро уявлень про безпеку.

Для більшості респондентів метою досягнення цього стану є самозбереження та здоров'я, засобами його досягнення – контроль ситуації та життєвий досвід, умовами – надійне оточення та володіння інформацією, а сам стан безпеки описується як захищеність та впевненість. З цього можна зробити висновок, що безпека є базовою особистісною потребою, задоволення якої забезпечує людині збереження життя.

Контроль, володіння інформацією та життєвий досвід у сукупності виступають ресурсами захисту особистої суверенності, насамперед завдяки наявним знанням і надійному соціальному оточенню. Вікові відмінності у сприйнятті стану безпеки проявилися в різній значущості орієнтації на позитивне оточення, а також на потребі володіти інформацією та мати життєвий досвід.

Загальні (у тому числі і пов'язані з віком) уявлення про безпеку були уточнені даними щодо чинників, які зумовлюють індивідуальні відмінності у цих уявленнях.

Загалом варто підкреслити, що під час проведення психологічних досліджень центральне місце у вивченні різних феноменів має посідати особистісне, суб'єктивне уявлення про реальність, і чим воно індивідуалізованіше, тим достовірнішими будуть результати.

Однак, вивчаючи психологічну безпеку, яка в життєвому розумінні часто співвідноситься з особистою безпекою конкретної людини, можна перконатися, що уявлення людей різної статі та віку включають також

чинник оточення. Ці результати, отримані на різних вибірках, підтверджують сформульовану теорію психологічної безпеки, яка включає такі верифіковані конструкти – позитивне оточення, досвідченість, інформованість і внутрішній комфорт.

У досліджуваних вікових підгрупах найбільш навантаженими факторами виступають або позитивне оточення, або досвідченість та поінформованість. Внутрішній комфорт − це той результат, якого прагне людина при задоволенні потреби в безпеці, але істотно важливим для неї в цьому прагненні є соціальне оточення й власні внутрішні ресурси (досвід, знання, інформація). При урахуванні в дослідженні змінної статі виявилося, що чоловічий варіант безпеки передбачає більшу свободу в реалізації своїх можливостей у навколишньому світі і сильнішу, ніж у жінок, опору на внутрішні ресурси. У жінок безпека асоціюється із захищеністю та наявністю позитивного оточення. Отримані дані цілком відповідають традиційному розподілу соціальних ролей між чоловіками та жінками. Слід зазначити, що для чоловіків соціальне оточення виступає чинником, який є перешкодою у досягненні психологічної безпеки, але водночас необхідним як віддалений ресурс у процесі дорослішання. Очевидно, саме чоловікам з віком найважче прийняти необхідність звернення по соціальну підтримку і зрозуміти, що без допомоги соціального оточення досягти як психологічної безпеки, так і опори в подальшому особистісному розвитку буде складно.

Отримані результати на користь гіпотези про те, що з віком психологічна безпека дедалі більше асоціюється з можливістю отримання соціальної підтримки, підтверджують зроблений висновок. Водночас засвідчується й друга частина цієї гіпотези: з віком спостерігається тенденція до більш вузького розуміння психологічної безпеки – не стільки як безпеки суспільства, країни чи світу загалом, скільки як особистої безпеки респондента, його життєвого простору та найближчого оточення.

У молоді безпека співвідноситься як із надійністю оточення, так і з миром у країні. У I та II періодах зрілості її межі звужуються до меж власної

території та будинку (особливо у жінок), включаючи найближче оточення. Цей феномен звуження психологічного простору як ресурсу безпеки з віком не означає втрати інтересу до світу в цілому, але показує високу значущість саме найближчого кола людей і їхньої соціальної підтримки у забезпеченні психологічної безпеки. Ця тенденція проявляється з усією очевидністю в тому, що з віком власні можливості, особливо фізичні, починають скорочуватися, і це може бути компенсовано підтримкою близьких, якщо респондент готовий її приймати.

Слід зауважити, що соціальна підтримка не зменшує власної активності особистості, а натомість привносить у життя людини додаткове джерело життєвих сил. Соціальна підтримка (при правильному її здійсненні) є ключовим ресурсом як для тих, хто її отримує, так і для тих, хто її надає. У зв'язку з цим важливо зазначити, що позитивне оточення – це не тільки соціальна підтримка, а й умова розвитку особистісної суверенності, її свободи в регуляції меж психологічного простору та у виявленні своєї волі у взаємодії з іншими людьми, адже наявність меж психологічного простору є умовою рівноправної взаємодії з іншими людьми, а також умовою захищеності та свободи у вирішенні життєвих завдань.

3.2. Дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості і протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій

В період суспільних трансформацій особистість зазнає значного тиску, зокрема психологічного, економічного, соціального, що може негативно впливати на її безпеку та здатність протидіяти маніпуляціям. Одним із ключових соціальних викликів сучасності є необхідність ефективного функціонування в умовах високої невизначеності, у нестійкому соціальному середовищі та в ситуаціях змін [51; 220; 273 та ін.].

У сучасній соціальній ситуації актуальною проблемою є вплив на психічний стан людини, зумовлений військовим конфліктом і проживанням у

регіонах із високим ступенем залучення до бойових дій та їхніх наслідків. Проаналізовані характеристики соціального середовища з негативною конотацією можна об'єднано в категорію напруженого соціального середовища, яке характеризується як таке, що актуалізує потреби в безпеці та протидії маніпуляціям, але водночас обмежує можливості їх задоволення.

Одним зі ключових напрямів психологічних досліджень у межах середовищного підходу є пошук закономірностей впливу напруженого соціального середовища на психічний стан людини. У практичному плані це передбачає виявлення ресурсів, що підтримують психологічну безпеку та здатність протидіяти маніпуляціям, забезпечуючи опірність негативним впливам середовища [199 та ін.].

Молодь стає об'єктом особливої уваги як найбільш вразлива до соціального впливу група через брак життєвого досвіду та незавершеність процесу формування особистісної зрілості.

Дослідники емпірично визначають набір особистісних і соціальних ресурсів, що підтримують психологічне благополуччя, стійкість та психологічну безпеку молодих людей у повсякденних і складних життєвих обставинах, а також у напружених соціальних умовах [195 та ін.].

Незважаючи на численні вітчизняні та зарубіжні дослідження, які виявляють різні стресори, що порушують стан психологічної безпеки, отримані показники є різноплановими. Досліджень, присвячених специфіці особистісних ресурсів у ситуації відсутності необхідних соціальних засобів підтримки, порівняно мало [203; 209; 221; 234; 319 та ін.].

Проведений аналіз свідчить, що конструктивним вирішенням проблеми пошуку ресурсних можливостей для підтримки ефективного функціонування особистості в період суспільних трансформацій є оцінка стану безпеки та набору особистісних ресурсів, зокрема, з урахуванням її освітньо-кваліфікаційних характеристик.

Тому мета *другого етапу* емпіричного дослідження полягала в виявленні особливостей вираженості показників психологічної безпеки та соціально-психологічних ресурсів респондентів.

Гіпотеза дослідження ґрунтувалася на припущенні, що існують відмінності в особистісних і соціальних ресурсах психологічної безпеки респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками, які перебувають в умовах напруженого соціального середовища.

Виявлені відмінності дають змогу диференційовано розробляти систему супроводу, яка сприятиме підвищенню рівня безпеки та ефективності соціального функціонування респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками.

Особистісні ресурси розглядаються як сукупність характеристик і здібностей особистості, що сприяють подоланню психоемоційних навантажень і загроз в умовах напруженого соціального середовища [197]. Ці ресурси безпосередньо впливають на сприйняття респондентами загроз і стресових ситуацій. Вищий рівень особистісних ресурсів забезпечує успішну адаптацію респондентів до напружених умов середовища, підвищуючи їхню психологічну безпеку та здатність протидіяти маніпуляціям [319]. Вибір особистісних ресурсів зумовлений дефіцитом соціальної підтримки в період суспільних трансформацій, особливо в умовах напруженого соціального середовища.

Психологічну безпеку респондентів досліджували за допомогою методики оцінки суб'єктивного благополуччя (A. Perrudet-Badoux, G. Mendelssohn, J. Chiche, в адаптації М. Соколової), а також методики оцінки індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних. Показники особистісних ресурсів психологічної безпеки визначали за допомогою таких інструментів: шкала соціального інтелекту Tromsø (The Tromsø Social Intelligence Scale, D. Silvera, M. Martinussen, T. Dahl, в адаптації В. Шевельова, О. Алексєєва), методика «Когнітивне регулювання емоцій» (N. Garnefsky, V. Craig, в адаптації О. Писарєвої, О.

Гриценко), методика «Індекс життєвого стилю» (LSI, R. Plutchik, H. Kellerman, H. Conte, в адаптації Л. Вассерман та ін.), методика діагностики індивідуальних цінностей (Sh. Schwartz), методика оцінки індексів ціннісних орієнтацій (M. Rokeach).

Цей набір показників та інструментів було обрано на основі попередніх теоретичних і емпіричних доказів їхньої адаптивності в умовах суспільних трансформацій.

Для математико-статистичної обробки даних використано критерій Левена для перевірки однорідності дисперсій. Відмінності між показниками психологічної безпеки респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками встановлено за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (для гомогенних вибірок застосовувався F-тест Фішера, для негомогенних – t-тест Уелча) з подальшим апостеріорним попарним порівнянням за методом Бонферроні (для гомогенних вибірок) та методом Геймса-Хауелла (для негомогенних вибірок).

Для отримання інтегрального показника психологічної безпеки використано метод головних компонент. Множинний регресійний аналіз застосовано для виявлення ресурсів психологічної безпеки. Обробку даних проводили в статистичному пакеті IBM SPSS Statistics 22.0

Проведений дисперсійний аналіз засвідчив, що рівень освіти є значущим чинником для всіх компонентів психологічної безпеки респондентів, зокрема для показників суб'єктивного благополуччя: напруженості та чутливості ($F(2, 1074)=4,87$; $\rho<0,01$), ознак, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику ($F(2, 1076)=5,19$, $\rho<0,01$), задоволеності повсякденною діяльністю ($F(2, 1073)=29,07$, $\rho<0,001$), зміни настрою ($F(2, 422,03)=11,65$; $\rho<0,001$), значущості соціального оточення ($F(2, 1074)=6,75$; $\rho<0,01$), самооцінки здоров'я ($F(2, 418,26)=4,41$; $\rho<0,05$), загального показника суб'єктивного благополуччя ($F(2, 1072)=4,62$; $\rho<0,001$); індексів прийняття агресивної поведінки ($F(2, 1073)=5,38$; $\rho<0,01$), адиктивної поведінки ($F(2, 411,16)=36,45$; $\rho<0,001$), самоушкоджуючої та

суїцидальної поведінки (F(2, 421,52)=27,87; ρ<0,001), ризикованої поведінки (F(2, 409,34)=15,31, ρ<0,001) і делінквентної поведінки (F(2, 503,22)=7,67; ρ<0,001) як нормативних.

За допомогою попарного порівняння встановлено відмінності в показниках психологічної безпеки між респондентами з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Порівняльний аналіз дескрипторів психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Дескриптори психологічної безпеки	**M ± sd**			**Post hoc, ρ**	
	I	II	III	III↔II	III↔I
Суб'єктивне благополуччя					
Напруженість та чутливість	12,32±3,31	13,20± 3,29	12,39±3,38	0,03	
Ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику	15,72±4,88	14,17± 4,88	16,64±5,32	0,003	
Зміна настрою	5,54± 2,49	5,77± 2,58	3,87± 2,39	<0,001	0,001
Значущість соціального оточення	7,16± 3,54	7,29± 3,67	6,16± 3,41	0,001	0,04
Самооцінка здоров'я	7,22± 2,88	6,49± 3,12	5,80± 1,62	0,02	
Задоволеність повсякденною діяльністю	12,21±3,59	12,34± 3,32	8,22± 3,23	<0,001	<0,001

Продовж. табл. 3.6

Загальний показник суб'єктивного благополуччя	47,40±14,6	44,12±14,9	42,14±13,8	<0,001	0,004
Індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних					
Агресивна поведінка	1,84± 1,14	1,63± 1,16	1,42± 1,17	0,03	0,002
Адиктивна поведінка	1,71± 1,44	2,03± 1,28	1,65± 1,23	<0,001	<0,001
Самоушкоджуюча та суїцидальна поведінка	1,01± 1,13	0,67± 0,84	0,40± 1,23	<0,001	<0,001
Ризикована поведінка	1,59± 1,29	1,46± 1,32	1,13± 1,26	<0,001	<0,001
Делінквентна поведінка	1,07± 1,17	0,82± 1,13	1,54± 0,77	0,001	<0,01

Інтегральні показники психологічної безпеки отримано шляхом факторизації компонентів психологічної безпеки з подальшим збереженням значень фактору як нової змінної. Факторизацію проводили окремо для кожної вікової підгрупи респондентів (табл. 3.7).

Можливість побудови факторних моделей для респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками зумовлюється мірою адекватності вибірки за критерієм Кайзера-Майєра-Олкіна: встановлено прийнятну адекватність для досліджуваних I групи (0,791) та високу адекватність для респондентів II та III груп (0,829 та 0,803 відповідно).

Таблиця 3.7

Факторні навантаження та коефіцієнти для розрахунку значень факторів за підгрупами респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Дескриптори психологічної безпеки	**I група**	**II група**	**III група**			
Освітньо-кваліфікаційний рівень	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ	ФН	КЗФ
Суб'єктивне благополуччя	0,32	0,11	0,28	0,16	0,39	0,12
Індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних						
Агресивна поведінка	0,58	0,26	0,51	0,32	0,48	0,20
Адиктивна поведінка	0,71	0,35	0,72	0,31	0,67	0,29
Самоушкоджуюча та суїцидальна поведінка	0,41	0,22	0,59	0,30	0,64	0,12
Ризикована поведінка	0,79	0,29	0,55	0,31	0,68	0,36
Делінквентна поведінка	0,82	0,43	0,80	0,35	0,68	0,38

Примітка: ФН – факторні навантаження, КЗФ – коефіцієнти факторних значень.

Придатність даних для подальшої факторизації підтверджується критерієм сферичності Бартлетта:

- для І групи – $\chi^2(23)=417,9$ ($\rho<0,001$);

- для ІІ групи – $\chi^2(23)=911,8$ ($\rho<0,001$);

- для ІІІ групи − $\chi^2(23)=362,7$ ($\rho<0,001$).

Відсоток дисперсії, який пояснюється виділеними компонентами, для респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками становить 42%, 40% та 38% відповідно.

Зазначимо, що суб'єктивне благополуччя має найменше факторне навантаження для всіх груп досліджуваних, що вказує на його слабший зв'язок із інтегральним показником психологічної безпеки.

За допомогою регресійного аналізу отримано моделі ресурсів психологічної безпеки респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками.

Залежною змінною виступає інтегральний показник психологічної безпеки, а незалежними – компоненти соціального інтелекту, ціннісні орієнтації, типи когнітивної регуляції емоцій і психологічні захисти (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Регресійні моделі особистісних та соціальних ресурсів психологічної безпеки респондентів з різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками

Параметри		**β**
І група (r2=0,41; F(6, 906)=17,78; p<0,001)		
Ціннісні орієнтації	Безпечна поведінка	0,24
	Професійна орієнтованість	-0,21
	Освіта	0,19

Продовж. табл. 3.8

Типи когнітивної регуляції емоцій	Перефокусування на планування	-0,23
	Звинувачення інших	0,28
Психологічні захисти	Придушення	0,20
	Заміщення	0,29
II група (r2=0,44; F(10, 723)=66,42; p<0,001)		
Ціннісні орієнтації	Безпека	0,32
	Сімейні цінності	-0,19
	Професійна орієнтованість	-0,17
	Професійна діяльність та освіта	0,09
Типи когнітивної регуляції емоцій	Румінації	-0,08
	Катастрофізація	0,16
	Звинувачення інших	0,10
Соціальний інтелект	Соціальні навички	-0,09
Психологічні захисти	Придушення	0,13
	Заміщення	0,42
III група (r2=0,52; F(10, 286)=16,74; p<0,001)		
Ціннісні орієнтації	Здоровий спосіб життя	-0,21
	Безпечна поведінка	0,18
	Сімейні цінності	-0,33
	Професійна діяльність та освіта	0,41
Типи когнітивної регуляції емоцій	Розгляд в перспективі	-0,26
Соціальний інтелект	Соціальне усвідомлення	0,29
	Соціальні навички	-0,17
Психологічні захисти	Регресія	-0,18
	Компенсація	0,30
	Заміщення	0,41

Примітка: β – стандартизовані коефіцієнти, ρ – рівень значущості, r2 – скоригований коефіцієнт детермінації, F – відношення Фішера.

Встановлено, що респонденти ІІІ групи мають вищий рівень суб'єктивного благополуччя порівняно з респондентами І та ІІ груп. Відповідно, респонденти І та ІІ груп є більш уразливою категорією, ніж респонденти ІІІ групи, і виявляють більшу незадоволеність окремими аспектами свого життя. Вищий рівень суб'єктивного благополуччя респондентів ІІІ групи можна пояснити їхнім більшим досвідом у досягненні життєвих цілей, подоланні важких життєвих ситуацій, вирішенні вікових криз і вищою особистісною зрілістю. Статистично значущих відмінностей за показниками «напруженість і чутливість», «ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику» та «самооцінка здоров'я» між досліджуваними І та ІІІ груп не виявлено, тоді як між респондентами ІІ та ІІІ груп такі розбіжності наявні. Це може бути зумовлено більшим прагненням молоді до безпечного та спокійного життя без надмірних зусиль, на відміну від осіб зрілого віку, для яких важливим є досягнення гідного становища в суспільстві, що пов'язано з вищими стандартами та цілями, які складніше реалізувати.

Проведений аналіз результатів порівняння за показниками індексів прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних показав, що у респондентів ІІ та ІІІ груп ці показники статистично значущо нижчі, ніж у досліджуваних І групи. Отримані результати свідчать, що молодь більш схильна сприймати деструктивні ідеї та девіантні форми поведінки як нормативні в умовах напруженого соціального середовища порівняно з особами зрілого віку. Відмінності можуть бути зумовлені поєднанням освітньо-кваліфікаційних і вікових чинників. З одного боку, молодь, яка вперше здобуває середню чи вищу освіту, змушена адаптуватися до нових соціальних відносин, що знижує значущість освітнього середовища як джерела соціальної підтримки. Ця

адаптація може спричиняти хронічний стрес, який призводить до неадаптивних стратегій подолання, зокрема у вигляді небезпечної поведінки. З іншого боку, основним завданням періоду ранньої дорослості є самовизначення особистості, а прагнення до самопошуку може проявлятися в бажанні експериментувати, зокрема через небезпечні форми поведінки. Таким чином, ці групи можуть розглядати як групи ризику порушення психологічної безпеки.

Цінність професійної орієнтованості є важливим ресурсом психологічної безпеки для молоді. Усвідомлення значущості вибору професії дозволяє молодим людям наділяти обрану професійну діяльність і процес навчання особистісним змістом, що позитивно впливає на їхню психологічну безпеку.

Сімейні цінності виступають спільним ресурсом психологічної безпеки для всіх досліджуваних за вибіркою. У напруженому соціальному середовищі в період суспільних трансформацій сімейні цінності, важливість яких пов’язана з необхідністю вирішення нормативних завдань, зокрема характерних для періоду ранньої дорослості, сприяють формуванню почуття спільності, що підтримує стан психологічної безпеки. У таких умовах вони набувають додаткової значущості.

Компонент соціального інтелекту, зокрема соціальні навички, є спільним ресурсом для досліджуваних різних підгруп. Цей зв’язок пояснюється соціальною підтримкою, отриманою завдяки розвиненим навичкам міжособистісної взаємодії, що дозволяє респондентам відчувати себе менш ізольованими та більш захищеними в період суспільних трансформацій.

Специфічним ресурсом психологічної безпеки для молоді є тип когнітивного регулювання емоцій, відомий як перефокусування на планування. Згідно з даними дослідження C. Carver, M. Scheier, J. Weintraub [199], цей тип когнітивної регуляції емоцій позитивно пов’язаний із почуттям власної гідності.

Перефокусування на планування, як тип когнітивного регулювання емоцій, є особливо важливим для молоді, яка ще перебуває під впливом батьків і викладачів. Цей спосіб емоційної саморегуляції сприяє розробці плану дій, що підвищує самостійність і почуття власної незалежності.

Особливістю набору особистісних ресурсів психологічної безпеки респондентів у І періоді зрілості є включення типу когнітивного регулювання емоцій «румінації», який фахівці вважають неконструктивним. Проте циклічні та безперервні роздуми про почуття і думки, пов'язані зі стресогенними ситуаціями, сприяють підтримці стану психологічної безпеки. У період суспільних трансформацій цей зв'язок може пояснюватися тим, що румінації є необхідною умовою для посттравматичного зростання, яке відбувається через осмислення наслідків травми та пошук шляхів їх подолання. Крім того, румінації формують звичку обмірковувати події, що сприяє зміні ставлення до них і модифікації поведінки (B. Verplanken, S. Orbell) [308]. Це дозволяє респондентам переходити до конкретних дій, отримувати певний контроль над ситуацією, що є особливо важливим в умовах невизначеності.

Набір ресурсів психологічної безпеки для респондентів І та ІІ періодів зрілості охоплює, окрім раніше зазначених психологічних феноменів, цінність здорового способу життя, розгляд у перспективі та регресію.

У цей віковий період цінність здорового способу життя сприяє зниженню тривоги, пов'язаної з віковими змінами, що позитивно впливає на психоемоційний стан. Розгляд ситуації в перспективі, спираючись на накопичений життєвий досвід, дає змогу порівнювати поточні стресогенні ситуації з аналогічними подіями минулого. Це допомагає респондентам дистанціюватися від оцінки таких ситуацій як надмірно серйозних чи непереборних, знижуючи рівень тривоги та підтримуючи психологічну безпеку в період суспільних трансформацій.

Через підвищену соціальну відповідальність та вищі очікування, які покладаються на респондентів як у професійній сфері, так і в повсякденній

діяльності, форми поведінки, характерні на більш ранніх стадіях розвитку, дозволяють їм знижувати рівень відповідальності за свої рішення, що сприяє підтримці стану психологічної безпеки.

Загальними показниками, які можуть негативно впливати на психологічну безпеку респондентів усієї вибірки, є цінності безпечної поведінки, а також механізм психологічного захисту «заміщення» та інші.

Цінність безпечної поведінки може мати й негативний вплив на психологічну безпеку, оскільки надмірне психологічне навантаження в умовах суспільних трансформацій, яке проявляється, зокрема, у формі уникнення, обмежує можливості реалізації значущої діяльності, знижуючи задоволеність різними сферами життя. Це одна з ключових цінностей, яка актуалізується у трансформаційному середовищі, але не завжди знаходить своє втілення.

Період суспільних трансформацій відзначається високим рівнем невизначеності та нестабільності, внаслідок чого довгострокові освітні та професійні цілі, пов’язані з цінностями професійної діяльності та освіти, респонденти часто сприймають як малодосяжні, що може провокувати відчуття безнадійності. Механізм заміщення, який полягає у перенаправленні емоційної напруги на більш доступні об’єкти, в таких умовах дозволяє тимчасово знизити рівень стресу. Водночас, у довгостроковій перспективі надмірне використання цього механізму психологічного захисту не забезпечує стійкого полегшення, а навпаки, може створювати труднощі у міжособистісному спілкуванні та призводити до соціальної ізоляції.

Специфічними особистісними ресурсами, що потенційно можуть чинити негативний вплив на психологічну безпеку, є звинувачення інших та придушення. Встановлено, що респонденти часто схильні пояснювати причини негативних подій діями інших людей, що може формувати дезадаптивне переконання про неможливість вплинути на ситуацію, оскільки її розвиток нібито повністю зумовлений зовнішніми обставинами.

Водночас витіснення зі свідомості психотравмуючого досвіду створює ризик розвитку психоемоційних порушень у майбутньому.

Негативний вплив на психологічну безпеку справляє також катастрофізація. За умов регулярного впливу чинників напруженого соціального середовища, схильність розмірковувати про найгірші сценарії розвитку події підвищує ризик виникнення психоемоційних порушень.

Додатковими чинниками зниження психологічної безпеки є соціальне усвідомлення та компенсація. Ймовірно, у період суспільних трансформацій соціальне усвідомлення може підвищувати чутливість респондентів до напруженості у сфері міжособистісної взаємодії. Використання компенсації як механізму психологічного захисту дозволяє респондентам нівелювати власні невдачі та слабкі сторони шляхом розвитку інших якостей і навичок. Однак такий підхід може створювати ілюзію нормальності, що сприяє переключенню уваги з розв'язання реальних проблем на розвиток у другорядних сферах, унаслідок чого погіршується загальний стан психологічної безпеки.

Отже, результати проведеного дослідження засвідчили, що молодь (юнацького віку та ранньої дорослості) становить більш уразливою соціально-демографічну групу порівняно з респондентами різних періодів зрілого віку. Вона характеризується вищою схильністю до прийняття деструктивних ідей та небезпечних форм поведінки, а також нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя.

Доведено, що ресурсами психологічної безпеки респондентів в період суспільних трансформацій є:

- для молоді – цінність професійної орієнтованості та перефокусування на планування;
- для респондентів середньої зрілості – цінності професійної орієнтованості, сімейні цінності, румінації та соціальні навички;

- для респондентів пізньої зрілості – цінність здорового способу життя, сімейні цінності, орієнтація на перспективу, соціальні навички та регресія.

Встановлено, що конструктивні особистісні ресурси здатні підтримувати психологічну безпеку в період суспільних трансформацій. Їхній потенціал потребує подальшоого наукового осмислення та практичного впровадження у програми психологічної підтримки.

Виявлено також характеристики, які чинять негативний вплив на психологічну безпеку респондентів в умовах напруженого соціального середовища. Для молоді – цінності безпечної поведінки, освіти, тип когнітивного регулювання емоцій «звинувачення інших», механізми психологічного захисту, такі як заміщення та придушення; для осіб середньої зрілості – цінності безпечної поведінки, професійної діяльності та освіти; такі типи когнітивного регулювання емоцій, як катастрофізація та звинувачення інших; придушення та заміщення, як механізми психологічного захисту; для респондентів віку пізньої зрілості – цінності безпечної поведінки, професійної діяльності та освіти, соціальне усвідомлення як компонент соціального інтелекту, механізми психологічного захисту «компенсація» та «заміщення».

Результати другого етапу емпіричного дослідження дозволили виокремити ключові «мішені» психологічного супроводу в період суспільних трансформацій: нівелювання особистісних характеристик, що негативно впливають на психологічну безпеку; актуалізація та розвиток особистісних ресурсів психологічної безпеки з урахуванням вікових та освітньо-кваліфікаційних особливостей респондентів.

3.3. Соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій

На *третьому етапі* емпіричного дослідження було проведено аналіз предикторів загроз психологічній безпеці особистості в умовах суспільних трансформацій.

З цією метою була використана методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова). Слід зазначити, що незважаючи на зростання інтересу до проблеми психологічної безпеки особистості та спроби класифікувати загрози, психодіагностичний інструментарій для їх оцінки наразі залишається досить обмеженим. Тому виникла потреба у застосуванні психодіагностичної методики, яка дозволила системно оцінювати різні види загроз, що впливають на психологічну безпеку особистості.

Методика включає 36 питань, згрупованих у 8 шкал, які відображають різні види загроз: військові, економічні, природні, соціальні, інформаційні, загрози здоров'ю, а також для оцінки загальної загрози застосовується інтегральна шкала.

Для стандартизації методики було використано методи оцінки внутрішньої узгодженості та структурної валідності (α-Кронбаха); критеріальна валідність для шкали «Військові загрози» визначалася за допомогою непараметричного U-критерію Манна-Уїтні; визначення перехресної валідності проводилося за коефіцієнтом кореляції Спірмена; обчислювалася середня норма за кожною шкалою (середнє арифметичне та стандартне відхилення).

Доведено структурну надійність основних шкал методики (α-Кронбаха=0,470-0,689).

Крім зазначеної методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова), на цьому етапі емпіричного дослідження було задіяно методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації

(T. Holmes, R. Rahe), а також опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ)», адаптація Н. Тарабріної).

Як зазначалося вище, психологічна безпека виступає однією з важливих умов нормального функціонування та розвитку особистості. На це звертав увагу ще А. Маслоу в своїй теорії ієрархії потреб, розташувавши потребу в безпеці на другій сходинці за значимістю після фізіологічних потреб. Згідно з А. Маслоу, забезпечивши базові фізичні потреби, людина прагне до безпеки як до наступного кроку в своєму існуванні та розвитку [264]. Без задоволення потреб у безпеці неможливо задовольнити потреби вищих рівнів: спілкування, поваги, визнання та самоактуалізації.

Психологічна безпека займає окреме, самостійне місце в цілісній системі безпеки і має розглядатися поряд із фізичною безпекою.

У сучасних наукових дослідженнях психологічна безпека сприймається як багатогранне та інтегративне явище. Вчені визначають цей феномен як стан захищеності, як здатність адекватного реагування та протидії негативному зовнішньому та внутрішньому впливу, як характеристику суб'єкта, що відображає ступінь його психологічного благополуччя, як збереження цілісності, адаптивності, функціонування та розвитку. Крім того, психологічна безпека забезпечує стійкість особистості до різних стрес-чинників, зберігаючи психічне та соматичне здоров'я [181; 212; 227 та ін.].

На сьогоднішній день дослідження психологічної безпеки особистості зосереджені на вивченні умов її формування та розвитку, виявленні структурних компонентів і чинників. Водночас, актуальними стають питання загроз психологічній безпеці в різних середовищах та умовах, адже сучасний світ характеризується нестабільністю та численними чинниками, що загрожують психологічній безпеці особистості. До них належать соціальні, економічні та політичні чинники, зокрема зміни на ринку праці, нестабільність у суспільстві, інформаційні навантаження, а також деструктивний вплив соціальних мереж і засобів масової інформації. Все це супроводжується стресом або навіть інтенсивним стресом, що негативно

впливає на психічний стан, знижує якість життя та збільшує ризик розвитку депресивних і тривожних розладів, а також соматичних захворювань. За таких умов забезпечення психологічної безпеки стає вкрай складним.

Як правило, загрози психологічній безпеці класифікують залежно від об'єкта загрози (людина/група/держава), масштабу (глобальні/локальні), виду збитків (матеріальні/моральні), особливостей походження (стихійні/навмисні) та інших характеристик.

Часто загрози психологічної безпеки поділяють на внутрішні та зовнішні. Під зовнішніми розуміють вплив середовища (соціальні, економічні, інформаційні та політичні зміни, які важко контролювати), а до внутрішніх − особливості особистості (наприклад, низька самооцінка, тривожність, нестача навичок управління стресом). Внутрішні загрози, зазвичай, посилюються під впливом зовнішніх чинників.

Вивчаючи імпліцитні уявлення про загрозливі та небезпечні ситуації, що впливають на психологічну безпеку, респондентам було запропоновано опитування, під час якого їх просили навести приклади подібних ситуацій та асоціації з ними. Отримані результати дозволили виділити шість категорій загроз: аутогенні, техногенні, екзистенційні, природні, фізіологічні, антропогенні. Останню категорію розподілено на три підкатегорії: масштабні, локальні, індивідуальні ситуаці.

Загалом запропоновано розділити загрози психологічної безпеки на антропогенні та природні. До природних віднесено ситуації, пов'язані з впливом природних явищ, котрим притаманна масштабність, раптовість та стихійність. Антропогенні загрози обумовлюються активною участю людського чинника, а їх розподіл проведено залежно від видів безпеки на військові, економічні, соціальні, інформаційні, екологічні.

На основі теоретико-методологічного вивчення проблеми було виділено такі види загроз психологічній безпеці особистості:

1) Антропогенні, які залежать від людського чинника та включають такі види:

- військові загрози – містять перебування, проживання в зоні бойових дій та на прикордонних територіях, вимушену міграцію, думки про війну, терористичну загрозу. Військові загрози є сильним психотравмуючим фактором, що порушує почуття захищеності, цілісності, стійкості, нормального функціонування особистості і несуть пряму загрозу життю. Цей вид загроз руйнівно впливає на особистість, її суб'єктивне благополуччя, здоров'я;

- соціальні загрози пов'язують з якістю міжособистісних відносин, проявом фізичного та психологічного насильства, соціальною ізоляцією, втратою близької людини;

- економічні загрози стосуються фінансової нестабільності, втрати роботи/навчання, відсутності контролю над своїм матеріальним благополуччям, що безпосередньо пов'язане з відчуттям безпеки та впевненості у майбутньому;

- інформаційні загрози розуміються як тиск та перенасичення негативною інформацією. Маніпуляції, дезінформація, залякування, негативна інформація негативно впливають на психіку, викликаючи почуття невпевненості, страху, тривоги, занепокоєння;

2) Природні загрози, які включають природні явища. До цієї групи загроз були включені землетруси, повені, урагани, шквали, пожежі, зсуви ґрунту. Подібні природні явища спочатку не мають певного об'єкта впливу, жертвою може стати будь-яка людина, що потрапила до зони природної стихії;

3) Загрози, пов'язані з погіршенням психічного та соматичного здоров'я людини. Різні захворювання, залежності, стрес, втома, порушення сну можуть значно знижувати рівень психологічної безпеки.

При виділенні шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості спиралися на перераховані види загроз.

Методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова) містила 36 запитань, на кожне з яких пропонувалося чотири варіанти відповіді. Респондентам пропонувалося вибрати лише один варіант відповіді для кожного запитання, що стосувався подій останнього року їхнього життя.

Методика складалася з 8 шкал, 7 з яких відповідали виділеним видам загроз психологічної безпеки, а 1 шкала слугувала загальним показником загроз. Військові, соціальні, економічні та інформаційні загрози було об'єднано в окрему категорію – антропогенні загрози. Для кожної шкали було сформульовано по 6 запитань. Відповідно до ключа, за обрану відповідь нараховувалося від 0 до 3 балів.

За кожною шкалою підраховувалася загальна кількість балів.

Структура та зміст шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості:

1. Антропогенні загрози: підрахунок балів здійснювався як середнє арифметичне за чотирма шкалами (військові, соціальні, інформаційні, економічні загрози):

1.1. Військові загрози: запитання 1-6.

1.2. Інформаційні загрози: запитання 7-12.

1.3. Соціальні загрози: запитання 13-18.

1.4. Економічні загрози: запитання 19-24.

2. Природні загрози: запитання 25-30.

3. Загрози здоров'ю: запитання 31-36.

4. Загальний показник загроз: сума балів із усіх питань.

Рівень вираженості за шкалами:

0-5 балів − низька вираженість;

6-12 балів − середня вираженість;

13-18 балів − висока вираженість.

Рівень вираженості за загальним показником загроз:

0-35 балів − низька вираженість;

36-72 балів − середня вираженість;

73-108 балів − висока вираженість.

Інтерпретація результатів здійснювалася на основі набраних балів за кожною шкалою та загальним показником, а також визначався рівень вираженості загроз.

Опис шкал методики:

- антропогенні загрози залежать від людського чинника та включають такі шкали:

- військові загрози: перебування, проживання в зоні бойових дій та на прикордонних територіях, вимушена міграція, думки про війну, терористична загроза;

- соціальні загрози: пов'язані з якістю міжособистісних відносин, проявами фізичного та психологічного насильства, соціальною ізоляцією, втратою близької людини;

- економічні загрози: фінансова нестабільність, втрата роботи/навчання, відсутність контролю за своїм матеріальним благополуччям;

- інформаційні загрози: тиск та пересичення негативною інформацією;

- природні небезпеки: землетруси, повені, урагани, шквали, пожежі, зсуви;

- загрози здоров'ю: погіршення психічного та соматичного здоров'я (різні захворювання, стрес, втома, порушення сну).

Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (T. Holmes, R. Rahe) складається з 43 тверджень, що відображають психотравмуючі події. Кожна подія оцінюється певною кількістю балів.

Респондентам необхідно було згадати всі подібні ситуації за останній рік та відзначити ті, які їм довелося пережити. Підраховувалася загальна сума балів з усіх питань, яка відображає як рівень стресостійкості, так і ступінь стресового навантаження.

У цьому дослідженні ключове значення мав показник, який відображає ступінь стресового навантаження.

Відповідно до інтерпретації, виділяється 4 ступені (рівня) стресу:

- до 150 – мінімальний;
- 199 балів – низький;
- від 200 до 299 – середній;
- від 300 – високий.

Методика використовувалася, зокрема, для оцінки перехресної валідності методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова).

Опитувальник травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптація Н. Тарабріної та ін.) був спрямований на виявлення різних стресових ситуацій у житті респондентів: злочинів, природних катастроф, економічних потрясінь, аварій, фізичних травм та каліцтв, проблем зі здоров'ям, ситуацій насильства, а також на оцінку впливу цих подій на життя респондентів.

Під час оцінки травматичних ситуацій використовувалася 5-ти бальна шкала. Результати підраховували шляхом підсумовування балів на запитаннями кожного блоку подій, а також обчислення загальної кількості травматичних подій, підсумкового показника впливу цих подій на життя респондентів за останній рік та загального індексу травматичності.

Цей опитувальник також використовувався для оцінки перехресної валідності методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (Т. Фіногенова).

Перевірка внутрішньої узгодженості методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості здійснювалася за допомогою коефіцієнта надійності α-Кронбаха.

Таблиця 3.9

Оцінка структурної надійності (α-Кронбаха) основних шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості

Шкали методики	**1 питання** μ	**2 питання** μ	**3 питання** μ	**4 питання** μ	**5 питання** μ	**6 питання** μ	**α-Кронбаха**
Військові загрози	0,8	1,6	1,7	1,6	1,9	1,8	0,769
Економічні загрози	1,7	1,0	1,2	0,8	0,7	0,4	0,545
Природні загрози	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,468
Соціальні загрози	0,7	0,5	1,4	0,6	1,7	0,9	0,492
Загрози здоров'ю	1,6	0,7	0,8	1,5	1,4	1,8	0,678
Інформаційні загрози	1,3	1,5	1,5	0,4	1,7	1,9	0,667

Примітка: μ − середнє арифметичне.

Як видно з табл. 3.9, майже всі шкали, крім шкали «військові загрози», володіють структурною надійністю (α-Кронбаха=0,470-0,689). Можна припустити, що відносно низьке значення α-Кронбаха за шкалою «військові загрози» могло бути зумовлене великою кількістю відповідей респондентів, які відображають наявність подібних загроз у їхньому житті.

Для підтвердження валідності шкали «військові загрози» була здійснена критеріальна валідизація. Для цього застосовано метод контрастних груп із використанням двох вибірок із різних регіонів: з Тернополя – з менш вираженими військовими загрозами психологічної безпеки, та з Запоріжжя – де військові загрози були більш вираженими.

Виділені групи порівнювалися між собою за шкалою «військові загрози» із застосуванням непараметричного критерію Манна-Уїтні (табл. 3.10).

Як видно з отриманих результатів, існують статистично значущі відмінності в середніх значеннях за шкалою «військові загрози» між виокремленими групами (α-Кронбаха=0,769) даної шкали, що підтверджує, що для респондентів із Запоріжжя ця загроза є найбільш значущою.

Отже, при дослідженні вибірок, для яких ці загрози є більш актуальними, шкала показала свою валідність та ефективність.

Таблиця 3.10

Порівняння середніх значень за шкалою «військові загрози» в контрастних групах респондентів за U-критерієм Манна-Уїтні

Шкали	Тернопіль	Запоріжжя	p
	μ	μ	
Військові загрози	2,8	7,11	0,000

Примітка: μ − середнє арифметичне.

Для визначення кореляцій між шкалами методики визначення стресостійкості та соціальної адаптації (T. Holmes, R. Rahe), опитувальника травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптація Н. Тарабріної) та методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості застосовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

Результати кореляційного аналізу представлені у табл. 3.11.

Таблиця 3.11

Результати кореляційного аналізу

(коефіцієнт рангової кореляції Спірмена)

Шкали	Вз	Ез	Пз	Сз	Зз	Із	ІШЗ
Загальна кількість травматичних подій	0,289*	0,109	0,331**	0,374**	0,366**	0,432**	0,512**
Сумарний показник впливу травматичних подій	0,342**	0,107	0,114	0,487**	0,431**	0,540**	0,579**
Індекс травматичності	0,236*	0,098	0,108	0,431**	0,415**	0,369**	0,456**
Рівень стресу	0,346**	0,378**	0,087	0,259*	0,363**	0,519**	0,556**

Примітка: Вз – військові загрози, Ез – економічні загрози, Пз – природні загрози, Сз – соціальні загрози, Із – інформаційні загрози, Зз − загрози здоров'ю, ІШЗ − інтегральна шкала загроз психологічної безпеки; p≤0,05; p≤0,01.

Як видно з табл. 3.11, більшість шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки − «військові загрози» (від r=0,236, p≤0,05 до r=0,346, p≤0,01), «інформаційні загрози» (від r=0,369, p≤0,01 до r=0,519, p≤0,01), «соціальні загрози» (від r=0,259, p≤0,01 до r=0,487, p≤0,05), «загрози здоров'ю» (від r=0,366; p≤0,01 до r=0,431; p≤0,01) – взаємопов'язані з усіма показниками методики LEQ та рівнем стресу за T. Holmes, R. Rahe.

Шкала «економічні загрози» корелює лише з рівнем стресу за T. Holmes, R. Rahe (r=0,378; p≤0,01). Шкала «природні загрози» має взаємозв'язок із показником «загальна кількість травматичних подій» методики LEQ (r=0,331; p≤0,01).

Інтегральна шкала методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості має значні прямі кореляційні зв'язки з усіма шкалами методик (від r=0,456; p≤0,01 до r=0,579; p≤0,01).

Також були розраховані середні нормативні показників за всіма виділеними шкалами методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Результати середньої норми показників шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості

Шкали	**σ**	**σ**
Військові загрози	2,6	1,3
Економічні загрози	4,9	3,2
Природні загрози	1,2	1,0
Соціальні загрози	5,7	2,5
Загрози здоров'ю	8,1	2,9
Інформаційні загрози	9,1	3,7
Інтегральна шкала загроз психологічній безпеці	31,6	14,6

Примітка: μ − середнє арифметичне; σ − стандартне відхилення.

Як видно з табл. 3.12, серед зазначених загроз найбільша вираженість спостерігається за шкалами «інформаційні загрози» (9,1±3,7) та «загрози здоров'ю» (8,1±2,9), а найменша − за шкалою «природні загрози» (1,2±1,0). Ці результати вказують на те, що інформаційні загрози та загрози здоров'ю

сприймаються респондентами як більш значущі й такі, що зустрічаються частіше, ніж природні загрози.

У середньому всі показники методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості мають середню вираженість (від 1,2 до 9,1).

Таким чином, можна говорити, що в нормі виділені загрози психологічної безпеки та загальний бал (31,6±14,6) мають середню вираженість.

Отже, методика діагностики загроз психологічної безпеки особистості підтвердила можливість її використання у психологічних дослідженнях, спрямованих на вивчення цієї проблеми. Методика має структурну надійність (α-Кронбаха=0,470-0,689), включно зі шкалою «військові загрози».

Критеріальна валідність та порівняння з контрастною вибіркою, для якої військові загрози є більш актуальними, підтвердили чутливість цієї шкали до відповідних загроз.

Валідність методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості підтверджена перевіркою перехресної валідності з іншими методиками, такими як методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (T. Holmes, R. Rahe) та опитувальника травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ), адаптований Н. Тарабріною). Виявлені значущі кореляції між шкалами методики діагностики загроз психологічної безпеки особистості та шкалами порівняльних методик свідчать про її високу валідність. Виділені нормативні оцінки кожної шкали методики діагностики загроз психологічної безпеки дозволили більш точно інтерпретувати отримані результати.

3.4. Варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість в умовах суспільних трансформацій

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження було проведено аналіз статусно-рольових та інших динамічних особливостей групи і ступеня представленості в ній маніпулятивної установки особистості як підстави маніпулятивної дії в групі.

Таким чином, дослідницька робота на цьому етапі була спрямована на виявлення особливостей маніпулятивного впливу як установки на групову структуру, задоволеність перебуванням у групі та ефективність спільного функціонування для досягнення основної мети, що реалізується через використання у міжособистісному спілкуванні маніпулятивних тактик та прийомів.

У ході проведених наукових студій було виявлено низку закономірностей.

Кількісна представленість маніпуляторів переважає у середній страті ієрархічної структури групи.

Розпізнавання маніпуляції іншими членами групи веде до усунення маніпуляторів на нижні щаблі ієрархічної (статусно-рольової) структури групи.

Ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи щодо питань групової взаємодії.

Інтрагрупова маніпулятивна напруженість (кількість респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки) впливає на комфортність учасників взаємодії в групі і, відповідно, на згуртованість та рівень розвитку групи. У ситуації високої маніпулятивної напруженості комфортність різко знижується, що призводить до зниження ступеня включеності кожного члена в загальногрупову діяльність.

Характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних і низькостатусних членів групи відрізняється об'єктною представленістю: середньостатусні члени групи найчастіше як об'єкт вибирають одного або декількох членів групи (вплив будується за схемою суб'єкт-об'єкт, суб'єкт-об'єкти); набагато рідше об'єктом виступає вся група в цілому; низькостатусні респонденти як об'єкт маніпуляції частіше вибирають одного члена групи (суб'єкт-об'єкт) і групу в цілому (суб'єкт-група); високостатусні члени групи не мають специфічної об'єктної представленості в маніпулятивних стратегіях.

Виходячи з отриманих результатів, можна зробити висновки, що стратегія маніпулювання групою значно варіює залежно від положення ініціатора в статусно-рольовій ієрархії групи.

У спробі пояснити цю ситуацію було розроблено структуру маніпуляції в процесі групової взаємодії.

Якщо маніпулятор має середній статус у груповій ієрархії, він може впливати зі своєї позиції на високостатусних членів групи (лідера); на середньостатусних членів групи та на низькостатусних її членів у разі необхідності, а також на групу в цілому.

Тут реалізується принцип спрямованості сигналів. У межах цього принципу виділяється аксіальний тип комунікації (поодинокий вектор – суб'єкт-суб'єкт) та ретіальний тип комунікації (безліч векторів – суб'єкт-суб'єкти). При ратіальному типі комунікації виникають такі явища, як соціальна орієнтація учасників (приналежність до певної групи), фільтрація інформації та фасцинація (послаблення фільтрації). До останнього явища слід віднести умови підвищення ефективності сприйнятого матеріалу завдяки використанню супутніх фонових впливів. Ініціатор впливу має можливість будувати свою маніпуляцію тільки на одному представнику групи. Проте така аксіальна маніпуляція ефективна лише в тому випадку, якщо адресатом є сильний лідер або член групи, який має безпосередній вплив на нього. У ситуації, коли маніпулятор впливає почергово чи одночасно на кількох

різностатусних членів групи, контроль над групою здійснюється найбільш ефективно.

Крім того, навіть за відсутності впливу на деяких середньостатусних і низькостатусних членів групи верхні страти забезпечують здійснення необхідного впливу ініціатором. Слід зазначити, що маніпулятори, наближені до високостатусного члена групи, мають найбільші можливості для контролю над групою з кількох причин: менше зусиль витрачається на лідера; легше здійснюється вплив на середньостатусних членів групи; завдяки економії емоційних та часових витрат на основі перших двох позицій доступна реалізація більшої кількості маніпулятивних актів.

Вектор впливу на групу в цілому, окрім власної здатності впливати на описані явища, тісно пов’язаний із груповою взаємодією та багато в чому залежить від подібних векторів інших членів. При цьому найбільшою силою володіє вектор, що виходить від високостатусного члена групи.

Якщо маніпулятор займає позицію низькостатусного члена групи, що також є нерідким явищем, ініціатор впливу, ймовірно, віддасть перевагу впливу на низькостатусних або середньостатусних членів групи.

У процесі групової взаємодії маніпуляція також може здійснюватися у вигляді загального впливу на групу. Проте тут можливості ініціатора не такі великі, як у високостатусного члена групи, і часто побудовані на антонімічній поведінці щодо лідера та інших членів групи.

Варто відзначити, що маніпуляція з метою контролю групи з позиції низькостатусного члена найбільш трудомісткою і малоефективною. Вектори впливу на лідера групи, що виходять від низькостатусних членів, мають слабку силу, що через статусну ієрархією. Серед векторів, що впливають на лідера, можна виділити два, що виходять від середньостатусних членів групи, проте вони також не мають початкової сили, оскільки мають опосередкований характер. Таке співвідношення явно вказує на низьку ефективність маніпуляцій з позиції відкинутого члена групи.

Маніпулятор, незважаючи на схильність до лідерства, рідко займає високостатусне положення в групі. Як показують сучасні дослідження в галузі макіавеллізму особистості, положення маніпулятора у верхній страті можливе практично лише в таких ситуаціях: розмитість ієрархічної структури (R. Christie, F. Geis, C. Hollon; S. Moore, B. Katz); короткострокова взаємодія учасників групи (R. Dcluga, M. Okanes, J. Stinson); група, націлена на виграш завдяки зовнішній взаємодії (R. Christie, F. Geis) [207; 235; 269; 276 та ін.].

У такому випадку ініціатор здійснює свій вплив переважно через середньостатусних членів групи та групи в цілому, а основні методи впливу базуються на регуляції активності групи: створення образу задоволеності членством і регуляція членства групи; зміна діяльності завдяки більш широкій спільності; зміна групових норм та групової згуртованості тощо.

На основі наведених даних не можна стверджувати, що маніпуляція у групі формується виключно на основі статусно-рольової структури, проте вона значною мірою визначає стратегію, яку обирає ініціатор впливу.

Прикладний аспект висвітлених положень полягає в тому, що усвідомлення структури групового та міжособистісного маніпулятивного впливу дозволяє психологам, які працюють в системі освіти або зайняті управлінською діяльністю, краще розуміти приховані процеси в групі, ефективніше протистояти маніпуляціям, оптимізувати групову діяльність і міжособистісне спілкування.

Отже, відповідно до виділених положень проведено дослідження, основною метою якого було виявлення особливостей маніпулятивного впливу як установки, що реалізується через використання в міжособистісному спілкуванні маніпулятивних тактик і прийомів та впливає на групову структуру, задоволеність перебуванням в групі та ефективність спільного функціонування.

Проведений аналіз дозволив зробити такі висновки. Кількісна представленість макіавеллістів переважає у середній страті ієрархічної

структури групи; ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи щодо питань групової взаємодії; кількість респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, впливає на комфортність учасників взаємодії групи та, відповідно, на її згуртованість і рівень розвитку; характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних та низькостатусних членів групи відрізняється об'єктною та операційною представленістю.

Подальший аналіз наукових студій на цьому етапі дослідження був спрямований на вивчення чинників та наслідків деструктивного маніпулятивного впливу на респондентів у соціальних мережах та Інтернеті, який включає поширення дезінформації, емоційні маніпуляції та алгоритмічне спотворення інформації.

Насамперед, зазначимо, що сучасні соціальні мережі є рушійною силою сучасного життя та соціуму, проте супроводжуються високою активністю маніпулятивних дій, які впливають на сприйняття користувачів, формуючи зниження критичного мислення та зміну поведінки в мережі.

Сучасні соціальні мережі відіграють ключову роль у житті суспільства, надаючи користувачам унікальні можливості для спілкування, саморозвитку та обміну інформацією. Однак зі збільшенням їхньої популярності спостерігається зростання кількості деструктивних маніпулятивних впливів, які негативно впливають на сприйняття, поведінку та психоемоційний стан користувачів [253; 255; 280 та ін.].

Деструктивні впливи в соціальних мережах проявляються в таких формах, як поширення дезінформації, використання емоційних тригерів, створення поляризації думок та алгоритмічні спотворення контенту.

Ці процеси не лише загрожують цифровій безпеці, а й підривають стабільність суспільства, особливо серед молоді, яка є найактивнішою категорією користувачів.

Питання забезпечення інформаційної безпеки у соціальних мережах має стратегічне значення, враховуючи зростаючу активність користувачів та пов’язані з цим ризики. Важливу роль у цьому відіграє розробка ефективних методик оцінки та виявлення деструктивного контенту, що можуть допомогти знизити рівень негативного впливу на користувачів та підвищити їхню обізнаність.

Вирішення цієї проблеми можливе лише за умови застосування сучасних технологій, включаючи методи аналізу природної мови, алгоритми машинного навчання та комплексні підходи до моделювання соціальних мереж. Це потребує досліджень, спрямованих на розробку та впровадження інструментів, здатних ефективно виявляти та нейтралізувати маніпулятивні впливи з урахуванням особливостей локального контексту та міжнародного досвіду.

Ключова проблема сучасних соціальних мереж, що впливає на поведінку, думку та психологічний стан користувачів, – деструктивний маніпулятивний вплив, який здебільшого визначають як цілеспрямований вплив на психологічну або соціальну поведінку індивіда чи групи, що веде до зміни їх сприйняття або дій. Це явище широко вивчається і робить акцент на способи виявлення ризиків та створення освітніх програм для підвищення грамотності користувачів у мережі (цифрова грамотність).

Вказується, що основними загрозами є розповсюдження фейків, кібербулінг і психологічний тиск, особливо серед молоді.

Розповсюдження фейкових новин є найнебезпечнішим видом дезінформації. Підробка зображень, відео або документів для створення помилкового враження – не менш небезпечні види дезінформації.

Вплив маніпулятивного контенту на користувачів соціальних мереж проявляється у формуванні помилкових уявлень про події чи людей, що підриває здатність користувачів аналізувати інформацію об’єктивно. Поширення спотворених даних знижує довіру до достовірних джерел

інформації та підриває їхній авторитет, що робить суспільство вразливим до дестабілізуючих процесів, спричинених поширенням недовіри та паніки.

Особливу увагу слід приділити провокаціям, які цілеспрямовано викликають сильні емоційні реакції та конфлікти. Вони можуть проявлятися через публікацію провокаційних коментарів, мемів або постів, що мають на меті розпалювання ворожнечі. Додатково для маніпуляції активно використовуються атаки тролів або ботів, які створюють ілюзію масової думки та посилюють напруженість серед користувачів. Найчастіше міжкультурні або міжрелігійні теми стають інструментами для створення поділу в суспільстві, що поглиблює конфліктні лінії. Наслідки такого впливу включають посилення соціальної напруженості та провокування конфліктів як на міжособистісному, так і на міжгруповому рівнях.

Емоційний тиск, що переважає над раціональним сприйняттям, знижує рівень критичного мислення користувачів, роблячи їх більш схильними до маніпуляцій. Це призводить до втрати здатності до конструктивного діалогу і зміцнює поділ у суспільстві. Емоційний тиск є маніпулятивною тактикою, заснованою на цілеспрямованому впливі на почуття та переживання користувачів, щоб схилити їх до певних дій або зміни думки. Для цього використовуються психологічні прийоми, що викликають сильні емоційні реакції.

Наприклад, маніпулятори активно застосовують образи та відео, які провокують страх чи жалість, прагнучи вплинути на психіку людини. Крім того, часто експлуатуються такі емоційні стани, як страх, гнів або почуття провини, що дозволяє посилювати контроль над сприйняттям і поведінкою користувачів.

Особливо ефективним інструментом маніпуляції стають психологічні слабкості людини, такі як страх упущених можливостей (FOMO) або страх засудження оточуючими. Це створює передумови для прийняття поспішних і необдуманих рішень, викликаних тиском ситуації.

Вплив емоційного тиску на користувачів призводить до серйозних наслідків. Насамперед, він підриває об’єктивне та раціональне сприйняття інформації, ускладнює аналіз ситуації та прийняття зважених рішень. Крім того, регулярний вплив такого роду посилює тривожність та викликає психологічний дискомфорт. Користувачі можуть мимоволі втягуватися в дії, природу і наслідки яких вони усвідомлюють занадто пізно або зовсім не розуміють, що робить їх ще більш вразливими перед маніпуляціями.

Платформи соціальних мереж є основним об’єктом досліджень. Вони мають значну роль у формуванні думки в суспільстві, поширенні інформації та стають ідеальним середовищем для деструктивного маніпулятивного впливу. Ці платформи впливають на емоційну сферу користувачів через візуальний контент та короткі емоційно насичені відео, які швидко поширюються, підвищуючи ризик деструктивного маніпулятивного впливу.

Наразі спостерігається значне зростання активності деструктивного контенту в соціальних мережах. За даними останніх досліджень, рівень поширення дезінформації та іншого маніпулятивного контенту серед користувачів збільшився на 30% за останні два роки. 70% такого контенту спрямовано на молодих людей віком від 16 до 25 років. Крім того, проведено опитування, яке показало, що більше 45% користувачів не здатні відрізнити достовірну інформацію від фейкової, що вказує на низький рівень медіаграмотності.

Попередні дослідження в цій галузі мають певні обмеження, навіть незважаючи на те, що проблема є надзвичайно серйозною та актуальною. Основний акцент у дослідженнях робиться на моніторинг контенту, який не забезпечує глибокого аналізу, або на розробку технічних інструментів, без урахування локального культурного контексту.

Наприклад, акцент робиться на загальну загрозу дезінформації, проте відсутнє поглиблене вивчення емоційних та когнітивних наслідків для користувачів. Водночас слід зазначити, що на рівні державної безпеки здійснюється велика кількість заходів протидії деструктивному

маніпулятивному впливу, включаючи запровадження освітніх програм з цифрової та медіаграмотності та розробку законодавчих ініціатив.

У шкільних та вузівських програмах з'являється навчання безпечній поведінці в інтернеті, проте їхнє охоплення залишається низьким і часто обмежується теоретичними аспектами. До заходів протидії деструктивному маніпулятивному впливу належить також прийняття законодавчих заходів, які включають прийняття законів, що регулюють відповідальність за поширення дезінформації. Однак ці заходи часто виявляються недостатньо ефективними через складність доведення наміру та обмежень у відстеженні анонімного контенту. Наприклад, поширення деструктивного контенту в закритих групах практично неможливо відстежити через високий ступінь шифрування.

Ці методи аналізу та моніторингу дозволяють виявити маніпулятивні дії, деструктивний контент та алгоритми поведінки користувачів, а також прогнозувати подальшу траєкторію поширення деструктивного маніпулятивного впливу.

Як відомо, психолінгвістичний аналіз є інструментом перевірки тексту на наявність маніпулятивних елементів. Цей аналіз дозволяє визначити емоційно забарвлені слова, провокаційні фрази, стереотипи, гіперболи та логічні помилки.

Застосування методу особливо актуальне для перевірки матеріалів новин або гумористичного контенту, в яких маскується деструктивний вплив. Роботи дослідників підкреслюють адаптивність цього методу до локальних умов, що дозволяє ефективно аналізувати соціальні мережі, де маніпуляції часто приховано під нейтральним або розважальним контентом. Однак, впровадження методу на постійній основі може вимагати регулярного оновлення словників та шаблонів для аналізу, оскільки важливо враховувати зміни мови маніпуляцій. Також він стикається з труднощами при обробці складних контекстів, таких як сарказм і гумор. Дослідження показали, що

метод досягає 75% точності у виявленні маніпулятивних текстів при аналізі локального контенту.

Дані про лайки, коментарі та репости, аналіз динаміки поширення контенту і закономірностей розсилок по різних групах є основними етапами аналізу взаємодій користувачів. Цей підхід дозволяє оцінити залучення користувачів до маніпулятивних обговорень та визначити групи, схильні до активного поширення деструктивного контенту, що робить його особливо корисним для аналізу активності в месенджерах та закритих спільнотах.

Однак метод має недоліки, зокрема складність інтерпретації даних та залежність від доступності інформації, яка часто обмежується політикою конфіденційності платформ.

Машинне навчання та відповідні технології відкривають нові можливості у боротьбі з деструктивним маніпулятивним впливом, зокрема через автоматичне виявлення маніпулятивного контенту. Ці технології, використовуючи системи глибокого навчання, дозволяють аналізувати текстовий, візуальний і відеоконтент, а також прогнозувати його поширення.

Аналіз деструктивного інформаційно-психологічного впливу в соціальних мережах демонструє, як такі алгоритми допомагають виявляти приховані патерни деструктивної поведінки. Головна перевага методів машинного навчання полягає у високому рівні автоматизації та універсальності, що дозволяє застосовувати їх для контенту різної форми. Водночас ці алгоритми потребують великих обсягів даних для навчання машин та значних обчислювальних ресурсів. Ефективність підходу залежить від якості вхідних даних та налаштувань моделей.

Отже, сучасні методи аналізу деструктивного маніпулятивного впливу характеризуються своїми унікальними особливостями, перевагами та недоліками. Для визначення найбільш ефективного підходу до протидії маніпуляціям у цифровому середовищі доцільно здійснити їх порівняння за ключовими параметрами.

Порівняння методів оцінки та протидії деструктивному маніпулятивному впливу в цифровому середовищі наведено в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Порівняння методів оцінки протидії деструктивному маніпулятивному впливу в цифровому середовищі

Метод	Опис	Переваги	Недоліки
Психолінгвістичний аналіз	Аналіз тексту на наявність маніпулятивних слів та фраз	Точність під час аналізу локальних текстів	Обмежена мовна адаптація
Аналіз взаємодій	Дослідження патернів поведінки користувачів	Можливість визначення групової реакції	Висока складність інтерпретації даних
Машинне навчання	Використання моделей для передбачення маніпулятивного контенту	Висока автоматизація	Вимагає більших обсягів даних на навчання

Психолінгвістичний аналіз є ефективним для локального контенту та глибокого вивчення маніпуляцій на рівні тексту. Основним обмеженням цього методу є труднощі інтерпретації складних конструкцій, таких як сарказм або приховані натяки, а також значні зусилля, необхідні для аналізу та інтерпретації даних.

Аналіз взаємодій користувачів ефективний для вивчення їхньої поведінки та динаміки поширення контенту, що робить його особливо корисним у закритих спільнотах, де контент поширюється найшвидше. Проте цей метод також вимагає значних ресурсів для аналізу та інтерпретації даних.

Методи машинного навчання демонструють найбільшу універсальність, оскільки підходить для роботи з будь-яким типом контенту – текстовим, графічним та відео. Обмеження цього підходу пов’язане з потребою у великих обсягах високоякісних даних та значних обчислювальних ресурсах. Існує широкий спектр програмного забезпечення для аналізу деструктивного маніпулятивного контенту, адаптованого під різні завдання виявлення та оцінки маніпулятивних матеріалів. Зокрема, платформи машинного навчання дозволяють розробляти моделі, здатні виявляти маніпулятивні патерни в текстовому, графічному та відеоконтенті, аналізуючи великі масиви даних з високою швидкістю та точністю.

Розроблена шкала дозволяє оцінити рівень маніпулятивного впливу на основі трьох ключових параметрів:

- рівень емоційного впливу – класифікується як слабкий, помірний та сильний вплив;

- розповсюдження деструктивного контенту – оцінюється за охопленням аудиторії (кількість користувачів);

- залучення – вимірюється кількістю лайків, репостів та коментарів, що відображає активну взаємодію з контентом.

У табл. 3.14 наведено параметри, їх значення та рівень ризику оцінки деструктивного маніпулятивного впливу.

Таблиця 3.14

Параметри, значення та рівень ризику оцінки деструктивного маніпулятивного впливу

Параметр	Значення	Рівень ризику
Емоційний вплив	Сильне	Високий
Охоплення користувачів (тис.)	> 1000	Високий
Залученість	> 5000	Помірний

Дослідження деструктивного контенту в соціальних мережах показало, що на популярних платформах спостерігається висока залученість респондентів у споживанні емоційно забарвленого відеоконтенту з провокаційними заголовками. Ця свідчить про необхідність запобігання активності на відповідних платформах. У месенджерах деструктивний контент поширюється переважно через закриті чати, найчастіше з метою провокації соціальної чи політичної нестабільності.

Найбільшу активність фіксують у фінансових та культурних центрах, де спостерігається інтенсивний інформаційний потік. Столиця, як політичний центр країни, демонструє особливо високий рівень активності маніпулятивного контенту. Менш активними є регіони та малі міста, де активність переважно помірна.

Доцільною стратегією протидії деструктивному маніпулятивному впливу є розвиток медіаграмотності, особливо серед молоді. Під медіаграмотністю розуміють формування навичок розпізнавання фейкових новин та маніпулятивного контенту, а також практичне освоєння методів перевірки джерел і аналізу інформації. Такі ініціативи сприятимуть підвищенню обізнаності молоді та зміцненню її критичного мислення.

Отже, у сучасному світі технології є невід’ємною складовою протидії деструктивному маніпулятивному впливу. Для підвищення ефективності моніторингу та аналізу використовуються різні методи, серед яких розробка просунутих алгоритмів на основі машинного навчання займає ключове місце.

Ці алгоритми дозволяють розпізнавати приховані маніпулятивні елементи в текстах, зображеннях та відеоматеріалах, забезпечуючи більш точну класифікацію контенту. Додатково здійснюється інтеграція автоматизованих систем фільтрації, які, встановлені на популярних платформах, дають змогу оперативно виявляти та блокувати деструктивний контент, мінімізуючи його поширення та вплив на користувачів.

Ці заходи забезпечують проактивний підхід до протидії деструктивному маніпулятивному контенту та сприяють зниженню його впливу в цифровому середовищі.

Розглядаючи ключові напрями протидії деструктивному маніпулятивному впливу, необхідно зосередити увагу на роботі з молодіжною аудиторією, яка активно використовує соціальні мережі. У цьому контексті основною складовою є інтеграція молодіжних організацій і спільнот у діяльність зі створення позитивного контенту та формування сприятливого цифрового середовища. Центральну роль у реалізації таких ініціатив відіграють лідери громадської думки та активні користувачі соціальних платформ, оскільки їхня участь значно підвищує ефективність зазначених програм.

Крім того, важливим напрямом є просування альтернативного контенту, орієнтованого на розвиток креативних і освітніх ініціатив. Підтримка реалізації таких проєктів сприятиме помітному зниженню привабливості матеріалів деструктивного характеру, спрямовуючи увагу аудиторії на конструктивні форми взаємодії.

Комплексна реалізація зазначених заходів створює передумови для формування стійкої цифрової екосистеми, що характеризується безпечним та продуктивним інформаційним обміном.

Юридичне регулювання інформаційної безпеки є необхідним заходом забезпечення захисту особистості та запобігання розповсюдженню маніпулятивного контенту.

Досягнення цієї мети залежить від використання заходів, спрямованих на підвищення відповідальності як індивідуальних користувачів, так і цифрових платформ. Наприклад, чинні нормативні акти регулюють це питання, передбачаючи відповідальність за поширення повідомлень і матеріалів, що містять пропаганду або агітацію, спрямовану на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності, підрив безпеки держави, розпалювання соціальної, расової чи національної

ворожнечі, пропаганду наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів, вибухових речовин та пристроїв, а також культу жорстокості й насильства, незалежно від джерела їх походження. Крім того, передбачено відповідальність за поширення свідомо неправдивої інформації.

Зобов'язання соціальних мереж і месенджерів оперативно виявляти та блокувати деструктивні матеріали сприятиме підвищенню їхньої ролі у протидії деструктивному маніпулятивному медійному впливу. Ці заходи відповідають міжнародним стандартам у сфері інформаційної безпеки та можуть бути адаптовані з урахуванням національної специфіки. По-перше, більшість технічних рішень не враховують мовних і культурних особливостей, що знижує їхню ефективність. Наприклад, автоматичні системи аналізу контенту часто не здатні ефективно обробляти тексти. По-друге, попередні дослідження не повною мірою враховують комплексний вплив маніпуляцій на емоційний стан і когнітивні здібності користувачів.

Запропонований підхід виходить за межі існуючих моделей, поєднуючи технічні та соціально-психологічні аспекти. Запропонована методика становить значний крок уперед, пропонуючи комплексне рішення, здатне мінімізувати вплив деструктивного контенту та підвищити цифрову безпеку особистості..

Дослідження дозволило глибше зрозуміти природу деструктивного маніпулятивного впливу в сучасних соціальних мережах і виявити особливості його поширення. Показано, що деструктивні маніпуляції активно впливають на громадську думку, емоційний стан користувачів і рівень соціальної напруги.

Порівняльний аналіз психолінгвістичних, поведінкових та автоматизованих методів виявив, що використання машинного навчання є найбільш перспективним, особливо для обробки великих обсягів даних.

Впровадження сучасних аналітичних платформ і хмарних технологій значно прискорює та оптимізує процес виявлення деструктивного маніпулятивного впливу. Встановлено необхідність активної роботи з

підвищення медіаграмотності, особливо серед молоді, та посилення законодавчого регулювання поширення деструктивного контенту. Новизна дослідження полягає у комбінованому підході до аналізу деструктивного маніпулятивного впливу, що поєднує технічні, соціальні та правові аспекти. Запропоновані освітні, технічні та соціально-психологічні заходи можуть стати основою для розроблення ефективнішої стратегії забезпечення цифрової безпеки особистості в період суспільних трансформацій..

Таким чином, аналіз, проведений на цьому етапі, зосереджено на сучасних підходах до оцінки деструктивного маніпулятивного впливу контенту на користувачів у соціальних мережах та інтернеті. З цією метою розглянуто алгоритми аналізу контенту, машинного навчання та мережевого моделювання, які застосовуються для активного виявлення маніпулятивних тактик. Аналіз підтвердив актуальність проблеми для забезпечення інформаційної безпеки та медіаграмотності користувачів у мережі. Адаптація міжнародних практик із вирішення зазначеної проблеми стала важливим аспектом проведеного аналізу.

Висновки до розділу

У розділі розкрито соціально-психологічні особливості уявлень особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій з урахуванням вікового та гендерного вимірів; визначено дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій; виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в цей період; виявлено варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у контексті групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі.

На *першому етапі* емпіричного дослідження виявлено соціально-психологічні особливості уявлень респондентів про умови безпеки та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій і проведено їхню диференціацію за віковими та гендерними характеристиками.

З'ясовано, що уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям як елементи психічної реальності, які репрезентують безпечний світ у суб'єктивному просторі особистості, мають цілісний характер. Ця цілісність підтверджується взаємозв'язками в оцінках необхідних, значущих і забезпечених умов безпеки та протидії маніпуляціям. Уявлення респондентів про загальні умови безпеки та протидії маніпуляціям, необхідні для життя в сучасному соціумі, та про індивідуально значущі умови власної безпеки є досить узгодженими. Однак безпека абстрактної людини асоціюється переважно з безпекою життя та фізичного здоров'я, тоді як власна безпека пов'язується також із захищеністю внутрішнього світу, освіченістю та наявністю сенсу життя.

Визначено, що для більшості респондентів характерна низька узгодженість між значущими та забезпеченими умовами безпеки та протидії маніпуляціям. Найбільший розрив зафіксовано в оцінках умов соціального та природного середовища, пов'язаних зі збереженням життя і здоров'я, які

виявилися високо значущими, але недостатньо забезпеченими в сучасних умовах.

Виявлено, що респонденти протиставляють умови безпеки та протидії маніпуляціям, які відповідають глобальним цілям суспільства, умовам психологічної безпеки й протидії маніпуляціям конкретної особистості. В оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям виокремлено ключові аспекти життєдіяльності, а опис і пояснення безпечного локального середовища та життєдіяльності в ньому здійснюються через призму особистих смислів.

Виокремлено соціально-психологічні особливості уявлень респондентів про безпеку та протидію маніпуляціям у період суспільних трансформацій у віковому вимірі. Установлено, що в уявленнях досліджуваних різного віку ключову роль відіграє чинник соціальної підтримки як основна умова переживання безпеки, причому простежується його вікова динаміка. У юнацькому віці соціальний ресурс є широким і неперсоніфікованим, охоплюючи як суспільство, так і світ загалом. У першому періоді зрілого віку соціальні умови безпеки втрачають значущість, поступаючись особистісним та інтелектуальним ресурсам, а також прагненню організувати власний життєвий простір. У другому періоді зрілості соціальний ресурс знову набуває значущості, але в якісно новій формі: соціальна підтримка стає персоніфікованою і разом із чинником досвідченості становить основний внесок у соціальні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям.

Факторний аналіз дозволив виокремити різні ресурси безпеки респондентів: соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні. З'ясовано, що для більшості досліджуваних метою досягнення стану безпеки, який характеризується як рівноважний і надійний, є самозбереження та здоров'я. Засобами досягнення цього стану виступають контроль ситуації та життєвий досвід, а умовами – надійне оточення й володіння інформацією. Стан безпеки переважно описується як захищеність і впевненість.

Встановлено розбіжності в оцінках умов безпеки та протидії маніпуляціям серед респондентів однієї вікової та соціальної групи, які

належать до схожого середовища. Це вказує на переважання індивідуально-особистісної зумовленості уявлень досліджуваних про безпеку та протидію маніпуляціям у період суспільних трансформацій.

З урахуванням змінної статі виявилося, що у чоловіків безпека переважно асоціюється зі свободою реалізації власних можливостей і більшою, ніж у жінок, опорою на внутрішні ресурси. У жінок безпека пов'язується насамперед із захищеністю та наявністю позитивного соціального оточення, що певною мірою відображає традиційний розподіл соціальних ролей між чоловіками та жінками.

На *другому етапі* емпіричного дослідження визначено дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

За допомогою регресійного аналізу побудовано моделі ресурсів психологічної безпеки та протидії маніпуляціям для респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками. Залежною змінною виступав інтегральний показник психологічної безпеки, а незалежними – компоненти соціального інтелекту, ціннісні орієнтації, типи когнітивної регуляції емоцій і психологічні захисти.

Можливість побудови факторних моделей для респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками визначалася мірою адекватності вибірки за критерієм Кайзера-Майєра-Олкіна: встановлено прийнятну адекватність моделі для досліджуваних I групи (0,791) та високу адекватність для респондентів II та III груп (0,829 та 0,803 відповідно). Також придатність даних для подальшої факторизації підтверджувалася критерієм сферичності Бартлетта: для I групи – $\chi2(23)=417,9$ ($\rho<0,001$), для II групи – $\chi2(23)=911,8$ ($\rho<0,001$), для III групи − $\chi2(23)=362,7$ ($\rho<0,001$).

Встановлено, що респонденти юнацького віку та ранньої дорослості є більш уразливою групою порівняно з респондентами різних періодів зрілого віку. Молодь більш схильна сприймати деструктивні ідеї та небезпечні

форми поведінки як нормативні, а також характеризується нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя.

Доведено, що ресурсами психологічної безпеки респондентів у період суспільних трансформацій є:

- для молоді – цінність професійного самовизначення та перефокусування на планування;

- для респондентів ранньої та середньої зрілості – цінності професійної орієнтованості, сімейні цінності, румінації та соціальні навички;

- для респондентів пізньої зрілості – цінність здорового способу життя, сімейні цінності, орієнтація на майбутнє, соціальні навички та регресія.

Виявлено характеристики, що негативно впливають на психологічну безпеку досліджуваних та їхню здатність протидіяти маніпуляціям у період суспільних трансформацій. Для молоді такими характеристиками є тип когнітивного регулювання емоцій, зокрема звинувачення інших, а також механізми психологічного захисту – заміщення та придушення. Для осіб середньої зрілості переважають катастрофізація та звинувачення інших як типи когнітивного регулювання емоцій, а також придушення та заміщення як механізми психологічного захисту. Для респондентів пізньої зрілості − соціальне усвідомлення як компонент соціального інтелекту, а також механізми психологічного захисту, такі як компенсація та заміщення.

Результати другого етапу емпіричного дослідження дозволили виокремити ключові напрями соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій: нівелювання особистісних характеристик, що негативно впливають на психологічну безпеку; актуалізація та розвиток особистісних і соціальних ресурсів психологічної безпеки з урахуванням диференціації для різновікових груп респондентів із різними освітньо-кваліфікаційними характеристиками.

На *третьому етапі* емпіричного дослідження виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості в період суспільних трансформацій.

З'ясовано, що загрози психологічної безпеки доцільно класифікувати за об'єктом загрози, масштабом, видом збитків, особливостями походження тощо.

Розкрито внутрішні та зовнішні загрози психологічної безпеки досліджуваних у період суспільних трансформацій. До зовнішніх загроз віднесено вплив середовища (соціальні, економічні, інформаційні та політичні зміни, які важко контролювати), а до внутрішніх − особливості особистості, зокрема, низька самооцінка, тривожність, нестача навичок управління стресом і непродуктивні копінг-стратегії. Наголошено, що внутрішні загрози зазвичай посилюються під впливом зовнішніх чинників.

Показано, що під час вивчення імпліцитних уявлень про загрозливі та небезпечні ситуації, які впливають на психологічну безпеку, респондентам було запропоновано опитування з проханням навести приклади таких ситуацій та асоціації з ними. На основі отриманих результатів виокремлено категорії загроз безпеці: аутогенні, техногенні, екзистенційні, природні, фізіологічні, антропогенні (масштабні, локальні, індивідуальні травматичні події). Загрози розподілено на антропогенні та природні. До природних віднесено ситуації, пов'язані з впливом природних явищ, що характеризуються масштабністю, раптовістю, стихійністю. До антропогенних – загрози, зумовлені активною участю людського чинника, які класифіковано за видами безпеки на військові, економічні, соціальні, інформаційні та екологічні.

Визначено, що більшість шкал методики діагностики загроз психологічної безпеки взаємопов'язані з показниками шкал методики травматичних ситуацій (Life Experience Questionnaire (LEQ)) і рівнями стресу (за T. Holmes, R. Rahe). Зокрема, виявлено кореляції для таких категорій: «військові загрози» (від $r=0,236$; $p\leq0,05$ до $r=0,346$; $p\leq0,01$), «інформаційні загрози» (від $r=0,369$; $p\leq0,01$ до $r=0,519$; $p\leq0,01$), «соціальні загрози» (від $r=0,259$; $p\leq0,01$ до $r=0,487$; $p\leq0,05$), «загрози здоров'ю» (від $r=0,366$; $p\leq0,01$

до r=0,431; p≤0,01). Виявлено, що шкала «економічні загрози» корелює лише з рівнем стресу (за T. Holmes, R. Rahe) (r=0,378; p≤0,01), тоді як шкала «природні загрози» має взаємозв'язок із показником «загальна кількість травматичних подій» методики LEQ (r=0,331; p≤0,01). Інтегральна шкала методики діагностики загроз психологічної безпеки демонструє значні прямі кореляційні зв'язки з усіма шкалами зазначених методик (від r=0,456; p≤0,01 до r=0,579; p≤0,01).

Показано, що серед виокремлених загроз найбільшу вираженість зафіксовано за шкалами «інформаційні загрози» (9,1±3,7) та «загрози здоров'ю» (8,1±2,9), а найменшу − за шкалою «природні загрози» (1,2±1,0). Ці дані вказують на те, що респонденти сприймають інформаційні загрози та загрози здоров'ю як більш значущі та поширені порівняно з природніми загрозами.

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження виявлено варіативність та варіабельність маніпулятивного впливу на особистість у контексті групової взаємодії та деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі.

Основною метою цього етапу дослідження було виявлення особливостей маніпулятивного впливу як установки, що реалізується через використання маніпулятивних тактик і прийомів у міжособистісному спілкуванні, а також визначення її впливу на групову структуру, задоволеність перебуванням у групі та ефективність спільного функціонування. Проаналізовано статусно-рольові та інші динамічні особливості групи, а також ступінь прояву маніпулятивної установки особистості як основи маніпулятивного впливу.

З'ясовано, що маніпулятори переважають у середній страті ієрархічної структури групи. Розпізнавання маніпуляції іншими членами групи призводить до зміщення маніпуляторів на нижні щаблі ієрархічної (статусно-рольової) структури групи. Ціннісні орієнтації респондентів, схильних до маніпулятивної поведінки, відрізняються від загальної ціннісно-орієнтаційної єдності групи в питаннях групової взаємодії. Кількість осіб, схильних до маніпулятивної поведінки, впливає на комфортність учасників групової взаємодії, а отже, на згуртованість і рівень розвитку групи: у ситуаціях

високої маніпулятивної напруженості комфортність різко знижується, як і ступінь залучення кожного члена до загальногрупової діяльності. Характер маніпулятивної поведінки високостатусних, середньостатусних і низькостатусних членів групи відрізняється за об'єктною та операційною представленістю: середньостатусні найчастіше обирають як об'єкт маніпуляції одного або кількох членів групи (схема суб'єкт-об'єкт, суб'єкт-об'єкти); рідше – групу в цілому; низькостатусні респонденти частіше спрямовують маніпуляцію на одного члена групи (суб'єкт-об'єкт) або групу загалом (суб'єкт-група); високостатусні члени групи не демонструють специфічної об'єктної представленості в маніпулятивних стратегіях.

Подальший аналіз наукових студій на цьому етапі емпіричного дослідження було спрямовано на вивчення чинників і наслідків деструктивного маніпулятивного впливу в соціальних мережах та інтернеті, зокрема поширення дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації.

Встановлено, що впровадження сучасних аналітичних платформ і хмарних технологій значно прискорює та оптимізує виявлення деструктивного маніпулятивного впливу. Виявлено потребу в активному підвищенні медіаграмотності, особливо серед молоді, та посиленні законодавчого регулювання щодо поширення деструктивного контенту. Проаналізовано комбінований підхід до протидії деструктивному маніпулятивному впливу, який поєднує технічні, соціально-психологічні та правові заходи, що можуть стати основою для розробки ефективнішої стратегії цифрової безпеки особистості в період суспільних трансформацій. Адаптація міжнародних практик до вирішення цієї проблеми слугувала важливим підґрунтям проведеного аналізу.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, було враховано під час розробки та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [12; 40; 49; 80; 90; 153; 158; 231; 281; 282; 283].

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯЦІЯМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

4.1. Змістовно-процесуальні засади програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій

Розроблення програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій ґрунтувалося, зокрема, на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі.

Проведений аналіз показав, що важливу роль в активізації соціально-психологічних ресурсів, які сприяють зміцненню та збереженню психологічної безпеки особистості та можливість протидії маніпуляціям, відіграє соціально-психологічний супровід.

Цей підхід знайшов відображення у завданнях, які вирішуються в межах такого супроводу: прияння збереженню психологічної безпеки особистості через її активне залучення до самопізнання, самоорганізації, саморегуляції та самовдосконалення; створення безпечного розвивального середовища в загальноосвітніх закладах, закладах вищої освіти та на підприємствах, що сприяє активізації самопізнання, саморозвитку, саморегуляції та самовдосконалення особистості; сприяння усвідомленню відповідальності за власне життя та здоров’я; психологізація та акмеологізація середовища як

ключового чинника забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Розроблення програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій рунтувалося на врахуванні видів, типів і ролі психологічних знань, застосуванні полісистемного підходу та імплементації організаційно-технологічного забезпечення цього процесу з обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності й диференційованого прогнозування.

З урахуванням поставленої мети та визначених завдань розроблено структуру та взаємозв'язок складових програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, який побудовано за блочно-модульною системою..

Визначено основні завдання за блоками програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям:

- у першому блоці – самопізнання та психодіагностика, аналіз наявного та бажаного рівнів забезпечення психологічної безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям, що включає психологічні критерії та показники, рівні, умови та чинники оптимізації процесу забезпечення психологічної безпеки особистості, теоретичний та практичний модулі;

- у другому блоці – формування ефективного рівня забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Теоретичний модуль охоплював знання з різних галузей психології (соціальної, вікової, клінічної, педагогічної, психології особистості, психології емоцій, психології здоров'я, екстремальної психології та ін.), акмеології, соціології тощо, адаптовані до потреб забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Ці знання стали основою для

розроблення та рекомендацій щодо конкретних видів психотехнологій для зміцнення й забезпечення психологічної безпеки особистості та можливостей протидії маніпуляціям.

Практичний модуль дозволяє учасникам програмно-цільового проєкту пізнати свої потенційні та реальні можливості, усвідомити свої потенційні й реальні можливості, активізувати соціально-психологічні ресурси, опанувавши необхідні психологічні техніки, навички, вміння, технології та копінг-стратегії.

Об'єктами технологізації є соціокультурне середовище, особистість, діяльність та їх взаємодія, що і визначило зміст, спрямованість і призначення технологій для забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Нижче наведено узагальнений зміст програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

I. Психодіагностика:

- діагностика психофізіологічних, індивідуально-психологічних та особистісно-професійних особливостей учасників та їх освітньо-кваліфікаційних характеристик;

- вивчення структури навчально-професійної діяльності учасників та її вплив на стан здоров'я; з'ясування стилю діяльності, способів прийняття рішень у кризових ситуаціях та володіння копінг-стратегіями;

- співбесіда за результатами тестування;

- психологічне тестування при кризових (проблемних) ситуаціях та проявах узалежненої поведінки.

II. Теоретична підготовка з питань психології здоров'я, психології емоцій, екстремальної психології тощо та психологічний супровід і просвітницька діяльність із питань психології здоров'я, психології емоцій, екстремальної психології з метою підвищення компетентності учасників щодо психологічної безпеки та їхньої здатності протидіяти маніпуляціям.

III. Соціально-психологічні тренінги та семінари, обговорення поразок та досягнень.

- психологічне консультування на основі даних психодіагностичного дослідження з метою підвищення компетентності учасників з психологічної безпеки, задіяння їх соціально-психологічних ресурсів та ефективних психотехнологій;

- індивідуальне консультування на основі особистих звернень. Розробка індивідуальних програм зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та можливостей протидіяти маніпуляціям в межах програмно-цільового проєкту;

- групове та індивідуальне обговорення поразок та досягнень.

IV. Практика та прийоми самостійних рішень.

- проведення психокорекційної роботи щодо зниження рівня тривожності, зняття нервово-психічного напруження, підвищення стресостійкості;

- проведення сеансів психологічного розвантаження на основі даних психодіагностики (аутотренінг, кататимно-імагінативна психотерапія, гештальттерапія, нейролінгвістичне програмування та ін.).

V. Модуль сенсу життя та стратегії життєдіяльності.

- розробка та впровадження заходів, спрямованих на пошук сенсу життя та стратегії життєдіяльності;

- розробка та впровадження заходів, спрямованих на подолання криз (вікових, соціальних, професійних, екстремальних та ін.).

VI. Модуль зміцнення та збереження психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Особливістю практичних комплексних заходів із формування готовності до збереження й зміцнення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям є первинний етап психологічної діагностики, спрямований на виявлення соціально-психологічних ресурсів, що впливають на психологічну безпеку особистості, а також її ресурсів, ціннісних орієнтацій, емоційної спроможності та емоційної компетентності, що надалі сприяло формуванню

готовності до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, самореалізацію, саморегуляцію та самовдосконалення.

Наступний етап після діагностики – навчання прогнозуванню (антиципаційній спроможності) та плануванню результатів діяльності, що сприяє підвищенню прогностичної компетентності, дозволяючи своєчасно й адекватно реагувати на різні ситуації, зокрема екстремальні, та зберігати психологічну безпеку.

Авторський підхід до соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям ґрунтується на тому, що в період суспільних трансформацій зростають вимоги до ресурсів і можливостей особистості, а завдання супроводу цього процесу з погляду забезпечення її психологічної безпеки є особливо актуальним.

На формувальному етапі дослідження перевірялася гіпотеза, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям, який реалізує, зокрема, полісистемний та ресурсний підходи та спрямований на актуалізацію й формування компонентів психологічної безпеки (задоволеності, захищеності, референтності, суб'єктивного благополуччя особистості, активності), буде ефективним за умови активізації й розвитку соціально-психологічних ресурсів особистості.

На основі теоретичного аналізу та даних емпіричного дослідження визначено компоненти й критерії психологічної безпеки особистості та її здатності протидіяти маніпуляціям. За допомогою методів опитування (анкетування), тестування та проєктивних методів досліджено учасників програмно-цільового проєкту з метою визначення вихідного й підсумкового рівнів психологічної безпеки. Для статистичної обробки використовувалися кластерний та дискримінантний аналіз, критерій хі-квадрат для таблиць спряженості та G-критерій знаків.

Як зазначалося, підвищення рівня психологічної безпеки особистості та її здатності протидіяти маніпуляціям сприяє гармонізації психологічного здоров'я й підвищенню рівня суб'єктивного благополуччя.

У сучасних наукових працях досліджується структура психологічної безпеки, зокрема тривожність як її ключовий елемент, аналізується можливість оцінки психологічної безпеки середовища, зокрема освітнього, та підкреслюється необхідність підготовки фахівців до реалізації концепцій безпеки особистості в умовах трансформаційного суспільства [193; 210; 238; 243 тощо].

Особливо актуальним є завдання забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у мехаж супроводу освітніх програм, які висувають підвищені вимоги до можливостей і ресурсів молоді. Проблематику дослідження визначено, зокрема, через протиріччя між широким поширенням освітніх програм і недостатнім висвітленням у науковій літературі особливостей освітнього середовища, з погляду психологічної безпеки, протидії маніпуляціям та виявлення основних загроз психологічній безпеці молоді [11; 17; 54; 124; 155 та ін.].

В основу програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій покладено комплексний підхід, спрямований на вирішення завдань формування особистості відповідно до інтересів і запитів з боку локального середовища, суспільства та держави.

Очікується, що реалізація програмно-цільового проєкту створить умови для формування особистості з вираженою громадянською позицією, сприятиме підвищенню рівня її морального розвитку та сприятиме ефективному професійному самовизначенню та професійному самовдосконаленню.

У програмно-цільовому проєкті соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям полісистемно й комплексно досліджувалися умови освітнього середовища та соціально-психологічні ресурси учасників, що зумовлюють стан психологічної безпеки. Також застосовувався ресурсний підхід до забезпечення психологічної безпеки учасників.

Для управління цим станом та впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки

учасників визначалися ризики та загрози, які можуть перешкоджати позитивному особистісному розвитку, і можливостям використання зовнішніх і внутрішніх ресурсів учасників для їх подолання.

Мета програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям пов'язана також із формуванням і підтримкою стану психологічної безпеки учасників, яка може бути досягнута через вирішення таких завдань: визначення учасників, які належать до групи ризику щодо порушення психологічної безпеки; допомога їм у подоланні зазначених ризиків; актуалізація внутрішніх та зовнішніх ресурсів учасників; коригування освітнього середовища, спрямоване на наявні ризики; створення умов, що сприяють формуванню й підтримці стану психологічної безпеки учасників.

Змістовно програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям включав такі блоки:

- пошуково-діагностичний;
- формувально-розвивальний;
- підсумково-діагностичний.

Мета пошуково-діагностичного блоку була пов'язана з виявленням специфічних ризиків, найбільш актуальних для учасників, та визначенням відповідних соціально-психологічних ресурсів, які сприяють їх подоланню. Визначався вихідний рівень психологічної безпеки учасників, а також учасники з низьким рівнем психологічної безпеки, робота з якими є одним із напрямків програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Формувально-розвивальний блок передбачав впровадження змін в освітнє середовище та створення умов, що сприяють формуванню й підтримці психологічної безпеки учасників програмно-цільового проєкту.

Як зазначалося, психологічна безпека є однією з основних загальнолюдських цінностей, якій присвячено численні наукові праці в різних галузях, що досліджують взаємодію особистості з навколишнім середовищем, а також її становлення, розвиток та існування в культурному й

природному середовищі. Загалом психологічна безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Дослідники зазначають, що останнім часом акцент у вивченні проблем безпеки зміщується з держави й суспільства на особистість. Все більше уваги приділяється психологічній безпеці в контексті таких аспектів, як її характеристики, чинники забезпечення та методи оцінки [34; 170; 237; 274; 284 тощо].

Психологічну безпеку, як стан захищеності психіки, слід розглядати як підтримку рівноваги між негативним впливом навколишнього середовища на людину та її стійкістю, життєстійкістю, можливостями власних ресурсів і захисними чинниками середовища. Психологічна безпека базується на єдності захищеності та розвитку особистості в умовах досягнення їхнього гнучкого й динамічного поєднання цих аспектів.

Питання психологічної безпеки є особливо важливим і актуальним у теорії та практиці освіти [11; 17; 54; 70; 207 та ін.]. Перебуваючи в умовах небезпеки, людина не може зосередитися на вирішенні інших завдань і задоволенні інших потреб. Якщо людина перебуває в освітньому середовищі й відчуває себе в небезпеці, то це може спричинити труднощі в адаптації, що потенційно призведе до зниження здатності до засвоєння інформації, формування нових компетенцій, а також підвищить імовірність недостатнього задоволення її освітніх і соціальних потреб.

Залежно від суб’єкта безпеки аналізується психологічна безпека педагогів, учнів і студентів; залежно від типу освітньої установи досліджується психологічна безпека в загальноосвітніх закладах і закладах вищої освіти; досліджуються різні компоненти психологічної безпеки [143; 183; 187; 193; 280 тощо]

Одним із таких компонентів, який може забезпечити психологічну безпеку особистості в освітньому середовищі, є конструктивна, безпечна та захисна поведінка.

Тому під час розроблення програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії

маніпуляціям особливу увагу приділено безпеці психологічних захистів і копінг-стратегій, адже, як показали емпіричні дослідження, захисна та копінг-поведінка може бути небезпечною для учасників та їхнього соціального оточення. Наприклад, реалізуючи асоціальні й агресивні стратегії у складних ситуаціях, учасники своєю поведінкою порушують безпеку оточуючих, а також власну психологічну безпеку.

Проблема безпеки освітнього середовища відображена в сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях. Так, у США численні публікації присвячено питанню безпеки школи, її середовища й клімату [208; 229; 300]. T. DeAngelis зазначає, що більшість шкіл у США не сприяють формуванню міцних міжособистісних зв'язків. Автор засвідчує, що лише 29% учнів середніх класів зазначають, що в їхніх закладах освіти існує сприятлива атмосфера. Ще 30% школярів повідомляють, що вдаються до ризикованої поведінки, зокрема вживання алкоголю тощо [208]. Водночас D. Smith, P. Gwendolyn, M. Marraccim, Z. Brier у своїх дослідженнях доводять, що учні шкіл зі сприятливим освітнім середовищем рідше вдаються до ризикованої поведінки [229; 262; 300].

Для формування безпечного середовища у США впроваджуються програми SEL (соціально-емоційного розвитку), спрямовані на покращення шкільного клімату [208]. Вони також реалізуються у понад 25 країнах світу. Ці програми спрямовані на підвищення безпеки учнів у закладах освіти, сприяння позитивній соціальній поведінці та взаєминам, а також зменшення агресивної поведінки й булінгу.

У сучасних дослідженнях основний акцент зроблено на дослідження захисної та копінг-поведінки здобувачів освіти й педагогів [199 тощо]. Досліджуючи копінг-поведінку студентів залежно від задоволеності освітнім середовищем, учені зазначають, що на вибір стратегій копінг-поведінки впливають не лише задоволеність середовищем, а й інші чинники: особистісні, соціокультурні тощо. Заклади освіти з їхніми зростаючими вимогами не завжди дозволяють повною мірою задовольняти потреби здобувачів освіти, що може спричиняти тривожність, тоді як копінг-поведінка сприяє контролю цього стану. Результати досліджень показують,

що серед основних ризиків студенти зазначають неможливість достатнього відпочинку, недосипання, напружені залікові тижні, іспити тощо. Основними копінг-стратегіями є просоціальні копінг-стратегії. Також досліджуються копінг-стратегії педагогів різних вікових груп. Водночас наголошується, що педагогічна діяльність є стресовою, а знання й використання копінг-стратегій сприяють зменшенню професійної дезадаптації [18; 26; 53; 188; 189; 254 тощо].

E. Didaskalou, G. Skrzypiec, E. Andreou, P. Slee наводять дані, згідно з якими учні Південної Австралії використовують копінг-стратегії для подолання знущань [211]. E. Frydenberg визначає копінг як набір думок, почуттів та дій, і підкреслює, що він може бути операціоналізований, враховуючи вплив індивідуальних і контекстуальних чинників, а також може бути оптимізований шляхом навчання [226]. Автори описують і різні технології розвитку копінг-поведінки [199 тощо]. Зокрема, пропонується формувати копінг-поведінку різними методами психотерапії, наприклад, арт-терапією. Розроблено тренінгові програми, спрямовані, зокрема, на оптимізацію копінг-поведінки через розвиток рефлексивності, а також запропоновано технологію активного навчання конструктивної копінг-поведінки в професійно складних ситуаціях для різних етапів професіоналізації [23; 95; 267; 289; 316 тощо].

На основі аналізу сучасних досліджень узагальнено, що психологічна безпека освітнього середовища, а також захисна й копінг-поведінка в освітньому середовищі активно досліджуються в зарубіжних публікаціях, проте аспект безпеки захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі залишається актуальним, як і програми з їх формування й оптимізації.

Для оптимізації захисної та копінг-поведінки в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення психологічної безпеки учасників та протидії маніпуляціям досліджено такі типи їхньої поведінки: альтруїстичну, віктимну, невротичну, адаптивну, а також побудовано модель безпечної та небезпечної захисної і копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі.

Отримані типи поведінки поділяються на безпечні та небезпечні. Для оптимізації захисної та копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі в межах програмно-цільового проєкту розроблено програму соціально-психологічного тренінгу. Програма тренінгу складалася з 10 зустрічей по 3 години, реалізованих у форматі регулярного курсу (1-2 рази на тиждень по 3 години на день), після якого протягом місяця відбувався посттренінговий супровід учасників.

Соціально-психологічний тренінг проводився також з метою згуртування та підвищення ефективності групової роботи.

Учасники з альтруїстичною поведінкою виявляли відповідальність, турботу про інших, допомогу. Вони із задоволенням взаємодіють з оточуючими, дружелюбні та доброзичливі до всіх, орієнтовані на соціальне схвалення, прагнуть задовольнити вимоги до них. Проте в захисному та копінг-плані ця поведінка може характеризуватися безпорадністю, жалістю до себе, самозвинуваченням. Свої дії такі учасники не схвалюють і прагнуть отримати допомогу та підтримку. Від стресу намагаються відволіктися, уникати вирішення проблем, діють невпевнено.

Учасники з віктимною поведінкою відрізнялися схильністю до прояву агресії, нездатністю критично оцінювати себе та свої дії. Вони притягували численні неприємні ситуації й події, а різні життєві проблеми були їхніми постійними супутниками. Оточуючі, які перебували поряд із ними, найчастіше потрапляли в неприємні обставини й наслідків віктимної поведінки. Такі учасники не приймали інших такими, якими вони є, були схильні маніпулювати задля досягнення власних цілей. Для захисту вони використовували психологічні механізми, що провокували агресивні реакції на ситуації. Вони не застосовували просоціальних стратегій, поводилися імпульсивно й асоціально, характеризувалися соціальною замкненістю.

Учасники з невротичною поведінкою вирізнялися емоційною нестійкістю та дратівливістю. Вони часто скаржилися на різні болі й нездужання: головний біль, порушення сну, мінливість настрою, занепокоєння та страхи. У стресових ситуаціях уникали розв’язання проблем, а за найменших труднощів почувалися зле й навіть могли захворіти.

Переважно виявляли інтерес лише до власної особистості, багато говорили про себе та свої труднощі, чим викликали невдоволення оточення. Вони мали виражену потребу в схваленні, рідше демонстрували фізичну чи вербальну агресію, проте були вразливими та підозрілими. Під час розв'язання життєвих проблем могли скаржитися, виявляти надмірну емоційність.

Учасники з адаптивною поведінкою краще пристосовані до освітнього середовища, відчувають у ньому емоційний комфорт, проте не вважають себе повністю благополучними. Вони здатні брати на себе відповідальність за власні вчинки, виявляють самоповагу та позитивне ставлення до себе. Приймають оточення і водночас прагнуть домінувати над іншими. Такі учасники із задоволенням взаємодіють із партнерами у спілкуванні, емоційно налаштовуючи їх на контакт, при цьому прагнучи до лідерства в групі. Зіткнувшись із проблемними ситуаціями, вони схильні заперечувати травмувальну інформацію, контролювати власну поведінку, підбадьорювати себе, діяти впевнено, не уникати стресових обставин і не замикатися в собі, тобто, наскільки можливо, намагаються розв'язувати проблеми, що виникають.

У ході соціально-психологічного тренінгу учасники отримували знання про феномени захисної та копінг-поведінки, психологічні захисти, копінг-стратегії, стрес, емоції, агресію, конфлікти, відповідальність та інші явища; навчалися аналізувати та розпізнавати власні емоції, контролювати прояви агресії, вирішувати конфлікти, знаходити та застосовувати безпечні стратегії захисту й копінгу, а також використовували техніки релаксації та візуалізації.

При впровадженні програми соціально-психологічного тренінгу, реалізованої в межах програмно-цільового проєкту, застосовувалися різні техніки та методи роботи: психологічні вправи, ігри, робота з метафоричними асоціативними картами, мінілекції, бесіди, сюжетно-рольові ігри, групові дискусії, обговорення конкретних життєвих ситуацій, аналіз переглянутих відеосюжетів, рефлексія різних станів, самодіагностика й діагностика, конструювання безпечних моделей поведінки тощо.

Програму соціально-психологічного тренінгу було реалізовано в кілька етапів:

- підготовчий етап: проведення первинної діагностики захисної та копінг-поведінки;

- основний етап: реалізація програми соціально-психологічного тренінгу;

- заключний етап: вихідна діагностика;

- посттренінговий супровід та аналіз ефективності тренінгової програми.

На підготовчому етапі відбувалося знайомство тренера з учасниками тренінгу, формування безпечного простору, збір очікувань учасників, а також проводилася вхідна діагностика захисної та копінг-поведінки й діагностика безпеки освітнього середовища. Для діагностики використовувалися такі методики: методика «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик), опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» (С. Хобфолл), модифікований опитувальник «Диспозиції захисної та копінг-поведінки в освітньому середовищі» (Г. Бойко).

Основний етап реалізації соціально-психологічного тренінгу складався із 8 занять.

На першому занятті «Знайомство. Введення у проблему» відбувалося знайомство учасників, їх згуртування; тренер формував безпечний простір для роботи групи. Для ознайомлення з проблематикою соціально-психологічного тренінгу проводилася групова дискусія на тему «Безпека в освітньому середовищі», під час якої обговорювалися питання: «Чи стикалися ви з порушенням вашої безпеки в освітньому середовищі?», «Чи доводилося вам самим порушувати безпеку інших людей?», «Що ви розумієте під безпекою?», «Чи достатньо у вас стратегій подолання стресу в освітньому середовищі?» тощо.

Друге заняття «Захист і копінг» було спрямоване на самопізнання та самодіагностику особливостей захисних механізмів та копінг-стратегій учасників. Для цього використовувалася проєктивна методика «Людина під дощем» з подальшим обговоренням стратегій захисної та копінг-поведінки, а також безпеки. Далі у форматі міні-лекції надавали загальну інформацію про захисну та копінг-поведінку, її безпеку.

Третє заняття «Емоції та копінг» розширювало знання учасників про емоції та почуття, їхній зв'язок із психологічними захистами та копінг-стратегіями. Учасники навчалися аналізувати свої актуальні емоції та стани, а також розпізнавати та виражати емоції та почуття в себе й інших. Вправи «Мій настрій», «Асоціації до емоцій та почуттів» виконувалися з використанням метафоричних карт. Також надавали інформацію про зв'язок психологічних захистів і копінг-стратегій із емоціями, а також про важливість усвідомлення власних емоцій і почуттів.

Четверте заняття «Управління емоціями» було спрямоване на активізацію розпізнавання емоцій у собі й інших, знаходження ресурсів для управління емоціями, а також розширення репертуару способів управління емоціями і почуттями. На цьому занятті проводилася бесіда «Чи вмієте ви керувати своїми емоціями?», а також низка вправ з метафоричними картами: «Лінійка емоцій», «Розкажи історію», «Творіння казки», «Подарунок». Метафоричні карти дозволяли створювати безпечну атмосферу, що сприяла розкриттю учасників, допомагала долати опір психологічних захистів і швидше усвідомлювати емоції та почуття, які переживаються.

На п'ятому занятті «Агресія» проводилася дискусія про агресію, її види та способи вираження. Потім учасникам пропонувалася діагностична вправа «Малюнок гніву» та вправа «Викинь свій гнів» з метою аналізу власного стану та формування навичок безпечного вираження негативних емоцій. Проводився спільний перегляд відеофрагментів з фільмів та обговорювалися приклади небезпечної поведінки і способів подолання важких ситуацій, а також вплив чинників освітнього середовища. Також виконували вправи «Розтисніть кулак», «Невпевнені, впевнені й агресивні відповіді», які сприяли формуванню та відпрацюванню варіантів безпечної взаємодії в процесі комунікації.

Шосте заняття «Стрес. Стресостійкість. Релаксація». Проводилася міні-лекція про стрес і стресостійкість, де обговорювалися поняття стресу, його види, ознаки, причини, способи підвищення стресостійкості. Потім учасники знайомилися з техніками, що допомагали долати стрес, навчалися навичкам релаксації: «Техніка глибокого дихання», «Техніка м'язової релаксації»,

«Маска релаксанта», «Релаксація», «Візуалізація «Пляж». Для проведення цього заняття важливим було вміння тренера створювати безпечне тренінгове середовище, що дає змогу учасникам повною мірою відчути ефект розслаблення, який згодом можна перенести в реальні ситуації.

Сьоме заняття «Конфлікти. Способи поведінки в конфліктних ситуаціях». На занятті учасники розширювали уявлення про конфлікт, його функції та поведінку в конфліктній ситуації, навчалися аналізувати поведінку в конфлікті, знаходити оптимальні рішення в конфліктних ситуаціях, а також відпрацьовувати ефективні та безпечні способи поведінки в конфлікті. Учасники в міні-групах складали портрет конфліктної особистості, у парах обговорювали можливі варіанти вирішення конфліктів в освітньому середовищі, потім відпрацьовували можливі конфлікти та варіанти поведінки в них.

Восьме заняття «Відповідальність». На занятті відбувалася актуалізація поглядів на відповідальність людини (дискусія на тему особистої та соціальної відповідальності). Вправи «Сліпий і поводир», «Пересадка серця», «Як народжуються чутки» допомагали аналізувати власні дії та їхній вплив на інших людей, а також відпрацьовувати прийняття відповідальності за свою поведінку. Потім учасникам пропонувалася вправа з відеозйомкою, де необхідно було відпрацювати кілька конфліктних ситуацій і спільно проаналізувати стратегії та безпеку поведінки, що застосовується. Після цієї вправи обов’язково проводили шеринг як особливий вид зворотного зв’язку, що використовувався на тренінгу, щоб кожен учасник міг усвідомити свої емоції та почуття, проаналізувати й закріпити отриманий досвід, а також визначити цілі на майбутнє. Перед проведенням вправи важливо було отримати згоду усіх учасників на відеозйомку.

На заключному етапі соціально-психологічного тренінгу підбивалися підсумки роботи, здійснювався зворотний зв’язок з учасниками, проводилася вихідна діагностика з використанням тих же методик, що й на етапі вхідної діагностики, а також заповнювалися анкети оцінки ефективності соціально-психологічного тренінгу.

Посттренінговий супровід складався з індивідуального консультування з питань застосування стратегій захисної та копінг-поведінки, можливих труднощів, із якими стикаються учасники тренінгу в освітньому середовищі. Консультування проводилося за допомогою інструменту арт-терапії − метафоричних асоціативних карт.

Після закінчення супроводу проводилася оцінка ефективності програми відповідно до визначених критеріїв ефективності соціально-психологічного тренінгу з оптимізації захисної та копінг-поведінки:

- підвищення поінформованості учасників про способи безпечної захисної та копінг-поведінки;

- розширення репертуару застосовуваних стратегій захисної та копінг-поведінки;

- збільшення частоти використання безпечних способів захисної та копінг-поведінки;

- згуртування групи.

Для оцінки ефективності соціально-психологічного тренінгу проведено математико-статистичну обробку даних з використанням програми IBM SPSS Statistics 22.0. Використовувалася описова статистика, для порівняльного аналізу досліджуваних показників до та після тренінгу застосовувався непараметричний критерій − Т-критерій Вілкоксона, для якісного аналізу даних був задіяний метод контент-аналізу.

В результаті проведеного порівняльного аналізу стратегій захисної та копінг-поведінки до та після тренінгу виявлено статистично значущі зміни. За результатами анкетування кількість учасників, які відчувають себе захищеними від загроз, принижень, образ та інших несприятливих факторів в освітньому середовищі, збільшилася до 91% (8,2% респондентів не можуть відповісти), тоді як до тренінгу 14,6% учасників відчували себе незахищеними в освітньому середовищі.

За результатами оцінок ефективності соціально-психологічного тренінгу, отриманих на заключному етапі роботи за допомогою анкетування, всі учасники вважали інформацію, отриману на тренінгу корисною та важливою, а також зазначали, що зможуть застосовувати отримані навички у

повсякденному житті. Учасники залишилися задоволені тренінгом та роботою тренера, відзначали, що під час тренінгу дізналися про «стрес і способи боротьби з ним», «способи захисту в стресових і конфліктних ситуаціях», «конфлікти та їхнє врегулювання», «безпеку» тощо. Навчилися на тренінгу «розслаблятися та заспокоюватися», «захищатися від негативних впливів», «далти стрес і контролювати негативні емоції». Після завершення тренінгу відзначено збільшення згуртованості академічних груп, підвищення ефективності навчальної діяльності та покращення соціально-психологічного клімату в групі.

Отже, розроблена в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям програма з оптимізації безпечної захисної та копінг-поведінки учасників в освітньому середовищі показала свою ефективність: учасники стали почуватися більш захищено в освітньому середовищі, розширили репертуар стратегій подолання важких ситуацій, підвищилася згуртованість групи, а також покращився її соціально-психологічний клімат. Розроблену програму соціально-психологічного тренінгу можна застосовувати для підвищення психологічної безпеки здобувачів освіти й викладачів, формування безпечного освітнього середовища закладів освіти, а також підвищення згуртованості груп.

Як показали результати дослідження, психологічна безпека молоді – це психічний стан, що полягає у переживанні суб'єктивного благополуччя, почуття захищеності та задоволеності собою та освітнім середовищем, референтності, а також ідентифікації з групою та професією.

Складові цього стану діагностовані для підтвердження ефективності розробленого програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Ключовими соціально-психологічними ресурсами для безпеки учасників, зокрема молоді, виступали: психологічна освіта батьків та педагогів, підвищення їх психолого-педагогічної компетенції, психологічна підтримка вчителів, батьків, учнів, допомога всім суб'єктам освітнього процесу у вирішенні проблемних ситуацій.

Особливо слід підкреслити, що програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям спрямований на всіх суб'єктів освітнього процесу.

Так, робота з вчителями була спрямована на розвиток уявлень про психологічну безпеку учасників та їхні соціально-психологічні ресурси, про роль педагога у супроводі цього стану (позитивна оцінка вчителем учасника, профілактика професійного вигоряння у вчителів, створення умов для відчуття учасником підтримки з боку вчителя тощо). Підвищення активності вчителя у забезпеченні психологічної безпеки учасників проєкту передбачалося через включення цієї теми до дослідницької роботи педагога, написання наукових статей тощо.

Серед форм роботи було задіяно інформування про психологічну безпеку в закладах освіти, її компоненти та ресурси, проведення індивідуальної супервізії та консультацій з вчителями, спрямованих на профілактику професійного вигоряння та допомогу в професійному розвитку.

Робота з батьками передбачала формування уявлень про психологічну безпеку та способи підтримки цього стану, підвищення психологічної компетентності у питаннях виховання і надання їм підтримки. Форми роботи: інформування на батьківських зборах, щотижневі групові зустрічі батьків із психологом («Батьківське кафе»), індивідуальні психологічні консультації, інформаційні записки.

Робота з учасниками була спрямована на розвиток здатності до саморегуляції (усвідомлення своїх емоцій, релаксаційні та активізуючі техніки, розвиток стійкості до перешкод та вміння вирішувати конфліктні ситуації), а також формування позитивного образу Я, усвідомлення своїх сильних сторін (через отримання зворотного зв'язку від однокласників і вчителів). Особлива увага приділялася також розвитку групової ідентичності та групової згуртованості (ігрові вправи, дискусії), а також формуванню позитивного ставлення до закладу освіти, освітньої програми та її атрибутів.

Протягом усіх занять в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям окрема увага приділялася учасникам з низьким рівнем психологічної безпеки

за результатами первинної діагностики: надання підтримки, включення до спільної діяльності групи. Постійний позитивний контакт із психологом давав змогу учасникам самостійно звертатися за підтримкою чи консультацією.

Запити на індивідуальну психологічну роботу з учасником в межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям надходили від батьків та фахівців після інформування їх про психологічну безпеку й індивідуального обговорення результатів первинної діагностики або у разі, якщо була потрібна допомога або підтримка у кризовій для родини ситуації.

Формами роботи виступали переважно тренінги, дискусії, ігри, колективне малювання колажів та ін. Здійснювалася також індивідуальна робота при перебуванні у групі (візуалізація, дихальні вправи та ін.), індивідуальна робота з психологом.

Програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям передбачав щотижневі заняття протягом шести місяців.

Підсумково-діагностичний блок передбачав проведення підсумкової діагностики, спрямованої на виявлення ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

На основі теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження було визначено такі психологічні критерії безпеки учасників та підібрано методики для діагностики цих компонентів:

- захищеність – уявлення учасника про наявність його підтримки суб'єктами освітнього процесу та наявність небезпеки в закладі освіти (використовувалася анкета «Безпека освітнього середовища»), а також переживання учасником стану захищеності, безпеки (визначався за допомогою доданих відповідних шкал у методиці «Самооцінка стану»);

- задоволеність – наявність високої самооцінки, уявлення учасника про високу оцінку значущими оточуючими (використовувалася методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн) та про статусно-рольову

позицію в групі (використовувалася проєктивна методика «Соціометрія» Я. Морено);

- референтність – переживання учасником позитивного ставлення до освітнього середовища (використана анкета «Безпека освітнього середовища») та ідентифікація учасника (використана методика «Хто Я?»).

- суб'єктивне благополуччя в освітньому середовищі – переважання позитивних психічних станів в учасника в закладі освіти (задоволення, радість) (використана модифікована методика «Самооцінка стану») та нормальний рівень тривожності (використана Шкала тривожності Спілбергера-Ханіна);

- активність – прояв активності в діяльності, успішність у навчальній та позанавчальній роботі, а також відсутність частого порушення норм поведінки (на основі зовнішніх оцінок, отриманих за допомогою анкетування).

За допомогою статистичних методів (кластерний аналіз) учасники були розподілені на три групи (кластери), які за інтерпретацією змісту кластерів відповідали рівню психологічної безпеки.

Виявлено показники та результати методик, які мали найбільший, статистично достовірний внесок у розподіл учасників за рівнями психологічної безпеки та визначено структуру психологічної безпеки учасників.

Слід наголосити, що програмно-цільовий проєкт із соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій зосереджено на соціальній участі учасників як ключовому елементі формування громадянського суспільства, просторі для реалізації їхнього соціального потенціалу, каналі інтерналізації цінностей. Водночас враховано соціально-філософські, соціологічні та психолого-педагогічні концепції, що пояснюють механізми формування соціальної активності учасників [45].

Систематизовано сучасні підходи до феномену участі, який включає громадянську, соціальну, культурну та політичну активність. Підкреслено, що соціальна участь – це не лише прояв інтересу до суспільного життя, а й

процес створення нового соціального досвіду через взаємодію, залучення до ініціатив та формування інтерсуб'єктивного простору [241].

Окреслено як позитивні ефекти участі (формування довіри, ідентичності та соціального капіталу), так і ризики, включаючи соціальні бар'єри та відчуження.

Особливу увагу під час розроблення та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій було приділено ролі неформальної освіти, позанавчальній діяльності, інституційним та неінституційним формам ініціатив як чинників соціалізації.

Зазначено, що ключовим завданням сучасної освіти є створення умов для розвитку соціальної участі через відкритість до молодіжних ініціатив, підтримку волонтерства, студентського самоуправління та громадських проєктів, що сприятиме безпеці особистості та протидії маніпуляціям [142].

Сформульовано пропозиції щодо моделі освітнього середовища як простору для формування цінностей, що сприяє залученню молоді до соціально значущих дій [206].

В результаті було визначено, що ефективна участь молоді в житті громади є показником рівня соціалізованості, ступеня усвідомлення цінностей та готовності до відповідальної взаємодії. В умовах соціальної нестабільності та криз саме молодь здатна бути носієм нових смислів та джерелом соціальної консолідації [15] у забезпеченні безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

У межах програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям було задіяно засоби гіпнотерапії. Зазначено, що в ситуації звернення за психотерапевтичною допомогою учасник найчастіше озвучує відсутність у себе можливостей − ресурсів, досвіду, знань, необхідних, щоб вирішити ту чи іншу проблему. Щоразу виникає питання: де знайти ці сили, знання та ресурси. Звичайно, можна використовувати лікарську терапію для полегшення стану. Проте, це не дасть відповіді на важливі для особистості життєві питання. З іншого боку, можна очікувати від психолога «мудрих» та

«корисних» порад. При цьому виникає закономірне питання: кому краще відомі і зрозумілі всі обставини життя учасника, його потреби, бажання і проблеми: самому учаснику чи психологу. Відповідь очевидна: найкращі, корисні поради та рішення – це ті, які знаходить сам учасник. Проблема в тому, як ці потрібні поради та рішення знаходити та забезпечити особисту безпеку.

Варто зазначити, що протягом свого життя будь-яка людина накопичує життєвий досвід, навчається, мислить, набирається вражень. І все це разом формує і підтримує величезний ресурс, запас знань і життєвих сил. Проблема найчастіше зводиться до того, що людина в певний момент, стикаючись із труднощами, втрачає доступ до цих незліченних ресурсів і джерел всього того, що їй необхідно.

Завдання психолога – допомогти учаснику знайти доступ, підібрати ключ до цих ресурсів. У більшості випадків таким ключем до вирішення проблем учасників є та частина психіки, яку прийнято називати «підсвідомістю» або «несвідомим». І справді, для сучасної психології не секрет, що в несвідомій частині психіки будь-якої людини прихований значний потенціал, ресурс, який дає змогу людині вирішувати проблеми, пов’язані як із фізичним, так і з ментальним здоров’ям, та оптимально адаптуватися в соціальному середовищі. Деякі учасники не вірили, що їхня несвідома частина психіки «на щось здатна». І працюючи у форматі гіпнотерапії фахівець має продемонструвати таким учасникам їхні власні резерви та здібності ефективно і швидко досягати своїх цілей. Тоді закономірно виникає питання щодо можливості учасника самому звертатися до своєї підсвідомості. Відповідь очевидна: кожна людина робить це щодня найрізноманітнішими способами, навіть іноді не усвідомлюючи цього. Це ті ситуації, коли ми мріємо, фантазуємо, «йдемо у себе», прислухаємося до свого «внутрішнього голосу», інтуїції. Усе перелічене вище – це особливі стани свідомості.

Отже, саме особливі стани свідомості є тим самим природним, фізіологічним ключем, яким природа наділила кожну людину для вирішення проблем, відновлення енергії та сил, пошуку відповідей на важливі питання.

Завдання психотерапії взагалі (і гіпнотерапії, зокрема) – використовувати природні, особливі стани свідомості, які виникають щоденно, найбільш ефективними способами для максимально швидкого задоволення запитів, із якими учасник звертається за допомогою. Цими ефективними способами є численні техніки класичного та ериксонівського гіпнозу, медитативні техніки, терапевтичні транси.

У межах програмно-цільового проєкту важливим вбачалося застосування збалансованого підходу до формування професійних та універсальних компетентностей учасників із метою забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій.

На нашу думку, універсальні та професійні компетентності взаємопов’язані та утворюють єдину систему. Ця система впроваджується в освітній процес поступово, оскільки вимагає свідомого розуміння її важливості та необхідності. Звичайно, як і будь-яка освітня система, вона базується на цінностях, які є незмінними та виступають рушійною силою будь-яких процесів, а ціннісні орієнтації створюють основу для самовдосконалення. При цьому учасник відчуває свою моральну безпеку та свідомо взаємодіє з навколишнім світом. Це засіб запобігання будь-якій небезпечній поведінці, зокрема віктимній, що дає змогу протистояти сучасним викликам.

Сучасні дослідники універсальних та професійних компетенцій розуміють їх як систему, як психолого-педагогічне явище, що є результатом тривалого та цілеспрямованого освітнього й виховного процесу. Наразі українські дослідники сформували єдине концептуальне розуміння терміну «компетентність» та її складових, а саме: універсальних і професійних компетентностей. Водночас праці українських дослідників мають переважно теоретичний характер, не розкриваючи практичних аспектів функціонування моделі універсальних та професійних компетентностей. Тому на етапі розроблення програмно-цільового проєкту було проведено аналіз досліджень універсальних та професійних компетентностей і створено авторську модель формування універсальних та професійних

компетентностей із метою забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Формування універсальних та професійних компетентностей передбачає проходження кількох етапів, кожен із яких має свою специфіку (рис. 4.1).

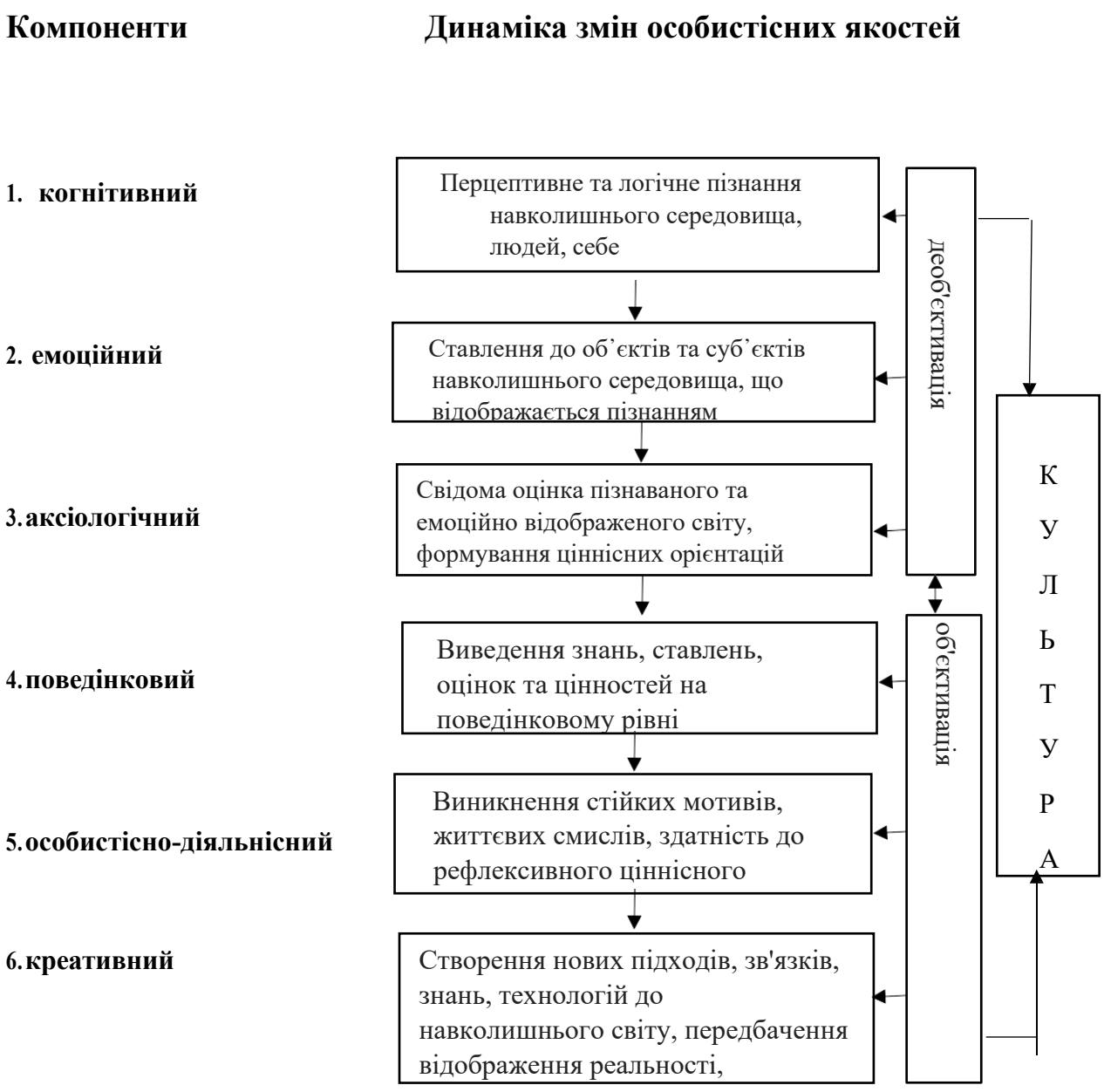

Рис. 4.1. Етапи формування культури універсальних та професійних компетенцій

Згідно з проведеним дослідженням, найважливішими з них є:

- знання категорій «цінності», «життя», «самореалізація» (когнітивний компонент);

- розвиток та формування ставлення до цих категорій (емоційний компонент);

- формування ціннісних орієнтацій, свідома оцінка цих категорій, ставлення до власного саморозвитку (аксіологічний компонент);

- виведення знань, ставлення, оцінки та ціннісних орієнтирів на поведінковому рівні (поведінковий компонент);

- самореалізація (творчий компонент);

- формування культури мислення – здатності до рефлексивного ціннісного визначення життєвої мети, життєвих смислів, стійких мотивів, що контролюють усі попередні етапи (особистісно-діяльнісний компонент).

Завдяки аксіологічному компоненту особистість керує своїм розвитком, цілеспрямовано вдосконалюючи механізми підвищення адаптивних та компенсаторних резервів на організаційному, психічному та соціальному рівнях, а також свідомо й активно використовує різні освітні технології [184; 296; 44; 100].

Трансформаційний соціум висуває нові вимоги до ринку праці, тяжіючи до комплексного підходу до професіоналізму, що включає не лише високий рівень професійних якостей, а й рівень особистісних якостей, достатній для сучасних тенденцій розвитку: гнучкість, здатність до постійного навчання та самовдосконалення, адаптивність до змін, уміння працювати в умовах невизначеності, що породжує множинність рішень, серед яких не завжди є єдино правильне [268, с. 461]. Така гнучкість та універсальність називаються «м’якими навичками», і слід зазначити про реальну необхідність формування таких навичок і складність оцінювання їхньої сформованості.

Суспільство вимагає від успішної особистості не лише якісного виконання певного виду робіт, а й якісної комунікації, взаємодії в різних командах, мотивації та здатності мотивувати інших, переконливості в аргументації та вміння якісно вирішувати спірні ситуації [310, с. 158].

Безсумнівно, такі універсальні компетентності вдосконалюються разом із досвідом, в умовах поглиблення соціальних та комунікативних зв'язків, набуття досвіду в суміжних галузях та запозичення знань із різних галузей, своєрідної міждисциплінарності й трансдисциплінарності одночасно [165, с. 698].

Все це стає можливим за умови зацікавленості з боку конкретної особистості, у ситуації постійного пошуку, прагнення до самовдосконалення, до здобуття знань та освіти.

Важливе місце в розробленому програмно-цільовому проєкті займала програма забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості та захисту від інтернет-загроз, що зустрічаються в інформаційному просторі, онлайн-ризиків та негативного впливу інтернет-середовища.

Це пов'язано з тим, що всюди відбувається інформатизація, комп'ютеризація та глобалізація всіх сфер життєдіяльності особистості. Люди різних вікових груп щодня використовують електронні пристрої для виходу в інформаційний простір з метою роботи, навчання, спілкування, а також проведення дозвілля. Інтернет надає величезний спектр можливостей, включаючи доступність будь-якої інформації, можливість спілкування та комунікації, можливість дистанційної діяльності, а також безліч різноманітних онлайн-майданчиків різного змісту. Проте, незважаючи на можливості, які відкриваються перед людьми завдяки розвитку сучасних цифрових технологій, дедалі більше загострюється низка проблем в інтернет-просторі. До них можна віднести порушення прав користувачів, підготовка та здійснення інформаційно-кримінальних дій, недостатня захищеність особистих даних, а також пропаганда та поширення аморальних та девіантних форм поведінки. Саме тому актуалізується проблема інформаційно-психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям в інтернет-просторі.

Інформаційно-психологічна безпека учасників програмно-цільового проєкту передбачала стан захищеності свідомості та несвідомої сфери

психіки від різних згубних психологічних впливів, а також захищеність від інформаційно-психологічної шкоди, яка завдається моральному, інтелектуальному та фізичному здоров'ю.

Психологічна безпека в Інтернеті характеризується психоемоційною стійкістю в інформаційному просторі, а також опірністю учасників проєкту деструктивним впливам. Інформаційно-психологічна безпека учасників передбачала також стан життєдіяльності, за якого відсутня загроза викрадення і незаконного використання особистої інформації.

Таким чином, інформаційно-психологічну безпеку учасників програмно-цільового проєкту ми розглядали як стан захищеності психіки від дії різноманітних інформаційних чинників, що перешкоджають або ускладнюють формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки (і в цілому, життєдіяльності в суспільстві), а також адекватної системи їх суб'єктивного (особистісного, суб'єктно-особистісного) ставлення до світу та себе.

Проблема інформаційно-психологічної безпеки учасників, їх психологічної захищеності та способів формування психологічного захисту в період суспільних трансформацій стає особливо актуальною в прикладному аспекті.

Як відомо, особиста безпека та безпека особистих даних є однією з найважливіших базових потреб людини. Почуття безпеки є справжньою цінністю людини, відсутність якого призводить до порушення нормальної життєдіяльності, психологічних проблем та почуття незадоволеності.

Проблема психологічної безпеки в інтернеті найбільше зачіпає життєдіяльність молоді, яка активно користується сучасними технологіями, що робить її найбільш схильною до негативного впливу та психологічного тиску з боку Інтернету і соціальних мереж, зокрема.

Докладний аналіз специфічних проблем та онлайн-ризиків, з якими регулярно стикаються учасники програмно-цільового проєкту в Інтернеті, – і які спричиняють негативний вплив на психіку та є реальною загрозою

нормальній життєдіяльності, − показав, що до специфічних загроз та ризиків, виявлених в інформаційно-комунікативній мережі Інтернет належать:

- порушення прав та конфіденційності, вторгнення у приватне життя; ця проблема, головним чином, обумовлена шахрайськими діями, спрямованими на викрадення, використання, а також незаконне поширення особистих даних учасників. Також ця проблема передбачає можливість контролю користувачів, її персональної інформації та безпосередньої діяльності, шляхом відстеження повідомлень або зламу особистих акаунтів;

- крадіжка ідентичності у мережі; ця загроза характеризується тим, що шляхом підроблення та навмисного обману зловмисники користуються іншим ім'ям у віртуальній мережі. Це явище, головним чином, можливе через недостатньо продумані механізми захисту авторизації;

- крадіжка інтелектуальної власності в мережі; ця загроза все частіше трапляється в Інтернет-просторі, вона полягає в незаконному використанні матеріалів, розміщених в Інтернеті, що порушує авторські права їх власників;

- небезпека комунікації в інтернеті; до небезпечних комунікацій належать численні форми спілкування, що містять образи особистості, приниження, погрози, залякування, шантаж, переслідування, домагання або примушення до будь-яких дій. До таких електронних форм комунікації належать: тролінг − форма соціальної провокації, виражена в повідомленнях і коментарях в мережі, які містять знущання, глузування та образу користувачів, а також кібербулінг або кіберхарассмент − це організоване і навмисне інтернет-переслідування, що проводиться в інформаційному просторі і характеризується переслідуванням повідомленнями або дзвінками, що містять образи, погрози, залякування. Також інтернет-переслідування може супроводжуватися розміщенням у мережі компрометуючих фото- та відеоматеріалів, масовим розсиланням агресивних листів;

- навмисне поширення хибної інформації; ця загроза поширення навмисного обману в мережі, яка створюється для введення в стан помилки; нерідко поширення наклепів створюється з метою негативного впливу або репутацію користувача;

- поширення спаму, як несанкціонованої масової розсилки, що проводиться при використанні каналів інформації і створена для маніпулятивного впливу;

- небезпеки кіберпізнання, що характеризуються неусвідомленим споживанням величезної кількості марної, низькоякісної, неперевіреної інформації, якою заповнений інтернет-простір;

- небезпека роботи онлайн − відсутність нормованого трудового процесу, зневага або повна відсутність трудової гігієни, а також ризик виникнення значних проблем зі здоров'ям, таких як порушення зору та постави, внаслідок надлишкової роботи з технічними пристроями;

- небезпеки, пов'язані з виникненням Інтернет-залежності; надмірне проведення часу в інтернет-просторі, особливо в учасників програмно-цільового проєкту з групи ризику з нестабільною психікою, часто призводить до виникнення залежності від знаходження в мережі. Робота, комунікація та проведення дозвілля в мережі Інтернет стає головним у житті, що призводить до повної чи часткової відмови від активності у реальному світі;

- небезпеки, пов'язані з виникненням інформаційного стресу; необхідність постійно перебувати в швидкому темпі життя, який виснажливо діє, що провокує виникнення інформаційного стресу;

- небезпека маніпуляцій та зміна свідомості користувачів інтернету; у деяких випадках інтернет-маніпулювання може привести учасників у неформальні маргінальні соціальні групи, релігійні секти, небезпечні он-лайн-портали. Також надмірне використання соціальних мереж, особливо молоддю провокують у неї зміну психіки і свідомості, аж до найкритичніших ситуацій, коли через різні неформальні групи в соціальних

мережах молоді люди вчиняють самогубство. Також при високій інтенсивності, тривалості та частоті використання Інтернет-ресурсів, відбувається заміна реального спілкування, віртуальним, яке через свою обмеженість позбавлене багатьох необхідних компонентів, що часто призводить до негативного впливу;

- вторгнення в область фінансових трансакцій онлайн; ця загроза полягає в тому, що відбувається порушення цілісності процесів віртуальних платежів та політики облікових записів фінансових систем в інформаційному просторі;

- шкідливе програмне забезпечення та комп'ютерні віруси; ця загроза характеризується технічною складовою, яка містить незаконне впровадження вірусних програм у програмне забезпечення, що призводить до збоїв у роботі технічного пристрою, видалення файлів, їх пошкодження, або пошкодження їх структур;

- інвестиційні сфери та шахрайство; ця загроза характеризується фінансовими шахрайськими діями, спрямованими зловмисниками на використання інших користувачів у своїх цілях;

- віртуальні злочини; ця загроза полягає у проведенні численних інформаційно-злочинних заходів з метою отримання вигоди незаконним шляхом.

Представлена класифікація охоплює весь спектр поширених проблем, загроз та онлайн-ризиків, з якими стикаються учасники проєкту. Саме тому психологічний захист в інтернеті вкрай необхідний і характеризується складною багаторівневою системою соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-особистісних механізмів, утворень і форм поведінки, які забезпечують інформаційно-психологічну безпеку особистості та активного соціального суб'єкта, її психологічну захищеність в умовах дії різноманітних інформаційних чинників і в різних інформаційно-комунікативних ситуаціях.

Основна функція психологічного захисту − запобігання порушенню внутрішньої стійкості учасників проєкту та соціальної спільності, нормальному перебігу психічного життя і поведінки під впливом небажаних та соціально шкідливих наслідків.

Виокремлено основні рівні організації психологічного захисту учасників проєкту і, відповідно, провідні напрями його побудови та реалізації:

- соціальний;
- соціально-груповий;
- індивідуально-особистісний.

На соціальному рівні психологічний захист реалізується за допомогою регулювання та організації інформаційних потоків і поширення способів та засобів, певних схем обробки й оцінки інформації в процесі соціальної взаємодії. На цьому рівні як суб'єкти психологічної захисту виступають держава і суспільство через діяльність певних соціальних інститутів.

На соціально-груповому рівні психологічний захист реалізується за допомогою поширення та використання внутрішньогрупових інформаційних потоків та джерел, а також специфічних для конкретних соціальних груп та організацій способів соціальної взаємодії, переробки та оцінки інформації. На цьому рівні суб'єктами психологічного захисту виступають групи та організації.

На індивідуально-особистісному рівні психологічний захист реалізується за допомогою формування специфічної регулятивної системи та комплексу захисних механізмів і алгоритмів поведінки, які утворюють індивідуальний психологічний захист.

Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в межах запропонованого програмно-цільового проєкту передбачало організацію та здійснення захисних впливів, які доцільно виділити у такі основні групи, що характеризуються відповідною організаційною самостійністю та механізмами, які застосовуються:

- регулювання, зокрема, обмеження інформаційних потоків;

- організація інформаційних потоків;

- поширення способів та засобів обробки та оцінки інформації;

- формування колективного чи групового соціально-психологічного захисту;

- формування індивідуального психологічного захисту чи психологічного самозахисту учасників проєкту.

Запропоновано спеціальні поради, які допоможуть захиститися від небезпек, загроз та можливих проблем, а також допоможуть забезпечити базову безпеку учасників програмно-цільового проєкту в Інтернет-мережі та зберегти психологічну цілісність:

- періодична зміна паролів. Щоб мінімізувати ризик крадіжки особистих даних, регулярне оновлення паролів у всіх інформаційних ресурсах;

- не розголошення особистої інформації в інтернеті;

- пильність, уважність та обережність в інтернет-просторі;

- обережність при передачі геоданих додаткам і вебсайтам;

- використання антивірусних програм від вхідних загроз та вірусів;

- вибіркове ставлення до інформації, що проглядається, постановка психологічних бар'єрів і прагнення захистити психіку від зовнішнього непотрібного, негативного і неперевіреного інформаційного потоку;

- контролювання процесу інформаційного впливу, а також контролювання своїх реакцій на зовнішній інформаційний вплив;

- нормування використання комп'ютерних та мобільних пристроїв.

Наголошено, що варто уважно поставитися до інформаційного простору, оцінивши всі його позитивні та негативні сторони, а до проведення часу в Інтернет-мережі слід підійти грамотно і уважно, а також намагатися максимально захисти себе і свої дані, щоб уникнути виникнення різних проблем, онлайн-загроз і негативного впливу, які в результаті

можуть призвести до втрати власної психологічної та інформаційної безпеки.

В межах програмно-цільового проєкту було розроблено програму формування психологічного захисту учасників від маніпуляцій та розвитку відповідних навичок. Апробування програми проводилося на молоді − учасниках експериментальної групи, як представниках вікової категорії, найбільш схильної до деструктивного маніпулятивного впливу.

Показано, що наразі особливої актуальності набула проблема захисту молоді від деструктивного впливу, що загрожує її розвитку, здоров'ю (у тому числі психічному). Найбільш небезпечним та поширеним є вид негативного впливу, такий як маніпулювання. І якщо маніпулювання близьких людей частково виправдовується добрими намірами, то деструктивний вплив сторонніх людей, байдужих до долі молодої людини, може призвести до трагічних наслідків. У процесі виховання робляться спроби вберегти молоду людину від маніпулятивного впливу. Здебільшого це зводиться до заборон, однак цього явно недостатньо. Необхідно цілеспрямоване формування навичок захисту від маніпулятивних впливів, особливо в період суспільних трансформацій.

В програмі розвитку навичок захисту від маніпулятивних впливів розробленої в межах програмно-цільового проєкту опір маніпулюванню розглядався як одна з установок, для формування якої використовувалися положення теорії когнітивного дисонансу. Суть теорії полягає у виділенні трьох компонентів психологічної установки: когнітивної, афективної та поведінкової. Прихильники цього підходу вважають, що якщо змінювати хоча б один із цих компонентів, зміниться і структура установки загалом. При цьому особливо ефективною є зміна всіх елементів.

Подібна точка зору існує щодо формування психологічної культури особистості, яка визначається як система психічних процесів і властивостей, завдяки яким стають можливими розуміння інших людей і себе, ефективний вплив на інших людей і на себе, адекватне ставлення до людей (включаючи

себе). Основні рівні психологічної культури: інтелектуальний (когнітивний), практичний (поведінковий) та ціннісно-смисловий (духовно-моральний).

Психологічний захист від маніпулювання, як одного з компонентів психологічної культури, формується через вплив на кожен із цих рівнів.

Для формування інтелектуального рівня психологічної культури особистості використовуються методичні розробки, орієнтовані на оволодіння знаннями у галузі психології та почасти психологічного мислення.

У разі психологічного захисту від маніпуляцій маються на увазі знання про існування маніпулятивного впливу та можливість стати його жертвою.

При формуванні поведінкового рівня застосовуються методичні підходи, орієнтовані на вироблення практичних умінь і навичок поведінки учасника щодо інших учасників і самого себе.

Прагматично орієнтовані підходи реалізувалися у вигляді проактивних методів соціального навчання: соціально-психологічних тренінгів, ділових і рольових ігор.

Для розвитку навичок захисту від маніпуляцій було застосовано як специфічні тренінги (наприклад, звільнення від деструктивного контролю свідомості, маніпулювання та захисту від нього, «психологічне айкідо» та ін.), так і універсальні, спрямовані на розвиток тих чи інших соціальних навичок (асертивності, особистісного зростання, комунікативних навичок та ін.).

Формування ціннісно-смислового рівня психологічної культури реалізувалося через виховання гуманного ставлення до людей за допомогою різноманітних бесід на моральні теми, знайомства з правилами поведінки в тих чи інших ситуаціях тощо. Стосовно проблеми дослідження передбачався розгляд феномену маніпулятивного впливу як негативного з моральної точки зору явища, наслідки якого руйнівно впливають на розвиток особистості ініціатора та адресата дії.

Дослідники психологічного впливу Ф. Зімбардо і Ф. Ляйппе [305] виходять з того, що вплив, зокрема маніпулятивний, буде тим ефективніший, чим вища податливість адресата впливу. У разі конструктивного впливу це має позитивне значення, однак якщо вплив деструктивний, висока податливість адресата може призвести до негативних наслідків.

У зв'язку з цим у межах розробленого програмно-цільового проєкту на передній план висувалася проблема підвищення опірності маніпулятивним впливам.

Було запропоновано такі прийоми вирішення зазначеної проблеми:

- заохочення правильних установок, особливо у присутності інших людей. У цьому випадку учасник почувається зобов'язаним діяти відповідно до установки;

- отримання знань про те, як необхідно діяти в ситуації маніпулятивного впливу;

- навчення заперечувати чужі аргументи. Один із конкретних прийомів − «щеплення установки». Він заснований на такій закономірності: чим ретельніше учасник заздалегідь продумає аргументи за і проти, тим краще він зможе убезпечитися від спроб змінити його установку за допомогою логічних доказів;

- попередження про можливість маніпулятивних впливів на його адресу. У цьому випадку учасник заздалегідь продумує способи виходу з подібних ситуацій, що відповідають його установці.

Ще один підхід полягає у навчанні адекватним способам реагування на маніпулятивні дії. Програма навчання захисту від маніпулятивних впливів, запропонована в межах програмно-цільового проєкту, містила такі етапи:

1. Налагодження процесу цілепокладання: по-перше, обговорення таких питань: «Чи потрібно вміти захищатися?», «Який захист є необхідним?», «Що ми при цьому реально отримуємо?» та ін.; по-друге,

розігрування ситуацій прийняття рішень з обговоренням таких проблем: «Який результат переслідує дану дію?», «Чи сприятиме вона досягненню мети?» та ін.

2. Підвищення сенситивності: створення ігрових ситуацій, у яких присутня імітація будь-якої загрози; створення реальної загрози (самолюбству, статусу тощо); виконання вправ на визначення характеру загрози з наступним обговоренням.

3. Підвищення інструментальної гнучкості: інструктаж, розігрування ситуацій з подальшим обговоренням, відпрацювання нових зразків поведінки тощо.

4. Навчання засобам управління психічними станами: розігрування ситуацій, що супроводжується відстеженням власного стану та визначенням моменту готовності поступитися маніпулятором.

5. Посилення соціально-психологічного ресурсу: використання механізмів нейролінгвістичного програмування.

З позицій гуманістичного підходу маніпулятор своїми діями завдає шкоди не лише адресату, а й, у першу чергу, собі. Тому потрібно не уникати маніпуляцій з боку інших людей, а самому перестати маніпулювати собою та іншими, тобто стати актуалізатором.

Прихильниками цього підходу є представники гуманістичної психології, насамперед Е. Шостром [297]. Він пропонує такі шляхи від маніпуляції до актуалізації: прийняти себе з усіма перевагами і недоліками; надання свободи вияву своїм почуттям; усвідомлення намагання керувати іншими людьми і визнання маніпулятивних впливів з їхнього боку.

З урахуванням зазначених підходів, які багато в чому доповнюють один одного, була розроблена програма формування психологічного захисту від маніпулятивних впливів учасників програмно-цільового проєкту, яка складалася з 11 занять, зміст яких наведено нижче.

Заняття 1.

Мета: знайомство з основними поняттями психології міжособистісного впливу.

Заняття починалося з діагностики рівня опірності учасників маніпулятивним впливам (на прикладі аналізу життєвих ситуацій, що містять спроби маніпулювання).

Після цього учасникам було запропоновано визначити мотиви поведінки ініціаторів впливу на розглянутих ситуаціях.

Розгорталася дискусія, внаслідок якої було зроблено такі висновки.

1. Ініціатори впливу в цих ситуаціях можуть переслідувати як цілі, що заявляються ними, так і приховані цілі.

2. Приховані цілі можуть становити небезпеку для адресата впливу.

3. Шкода, заподіяна ініціатором впливу, може бути як незначною, так і дуже суттєвою.

Учасникам було запропоновано записати ці висновки, а також визначення понять, з якими вони познайомилися: «вплив», «ініціатор», «адресат», «мотив» та ін.

Заняття 2.

Мета: навчання визначенню мотивів та наслідків деструктивного маніпулятивного впливу.

Учасникам надавалося завдання: проаналізувати свої відповіді по кожній з ситуацій, маючи на увазі, що ініціатор впливу переслідує корисливі мети. Учасники збентежилися, коли з'ясували, що в абсолютній більшості випадків реагували б саме так, як це було вигідно ініціаторам впливу. Вони не думали б про свою безпеку, свої інтереси і могли б зазнати значних збитків.

Далі учасники отримували завдання визначити мотиви ініціатора впливу на низці життєвих ситуацій. Учасники дійшли висновку, що якщо адресат поводитиметься відповідно до вимог ініціатора маніпулятивного впливу, то наслідки можуть бути трагічними.

Заняття 3.

Мета: знайомство з основними поняттями психології маніпулятивного впливу.

Учасникам було запропоновано згадати розібрані на попередніх заняттях ситуації та визначити загальні властивості поведінки всіх ініціаторів впливу. Учасники назвали безліч якостей, серед яких спільними зусиллями були виділені основні: корисливі наміри, ігнорування потреб адресата впливу, приховування справжніх мотивів та ін. Було надано визначення психологічного впливу, що володіє усіма зазначеними якостями, як маніпулятивного впливу.

Далі учасники отримували завдання згадати та максимально детально описати життєву ситуацію, в якій виступили свідками, адресатами чи ініціаторами маніпулювання. В результаті з'ясувалося, що більшість учасників описали такі ситуації, у яких вони були адресатами маніпулювання; в ролі сторонніх спостерігачів чи ініціаторів представили себе лише декілька учасників. Це свідчить про те, що учасники досить часто ставали жертвами маніпулювання.

Заняття 4, 5.

Мета: розгляд явища психологічного маніпулювання з моральної точки зору; розвиток умінь та навичок розпізнавання намірів маніпулятора.

Після того як учасники згадали те, що йшлося про маніпулювання на попередньому занятті, їм було поставлено запитання: як би вони оцінили це явище? Більшість учасників висловилися негативно. Прозвучали, наприклад, такі відповіді: «Не можна змушувати іншу людину робити те, що треба тобі»; «Якби мною хтось маніпулював і я помітила б це − я б перестала спілкуватися з цією людиною» та ін. Однак частина учасників була не настільки категорична: «Якщо дорослому щось потрібно від дитини − він може вимагати свого, він сильніший і розумніший. А дитина, особливо маленька, цього не може. Ось і доводиться маніпулювати. І нічого страшного тут немає». Іншими словами, в учасників склалося неоднозначне ставлення до маніпулювання.

На цих заняттях учасники познайомились з ознаками маніпулювання. Це − дефіцит часу на ухвалення рішення; типові фрази, що свідчать про непристойні наміри співрозмовника; вплив на емоційний стан адресата; опора на автоматизми поведінки; раптове почуття дискомфорту та ін.

Як закріплення отриманих знань учасникам було надано завдання згадати казки, в яких зустрічалися б спроби маніпулювання, і назвати ознаки, якими їх можна було б розпізнати.

Заняття 6, 7.

Мета: ознайомлення з видами психологічного захисту від маніпуляцій; розвиток умінь та навичок застосування способів психологічного захисту.

Згадавши інформацію, отриману на попередніх заняттях про маніпулювання, учасники ознайомилися з поняттями психологічної безпеки, опірності та податливості впливу. Потім їм було запропоновано проаналізувати ситуації, що містять маніпулятивні впливи (інші, ніж на початковому етапі дослідження, щоб виключити ймовірність тренування). Завдання учасників полягало в тому, щоб назвати якнайбільше способів можливого реагування на дії ініціатора.

При подальшому обговоренні того, які із запропонованих дій є найбільш прийнятними з погляду психологічної безпеки, учасники визнали такими всі, крім виконання прохання маніпулятора.

Кожному із запропонованих учасникам способів поведінки було надано назву: «згода», «відмова», «збір інформації», «використання допомоги інших людей», «використання запобіжних заходів» та ін. Потім усі способи поведінки в ситуації маніпулювання було поділено на дві групи − небезпечні та безпечні. До перших були віднесені різні варіанти згоди, безпідставна агресивність, застосування нелогічних способів поведінки та ін., до других − ігнорування, використання допомоги інших людей, різні варіанти відмови тощо.

Заняття 8-10.

Мета: ознайомлення з поняттям гнучкості поведінки та зі змістом цього поняття; розвиток умінь та навичок гнучкого реагування на спроби маніпулювання.

На даному етапі учасники вже знали, що можуть зазнати маніпулятивного впливу і що він може вплинути на них негативно; що справжні наміри маніпулятор прикриваються невинними фразами, питаннями або пропозиціями; знали, які ознаки мають маніпуляції, як їх можна розпізнати і які способи захисту від них існують. Тепер вони мали ознайомитися з такими ситуаціями, в яких неможливо одразу розпізнати наміри адресата впливу, і з'ясувати, чи є його дії спробою маніпулювання (немає часу проаналізувати ситуацію, не вистачає досвіду застосування способів психологічного захисту тощо). У подібних випадках допомогти може лише нестандартна, гнучка поведінка, тобто використання такої реакції, на яку потенційний маніпулятор не очікує.

Учасники отримали уявлення про гнучку (пластичну) і ригідну поведінку. Після цього виконували вправи, спрямовані формуванню зазначеної якості.

Заняття 11.

Мета: контроль та оцінка отриманих знань.

На останньому занятті було проведено перевірку отриманих учасниками знань і умінь. Для цього вони отримали завдання: самостійно проаналізувати літературний твір, казку (попередньо прослухавши аудіозапис) за такими напрямками:

- знайти якнайбільше ситуацій, що містять спроби маніпулювання;

- назвати в кожній з них ініціатора та адресата впливу;

- визначити справжні та заявлені мотиви маніпулятора та збитки, які отримала (або могла отримати) жертва;

- назвати ознаки, за якими використовуваний ініціатором спосіб впливу може бути визначений як маніпулятивний;

- написати, як можна було б діяти на місці жертви в кожній із цих ситуацій, щоб захистити свої інтереси (з використанням конкретних способів психологічного захисту від маніпуляцій).

На наступному етапі дослідження було проведено оцінку ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій та узагальнено результати формувального етапу дослідження.

4.2. Результати формувального етапу дослідження, їх інтерпретація та узагальнення

Емпіричне дослідження ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій проводилося за участю експериментальної та контрольної груп учасників.

На формувальному етапі в дослідженні взяли участь 186 респондентів, які за результатами констатувального етапу виявили низькі та середні показники за параметрами психологічної безпеки та протидії маніпуляціям.

Досліджуваних було розподілено на експериментальну групу (108 учасників, з яких 89 осіб − це молодь, віднесена до групи ризику через ризикову поведінку, перебування в складній життєвій ситуації тощо) і контрольну групу (78 учасників).

Відбір учасників у групи відбувався за принципом добровільності.

Досліджувані контрольної групи не залучалися до заходів формувально-розвивального впливу програмно-цільового проєкту.

Таблиця 4.1

Розподіл учасників за кластерами (за рівнем психологічної безпеки) на формувальному етапі дослідження

Кластери	Рівні безпеки	Експериментальна група (%)	Контрольна група (%)
Кластер 1	Низький	51,9	42,3
Кластер 2	Середній	48,1	57,7
Кластер 3	Високий	-	-

Дані, наведені у табл. 4.1 свідчать, що учасники експериментальної групи мають низький та середній рівні психологічної безпеки. Це підтверджує необхідність реалізації для них формувально-розвивальних заходів програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Для визначення ефективності програмно-цільового проєкту в умовах суспільних трансформацій використовувався дискримінантний аналіз результатів підсумкової діагностики.

Цей вид аналізу дозволяв оцінити змінну (кластери або рівні психологічної безпеки) за тими ж параметрами, які були застосовані під час первинної діагностики при розподілі учасників на групи.

Застосувавши G-критерій знаків, ми встановили, що в контрольній групі немає значних зрушень ($p>0,05$), тоді як в експериментальній групі наявні значні позитивні зрушення ($p\leq0,05$). Тобто в експериментальній групі після реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки учасників значно підвищився її рівень, що може свідчити про ефективність програмно-цільового проєкту.

Як показано в табл. 4.2, в експериментальній групі зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки та збільшилася кількість

учасників з високим рівнем. У контрольній групі також спостерігалися зміни, проте вони не є статистично значущими.

Таблиця 4.2

Динаміка рівнів психологічної безпеки учасників за результатами формувального етапу дослідження

Кластери	**Рівні безпеки**	**Контрольна група (%)**		**Експериментальна група (%)**	
		до проєкту	після проєкту	до проєкту	після проєкту
Кластер 1	Низький	42,3	39,7	51,9	16,7
Кластер 2	Середній	57,7	60,3	48,1	65,7
Кластер 3	Високий	-	-	-	17,6

Для оцінки ефективності реалізованого програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій було проведено порівняльний аналіз змін окремих показників психологічної діагностики із застосуванням статистичних критеріїв.

У табл. 4.3 наведено результати, які демонструють статистично значущі зміни.

Таблиця 4.3

Значущість змін показників психологічної безпеки за результатами формувального етапу дослідження

Критерії	**Показники і методики**	**Експериментальна група**	**Контрольна група**
		Спрямованість змін і рівень значущості	Спрямованість змін і рівень значущості
Рівень безпеки	Кластери	Позитивні (p=0,005)	-

Продовж. табл. 4.3

Активність	Самооцінка стану	Позитивні (p=0,000)	-
Захищеність	Стан безпеки (самооцінка)	Позитивні (p≤0,005)	-
	Стан захищеності (самооцінка)	Позитивні (p≤0,005)	-
Задоволеність	Самооцінка стану	Позитивні (p≤0,005)	-
	Соціометрія	Позитивні (p=0,000)	-
Суб'єктивне благополуччя	Методика діагностики тривожності	-	Негативні (p=0,000)
Референтність	Ідентифікація	Позитивні (p≤0,005)	-
	Ставлення до закладу освіти	-	Негативні (p=0,005)
	Ставлення до учасника	Позитивні (p≤0,001)	-

Після реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям у експериментальній групі спостерігалися значні зміни як у загальному розподілі кластерів (рівнів психологічної безпеки), так і за окремими критеріями.

В учасників експериментальної групи юнацького віку підвищився рівень безпеки в закладі освіти та стан їхньої захищеності, сформувалося більш позитивне ставлення до них з боку закладів освіти. Вони стали більше ідентифікувати себе з освітньою установою, а оточуючі стали більш високо оцінювати їх.

Водночас, у контрольній групі за зазначеними показниками значних змін не зафіксовано. Більше того, у контрольній групі виявилися негативні зрушення: посилилося негативне ставлення до закладу освіти та підвищилася тривожність. В експериментальній групі таких змін не спостерігалося, що додатково підтверджує ефективність реалізованого програмно-цільового проєкту.

Встановлено, що задіяні в розробленому програмно-цільовому проєкті методи формувально-розвивального впливу дозволили знизити емоційний дискомфорт: напруженість ($Z=4,716$; $p=0,001$) та тривожність ($Z=2,154$; $p=0,029$). Також зменшилися індекси прийняття небезпечних форм поведінки ($Z=4,298$; $p=0,001$) та деструктивних ідей як нормативних ($Z=3,512$; $p=0,001$); зберіглася задоволеність повсякденною діяльністю ($Z=4,773$; $p=0,001$), а загальний показник суб'єктивного благополуччя учасників значно підвищився ($Z=4,508$; $p=0,001$).

Відбулися позитивні зміни у самоконтролі (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) ($Z=4,107$; $p=0,001$), підвищився рівень впевненості ($Z=2,543$; $p=0,007$) та соціальної захищеності ($Z=3,474$; $p=0,001$), що сприяло зростанню інтегрального показника психологічної безпеки ($Z=3,922$; $p=0,000$).

Зафіксовано зниження ступеня стресового навантаження ($Z=5,601$; $p=0,000$) та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на підвищення рівня безпеки ($Z=4,696$; $p=0,000$). Водночас розширився репертуар стратегій захисної та копінг-поведінки ($Z=2,187$; $p=0,028$) та зросла частота використання безпечних способів такої поведінки ($Z=3,531$; $p=0,001$).

Виявлено вірогідне зниження індексу травматичності ($Z=5,228$; $p=0,001$), сумарного показника впливу травматичних подій ($Z=4,815$; $p=0,000$) та рівня стресу ($Z=4,375$; $p=0,001$). Паралельно підвищилися показники соціальної активності ($Z=5,811$; $p=0,001$), відповідальності ($Z=5,760$; $p=0,001$), соціальної адаптації ($Z=4,287$; $p=0,001$) та схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) ($Z=4,765$; $p=0,001$).

Зафіксовано позитивні зрушення за компонентами соціального інтелекту, зокрема у соціальному усвідомленні ($Z=5,209$; $p=0,001$) та соціальних навичках ($Z=5,169$; $p=0,000$), а також у конструктивності типів когнітивної регуляції емоцій і механізмах психологічного захисту. Це сприяло адекватності сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищенню здатності протидіяти маніпуляціям ($p<0,05$).

Суттєво покращилися міжособистісні відносини, впевненість у оточенні та показники соціальної підтримки учасників експериментальної групи ($p<0,01$).

Програмно-цільовий проєкт також сприяв зниженню деструктивного маніпулятивного впливу у цифровому середовищі, зокрема щодо поширення дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації. Крім того, в експериментальній групі зменшилася кількість учасників з низьким рівнем психологічної безпеки, натомість зросла кількість учасників з високим її рівнем ($p<0,05$).

Отже, розроблений програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій дозволив виокремити структуру стану психологічної безпеки, визначити найбільш сензитивні показники до впливу в освітньому середовищі та підтвердив ефективність підвищення рівня психологічної безпеки учасників.

Ідеї програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям – зокрема полісистемний, комплексний і ресурсний підходи, спрямованість на всіх суб'єктів освітнього процесу, а також компонентний склад стану психологічної безпеки учасника проєкту – можуть бути застосовані у практиці соціально-психологічної роботи в закладах освіти, а також для подальших досліджень психологічної безпеки молоді в освітніх середовищах різного типу та виду.

Узагальнення результатів формувального етапу дослідження показало, що руйнівному ефекту маніпуляції на особистісні структури адресата протиставляється зустрічна активність, спрямована на зменшення завданої

шкоди. Про наявність психологічного захисту, так само як і про саму маніпуляцію, можна судити з позиції жертви, як про спроби протиставити щось маніпулятивному впливу; з позиції маніпулятора, як про опір чи протидію адресата; з позиції стороннього спостерігача як про засоби, що знижують ефективність маніпулятивного впливу.

У зв'язку з цим, важливим було визначення співвідношення захисних дій з відомими психологічними захистами. При цьому вихідна ядерна ідея – що щось захищається від чогось – отримує щоразу інше змістове наповнення. Іноді пропонується підхід, відмінний від психоаналітичного, який розглядає психологічний захист як феномен неадекватного задоволення потреби індивіда бути особистістю та потреби у персоналізації. Крім того, поняття психологічного захисту перенеслося в інший онтологічний контекст: з події внутрішньопсихічного воно стало також подією міжособистісною і навіть міжгруповою.

Внаслідок зазначених причин вихідне розуміння психологічних захистів, наведене в психоаналітичних роботах, потребує переосмислення. Відкриття захисних процесів, безсумнівно, належить З. Фрейду [161], якому це поняття знадобилося для модельного опису динаміки психічних процесів під час психотерапевтичної роботи. Послідовники З. Фрейда розробляли поняття психологічних захистів, не змінюючи його суті, а деталізуючи та доповнюючи перелік захисних механізмів новими видами. Незважаючи на наявність певних розбіжностей, загальний вигляд моделі психологічних захистів та її основні риси залишаються дуже стійкими.

Першою з них визнається наявність тривоги як чинника, що несе загрозу та зумовлює необхідність захисту. При цьому іноді поза увагою залишається те, що тривога є лише індикатором наявності конфлікту між різними психічними інстанціями.

Другою важливою ознакою психологічного захисту є структури, що перебувають під протекцією. Як правило, це Его та його атрибути: самооцінка, Я-образ, Я-концепція та ін. Загальною рисою традиційного психоаналітичного уявлення про психологічний захист є його інтраособистісна локалізація: це одна зі сторін протікання внутрішньої

боротьби, в якій Его захищає себе від руйнування у конфліктах між свідомістю та несвідомим, суперечливими устремліннями, між Воно та Супер-Его тощо.

Тенденція останніх десятиліть полягає в тому, що в психоаналізі при розгляді психологічної динаміки пропонується вихід за межі окремої особистості. Так, якщо раніше перенесення визнавалося властивістю клієнта та виявлялося у його взаєминах з терапевтом, то пізніше трансфер розглядається як одна з фундаментальних основ психіки. Подібні процеси спостерігаються і в інтрапсихічних процесах, які дедалі більше екстеріоризуються через мову модельних уявлень.

Граничним виразом цієї тенденції є концепції Е. Берна [6]. Ця обставина вплинула й на розуміння психологічних захистів, які все частіше адресуються до міжособистісних феноменів як своїх аналогів, хоча й залишаються локалізованими у внутрішньопсихічному вимірі. У сучасному контексті взаємодії психологічні захисти найчастіше розглядаються як інтраособистісні. Проте практика поступово спрямовує дослідників до розуміння зв'язку між традиційними внутрішньопсихічними захистами та міжособистісними відносинами, які можна трактувати як продовження внутрішньої боротьби, а також як засоби її подолання або ініціюючі чинники.

Наявність загрози свідчить про те, що необхідність у захисті виникає в умовах боротьби або конфлікту, тобто у стані протистояння, або ж у присутності руйнівного чи шкідливого чинника: стихії, несприятливих або небезпечних умов існування.

Наявність кордону, який потрібно захищати, вказує на те, що захисту потребує певна цілісність. Захист будь-якої частини набуває сенсу лише як захист від порушення цілісності. Значення термінів «кордон» і «загроза» в семантичному полі поняття «захист» не випадкове, адже вони відповідають на питання: що захищається і від чого.

Під останнім розуміються два аспекти: загрозливий чинник або агент та характер шкоди, яка може бути завдана тому, хто захищається. Питання про засоби захисту постає вже як вторинне відносно поняття «захист», проте воно має важливе значення при описі різних видів захисних механізмів.

Таким чином, для поняття «захист» можна запропонувати наступну схему опису: предмет захисту; загроза; можливі збитки; засоби захисту, що залежать як від специфіки та можливостей предмету захисту, так і від характеристик загрозливого чинника.

Базові захисні установки породжують велике розмаїття міжособистісних захисних дій, виконуючи роль спрямовуючих тенденцій, релевантних ключовим змінним функції захисту: дистанціювання, контроль потоків впливу та інформації.

Джерела варіативності поведінкових проявів полягають, по-перше, у змінах інтенсивності тієї чи іншої тенденції, по-друге, в поєднанні установок, спільному їх прояві, і по-третє, в пластичних модифікаціях, що враховують особливості ситуації, умов перебігу діяльності. Результатом цих впливів є конкретний поведінковий акт, іноді дуже нетривіальний, який формується з обмеженого набору первинних елементів.

Особливе місце займають специфічні психологічні захисти, релевантні характеру загрози та враховують її змістовні характеристики. Неспецифічні захисти – це такі, що реагують на сам факт наявності загрози загалом. Неспецифічні захисти, які оперують структурними та динамічними характеристиками ситуації взаємодії, найбільше схильні до стереотипізації та надмірної генералізації.

Це зумовлено, по-перше, їхнім глибоким філогенетичним корінням, а по-друге, потужним настановним фундаментом. Завдяки цим механізмам скорочується час затримки реакції, забезпечується екстрена відповідь. Сам факт загрози діє подібно до ключового подразника, що активує один із психічних автоматизмів, сформованих базовою захисною установкою або їх композицією.

Неспецифічні захисти можуть зазнати, зокрема, генералізації за інтенсивністю, що розкручує базові захисні установки до їх граничного вираження: відхід − до панічної втечі, вигнання − до знищення, блокування − до самоізоляції, управління − до помикання, завмирання − до самогубства, ігнорування − до функціональної сліпоти тощо. Крім того, генералізовані у часі захисти відзначаються стійкістю та ригідністю, а генералізація на надто

широкий клас ситуацій веде до стереотипізації поведінки та збіднення репертуару способів захисту.

Специфічні захисти, які враховують характер загрози, більше нагадують процес вирішення проблем, для якого немає готових рішень. Разом із тим, деякі прийоми, набуті у процесі навчання та набуття досвіду вирішення подібного класу завдань, можуть повторюватися багаторазово. Специфічні захисні дії, орієнтовані на стандартний, часто повторюваний для суб'єкта вид загрози, подібно неспецифічних, можуть перетворюватися на автоматичні. У такому випадку вони стають звичкою, а іноді – нав'язливим симптомом.

Таким чином, специфічні та неспецифічні захисти є незалежними характеристиками, які можуть бути використані поряд з показниками адекватності та ефективності для забезпечення психологічної безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Поведінкові прояви маніпулятивних захистів загалом виглядають звично. Наприклад, відхід може виявитися у спробах перервати контакт, змінити тему розмови, змінити хоч щось у навколишніх умовах. Вигнання проявляється через частіші атаки на партнера, який здійснює маніпулятивний тиск, наприклад, у вигляді колючих зауважень або роздратованості. Блокування може проявлятися як розсіяність (не стежить за ниткою розмови) відволікання на менш значущі теми, а невербально – як створення «щитів» між собою та партнером. Управління часто трансформується у контрманіпуляцію.

Відповідно до кваліфікації, у зовнішній поведінці адресата можна помітити ознаки неспецифічних захистів. Практика групової тренінгової або психокорекційної роботи демонструє такі прояви: легке похитування адресатом головою в горизонтальній площині в момент, коли він вже майже готовий погодитися (останній сплеск несвідомого опору − заперечення); впав голос і трохи сповільнилися рухи в момент, коли пастка зачинилася, але поки що не стало ясно, що ж сталося (завмирання); гострі позиви в туалет, що виникають в адресата в найважливіший для маніпулятора момент (несвідома втеча).

Різні види неспецифічних захистів у ситуаціях маніпуляції можуть мати різний ступінь ефективності. Наприклад, дистанціювання від агресора у формі відходу або вигнання протистоїть прагненню маніпулятора посилити контакт із жертвою (приєднання) і, таким чином, здатне забезпечити адресату захист. Навпаки, ігнорування загрози маніпулятивного вторгнення часто виявляється вигідним саме маніпулятору і не забезпечує ефективного захисту.

Як зазначалося вище, основною мішенню маніпулятивного впливу є особистісні (мотиваційні) структури, а ключовий деструктивний ефект полягає у розщепленні цих структур. Ці центральні особливості маніпулятивного вторгнення та захисту від нього зручно описувати через призму внутрішньоособистісної взаємодії.

Початок створення внутрішньоособистісного союзника відбувається у момент актуалізації мотиву, який конкурує з існуючими на той момент. В результаті виникає внутрішньоособистісний конфлікт, у якому стикаються суб'єкти, що претендують на один і той самий ресурс (часу, енергії, прав тощо).

Важливим кроком маніпулятора є турбота про посилення власного союзника та зміцнення його позицій, одночасно з ослабленням протилежних мотивів, що відображають інтереси адресата. Причому, чим менше внутрішніх суб'єктів залучено у конфлікт, тим простіше актору контролювати його результат.

Маніпулятору вигідно працювати з мотиваційною ієрархією адресата, особливо якщо вона розщеплена на окремі автоматизми, та залучати меншу кількість суб'єктів внутрішньої структури особистості. Внаслідок цього виникає ключовий руйнівний ефект маніпуляції – розщеплення особистісних структур адресата. Отже, адресат здатний проявити справжні якості суб'єкта прийняття рішень лише за умови збереження цілісності внутрішніх субособистостей та можливості опитування всіх їхніх позицій. Справжній (самостійний) вчинок формується всією особистістю загалом.

Тому захист від маніпуляції полягає, перш за все, у збереженні цілісності особистості, у запобіганні ізоляції її частин та знищенню або

нейтралізації структур, які піддалися на обіцянки чи провокації маніпулятора і можуть працювати на користь агресора.

Основне завдання адресата − залишитися цілісним, тобто забезпечити згуртованість усіх внутрішніх субособистостей навколо значущої мети, щоб внутрішні суперечності не перешкоджали прийняттю рішень. Якщо цього не відбувається, внутрішній стан особистості стає інструментом маніпулятора, який використовується для досягнення його цілей.

Оскільки маніпулятор прагне знайти підхід до внутрішнього світу адресата, останній намагається захистити свої слабкі місця і не дозволити їм стати об'єктом маніпуляції. Виникає опір. Боротьба між маніпулятором та адресатом у більшості випадків розгортається за контроль над автоматизмами − психічними процесами, які формують механізми маніпулятивного впливу. Найважливіше завдання для адресата на рівні психічних процесів − не дозволити маніпулятору «натискати на кнопки». Досягти цього можна як за допомогою узагальнених, універсальних прийомів, так і через цілеспрямовані дії, що блокують автоматичні реакції, які є передавальними важелями маніпулятивної атаки.

Найбільш універсальним і водночас специфічним захисним прийомом на цьому рівні є непередбачуваність. Її девіз: «коли ти непередбачуваний, ти невразливий». Якщо адресат поводиться так, що його дії неможливо передбачити, маніпулятору складніше підбирати ключі до психічних автоматизмів, адже «замки» постійно змінюються.

Другий універсальний і водночас специфічний для захисту на рівні психічних процесів прийом − затримка автоматичних реакцій. Цей зовнішній спосіб співоволодіння ситуацією може може виступати аналогом внутрішнього подолання імпульсивних реакцій − затримки реакцій «на виході». Затримка реакцій може проявлятися в тому, що адресат діятиме обережніше, ніж зазвичай, або витрачатиме більше часу на прийняття рішення. Наприклад, відчуття деякої неприродності ситуації може спричинити паузу у відповіді на привабливу на перший погляд пропозицію: почнуться розпитування, відтягування, окружні підходи. Затримка першого автоматичного спонукання може породжувати сумніви та коливання, що

обмежує маніпулятивний вплив. Що стосується контрприйомів, вони, у тій чи іншій мірі, включають елементи універсальних прийомів − непередбачуваності та затримки автоматичних реакцій. Водночас, контрприйоми виступають як активність, альтернативна актуалізованій маніпулятором. Наприклад, у відповідь на образ, що пред'являється, адресат може спонтанно або свідомо створити новий образ або так трансформувати пропонований, що він виявляється релевантним іншим мотивам − тим, які більше відповідають його особистим інтересам. Можна також припустити, що прагнення суперечити нерідко виникає у відповідь на бажання зробити людину податливою до впливу. Останні два способи, генералізовані на неадекватно широке коло ситуацій, формують відповідні риси характеру людини.

Проведено узагальнення захисних дій, релевантних маніпулятивній технології − засобам впливу, що використовуються маніпулятором. Загальні стратегії поведінки у взаємодії з маніпулятивною технологією зводяться до двох основних установок: руйнування технологічних елементів впливу; використання їх у власних інтересах.

Перша стратегія захисту полягає в тому, що адресат може протиставити технологічним старанням маніпулятора зустрічну активність, яка руйнує його проманіпулятивні дії. Ця стратегія характерна для установки на боротьбу з маніпулятором, коли захист розглядається як одна зі сторін взаємного прагнення завдати шкоди один одному – у такому разі в ослабленому вигляді.

Захисна активність цього типу співвідноситься насамперед з елементами технології, такими як таємний характер впливу та надання психологічного тиску.

У відповідь на маніпулятивний вплив, що полягає у прихованні фактів впливу та цілей маніпулятора, виникає прагнення розкрити наміри маніпулятора, а також нейтралізувати неявний вплив. Тобто можна очікувати появу зусиль, спрямованих на те, щоб таємне зробити явним. Проявлятися це може як уточнення з інтонацією недовіри, сумніву, чіпляння за слова, прямі питання про інші цілі тощо.

Протидія психологічному тиску зазвичай проявляється у пошуку адресатом таких видів сили або ресурсів, у яких він має перевагу. Як правило, це будуть звичні для нього способи впливу на ситуацію: наприклад, розробляються заготовлені теми та сюжети розмови, або вставляються паузи (дестабілізація партнера), або нав'язується дружній тон стосунків. Але можливо і пересилювання точно в тих же засобах. Наприклад, маніпулятор задав повільний темп, поступово (але неявно) випробовуючі терпіння, і вичікує момент, коли можна буде зробити основну атаку. Адресат може задати темп ще повільніший, включаючись у розмову по черзі з роздумом про свої справи. Ефект протидії додатково посилюється ще й неповною його включеністю до ситуації.

Друга стратегія захисту полягає в тому, що технологічній метушливості маніпулятора можна протиставити цілеспрямовану трансформацію маніпулятивного впливу. Мета цього підходу – змінити ефект впливу так, щоб він служив інтересам адресата.

Пропонується розглянути проблему розпізнавання маніпулятивного впливу з двох позицій: з одного боку, з'ясувати, що, виходячи з теоретичних міркувань, можна припустити в якості можливих засобів виявлення маніпулятивних спроб, з іншого, − за допомогою яких засобів загроза маніпулятивного впливу може розпізнаватись жертвою за умов повсякденного спілкування.

У пошуках методів розпізнавання маніпулятивної небезпеки можна виділити два основні шляхи.

Перший шлях − відстеження за змінами ситуації, породженими технологією психологічного (у цьому випадку маніпулятивного) впливу.

Другий шлях – за допомогою аналізу механізмів маніпулятивного впливу.

Варто зауважити, що всі виявлені ознаки лише дають підстави для припущення про наявність маніпулятивних спроб у взаємодії. Однозначне визначення ситуації лише на основі цих ознак неможливе. Проте без уважного аналізу ми залишаємося озброєними лише недиференційованим досвідом, що значно знижує ефективність протидії маніпуляціям.

Узагальнені нижче ознаки виділено з урахуванням проведених теоретико-емпіричних студій і вони становлять операціоналізацію цих висновків. Відстеження змін ситуації, пов'язаних із технологією психологічного впливу, дозволило визначити ефекти, які виступають особливостями маніпулятивного впливу.

Загальною ознакою наявності маніпулятивних спроб, очевидно, є порушення балансу тих чи інших змінних взаємодії. Тому слід проаналізувати можливі деформації, зрушення, невідповідності тощо.

Такими можуть бути дисбаланс у розподілі відповідальності за чинні дії та рішення, які приймаються. Або ж деформації у співвідношенні виграш – плата, які виявляються в тому, що отриманий результат не відповідає вкладеним зусиллям. Це може відбуватися і внаслідок допущених помилок у плануванні чи виконанні рішень, але також і внаслідок чиїхось маніпуляцій. Розуміння причин такої деформації буде корисним у будь-якому випадку.

Наявність силового тиску також є однією з підказок, яка вказує на можливість маніпуляції, хоча скоріше є індикатором міжособистісної проблеми, складнощів, однією з причин яких може бути загроза маніпулювання.

Слід також зазначити порушення збалансованості елементів ситуації − у цьому випадку привертає увагу певний ступінь незвичайності ситуації взаємодії: незвичайність мішеней впливу (теми розмов, зміна векторів тощо) або ж незвичайність компонування чи подачі інформації, наприклад, зміщення акцентів значимості на другорядні деталі. Неконгруентність у поведінці (комунікативному повідомленні) партнера – коли різні канали передають суперечливу інформацію. Наприклад, якщо зіставити зміст слів з рухами рук чи міміки, можна виявити, що співрозмовник не дивиться вам у вічі, а кудись поверх вас чи убік. Буває, впевнені слова контрастують з метушнею рук: бездумно перекладає щось на столі, «заламує» пальці тощо. Прагнення відправника впливу стереотипізувати поведінку адресата − ті випадки, коли стає помітно, що комусь хочеться, щоб Ви поводилися «відповідно до...». Найчастіше це виглядає як звернення до деяких рольових

позицій, прагнення віднести до тієї чи іншої категорії людей, адресуватися до власних звичок або ритуалів, що встановилися у міжособистісній взаємодії.

Отже, по-перше, індикатори прихованого впливу існують і їх можна виявити, а по-друге, можливе прогнозування цих ознак на основі аналізу комунікативних та поведінкових сигналів.

Якщо виходити з аналізу механізмів маніпулятивного впливу, завдання виявлення маніпуляції полягає в уважному спостереженні за реакціями адресата. Необхідно навчитися розпізнавати моменти, коли активізуються (або починають працювати в зміненому режимі) ті чи інші компоненти (ланки) механізмів, що реалізують зовнішнє вторгнення.

До основних видів індикаторів маніпулятивного впливу належать: ненормативно часта поява або підкреслено явний прояв психічних автоматизмів у поведінці адресата впливу; регресія до інфантильних реакцій − плач, агресія, туга, почуття самотності тощо, особливо якщо це точно приурочено до певної ситуації чи подій; дефіцит часу, відпущеного на прийняття рішення; важливий момент аналізу ситуації в цьому випадку – з'ясувати, ким створюється цей дефіцит: якщо не тим, хто відчуває нестачу часу, слід припустити наявність маніпуляції; стан звуженості свідомості, який може проявитися в обмеженні кола обговорюваних ідей, в циклічних висловлюваннях (наприклад, незмінні формулювання або регулярне повернення до однієї теми), постановці тільки ситуативних цілей (на шкоду перспективним) та ін.; несподівані зміни фонових станів: напруга, агресія, метушливість та ін., що виникають переважно як реакція на шкоду, яку відчуває (навіть й неусвідомлено) адресат впливу.

Сигналом загрози або вже завданої шкоди є емоційна реакція жертви маніпуляції − погіршення настрою, роздратування, глуха образа та інші зрушення у бік негативних емоцій. Особливу настороженість мають викликати випадки, коли емоційні зрушення є невиправданими з точки зору ситуації.

Цей критерій формує механізм суб'єктивної діагностики, що дозволяє сприймати чуттєві індикатори загрози. У випадку маніпуляції він може бути використаний не лише як індикатор наявності загрози, а й як показник її

якості. Прийом діагностики, запропонований D. Dinkmeyer, G. McKay [210], ґрунтується на тому, що почуття та емоційні реакції відображають результат несвідомої обробки інформації, яка надходить із зовнішнього світу. На ранніх етапах взаємодії емоції є виразом несвідомої (мимовільної) відповіді на характер впливу партнера.

Таким чином, виокремлюється значний перелік засобів, які можна використовувати для розпізнавання маніпулятивного впливу. Важливою умовою їх ефективного застосування є рішучість − здатність своєчасно визначити момент необхідності дії та реалізувати її з оптимальною завзятістю та наполегливістю. В розпорядженні адресата маніпулятивного впливу є: актуальна міжособистісна ситуація та досвід попереднього спілкування. Завдання полягає в тому, щоб адекватно встановити зв'язок між ситуацією та психологічним досвідом учасника взаємодії. Поєднання ситуації з досвідом відбувається як активне включення людини в процес оцінки, де кожне включення здійснюється на основі інтегральної оцінки ситуації та її співвідношення зі своїми інтересами та намірами. Це оцінювання включає цілісну емоційну оцінку, особливим чином сплавлену з поелементним аналізом ситуації. Відповідно, представлення суб'єкту результатів розпізнавання загрози може відбуватися у двох формах: емоційне сприйняття (інтегральна оцінка) та раціональне розпізнавання.

Емоційне сприйняття. Оціночна функція емоцій загальновідома: завдяки їй відбувається поточне актуальне оцінювання кожного фрагмента подій, зокрема ситуацій міжособистісної взаємодії. Емоційна реакція відображає результат перевірки події на важливість, звизначає потребнісну значущість того, що відбувається. Коротка емоційна реакція, яка сигналізує про небезпеку, може не доходити до усвідомлення і залишатися на підсвідомому рівні, викликаючи лише неясне занепокоєння. Якщо оцінюється вся ситуація, виникає відчуття «щось тут не так», а сумарний ефект, наприклад, від неконгруентних повідомлень партнера проявляється у вигляді відчуття непереконливості дій іншої особи (недовіра).

Про наявність швидкої комплексної оцінки проблемної ситуації свідчать виявлені в експериментах щодо вирішення шахових завдань

закономірності: емоційна реакція безпосередньо передує моменту усвідомлення рішення; шахісти високої кваліфікації здатні миттєво оцінювати шахову позицію навіть при тахистоскопічному пред'явленні.

Цей приклад близький до завдання, що стоїть перед адресатом маніпулятивного впливу: комплексна оцінка розстановки сил та балансу інтересів. Більшість людей можуть бути віднесені до «гравців високого класу» у міжособистісних відносинах хоча б через повсякденну включеність у психологічну взаємодію. Вчителем у цьому процесі стає досвід поразок, який може включати образи, розчарування чи досаду.

Добрим результатом є ситуація, коли ці емоції проходять, і людина отримує виважене розуміння та терпиме ставлення до тих, від кого вона постраждала, подібно до рубця від щеплення. Складніше очікувати такого результату там, де домінують агресія, лють або гнів.

Відомо, що внутрішній емоційний тлумач у різних людей має різну «кваліфікацію». Проте навіть «наївний» адресат маніпулятивного впливу мовою психологічних станів здатний реагувати на широкий спектр ознак маніпуляції. Інша річ, що ці реакції часто бувають занадто слабкими для серйозного впливу на ситуацію або набирають необхідної дієвої сили надто пізно, коли повернути або змінити події вже неможливо.

Раціональне розпізнавання загрози. Воно може базуватися на знанні особливостей поточної ситуації або характеристик залучених учасників. Людина здатна розпізнати маніпуляцію, спираючись на власний досвід взаємин з конкретною особою. Таким чином, маніпулятивна небезпека може фіксуватися як на рівні почуттів, так і на рівні розуміння. В обох випадках судження про наявність маніпуляції формується як результат (можливо неусвідомленого) тлумачення отриманих відомостей; як емоційна оцінка, так і раціональне розуміння не обов'язково усвідомлюються, проте здебільшого впливають на поведінку людини.

Подібно до класифікації психологічних захистів на специфічні та неспецифічні, визначено розрізнення і в засобах розпізнавання загрози: з одного боку, − це емоції, що вказують на факт або визначають ймовірність

маніпулятивного вторгнення, а з іншого, − практичний досвід і знання, що підказують якість небезпеки, можливі цілі.

Слід зазначити, що в умовах активної цифрової трансформації великого значення набувають адаптація до нових умов життя в цифровому середовищі, підвищення обізнаності та навчання навичок протистояння інформаційним загрозам та ризикам.

В межах програмно-цільового проєкту нами була представлена модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки його учасників, що включає різні напрямки діяльності та засоби захисту від інформаційних і психологічних ризиків.

Серед них виділяються протидія загрозам інформаційно-психологічної безпеки та підвищення життєстійкості об'єктів інформаційно-психологічної безпеки.

Наразі основна увага державної політики зосереджена на боротьбі з інформаційно-психологічними загрозами, що є обґрунтованим, адже завдання держави полягає у максимальному захисті особистості та суспільства від деструктивного впливу інформаційних ризиків. Водночас у експертному середовищі сформувалося розуміння того, що зробити інформаційне середовище абсолютно стерильним неможливо, а повністю виключити загрозливі чинники – нереалістично.

Це зумовлено багатьма причинами: складністю виявлення загроз інформаційно-психологічної безпеки, латентним характером їх дії, численністю джерел загроз інформаційно-психологічної безпеки, обмеженою ефективністю методів запобігання розповсюдженню деструктивної інформації тощо.

У зв'язку з цим необхідно посилювати інше магістральне спрямування забезпечення інформаційно-психологічної безпеки – підвищення життєстійкості об'єктів, їх здатності самостійно блокувати або зменшувати до прийнятних значень деструктивний вплив інформаційних загроз. Це завдання можна визначити як формування інформаційного імунітету особистості та суспільства.

У правових актах і науковій літературі цей напрям забезпечення безпеки позначається як формування інформаційної грамотності та цифрової компетентності, культури інформаційної безпеки. Обґрунтованим є розгляд проведення політики держави щодо підвищення цифрової та інформаційної грамотності як важливого інструменту формування довіри суспільства до цифрових технологій.

Генеральна Асамблея ООН вперше ухвалила резолюцію, присвячену створенню глобальної культури кібербезпеки. У преамбулі серед передумов її прийняття зазначається, що забезпечення кібербезпеки залежить не тільки від роботи правоохоронних структур, а й від превентивних заходів, а також обізнаності та відповідальності власників та користувачів інформаційно-комунікативних технологій. Останні два аспекти закріплені серед елементів глобальної культури кібербезпеки у додатку до резолюції.

Проведений аналіз правових актів ЄС у сфері забезпечення кібербезпеки, зокрема програми ЄС «Безпечний Інтернет», показав, що підвищення поінформованості про правила безпечного використання мережі виділялося як один з пріоритетних напрямків роботи. В європейських країнах та інших країнах світу за активної підтримки ЮНЕСКО сформувався специфічний напрямок «медіаосвіта» (media education), покликаний допомогти краще адаптуватися у світі медіакультури та спрямований на досягнення медіаграмотності (media literacy).

Медіаграмотність при цьому розуміється як грамотне використання інструментів, що забезпечують доступ до інформації, розвиток критичного аналізу змісту інформації та формування комунікативних навичок.

З появою та зростанням популярності Інтернету дослідники почали говорити про «цифрову грамотність», яку P. Gilster [226] визначив як здатність критично розуміти, використовувати інформацію, одержану за допомогою комп'ютера в різних форматах із широкого діапазону джерел.

A. Martin [260] виділив як компетенції цифрової грамотності вміння правильного використання цифрових засобів для маніпуляцій з інформаційними ресурсами і спілкування з людьми в цифровому середовищі.

Істотне зростання можливостей Інтернету та його щільне входження в повсякденне життя вимагали звернення до цифрової компетентності, під якою розуміється здатність впевнено, ефективно, критично та безпечно обирати й застосовувати інфокомунікаційні технології у різних сферах життєдіяльності (інформаційне середовище, комунікації, споживання, техносфера), а також готовність до такої діяльності.

Ще одним продуктивним методологічним підходом до формування культури інформаційної безпеки виступали концепція цифрової (кібер-) гігієни, як формування корисних звичок щодо кібербезпеки, які дозволяють не стати жертвою кіберзагроз і уникати проблем мережевої безпеки.

Аналізуючи зв’язок цифрової компетентності і зіткнення з онлайн-ризиками, слід вказати на наявність прямої кореляції між ними: чим частіше людина стикається з онлайн-ризиками, тим вище рівень цифрової компетентності. Однак такий спосіб формування цифрової компетентності є шляхом небезпечним. Тому головне завдання полягає у навчанні навичкам та вмінням, що становлять зміст цифрової грамотності (компетентності). У цьому напрямку слід проводити виміри рівня цифрової грамотності, забезпечити роботу порталу цифрової грамотності, а в освітніх установах проводити на постійній основі уроки кібербезпеки.

Слід наголосити, що важливим напрямом роботи з формування культури інформаційної безпеки виступає стимулювання проєктів підвищення медійної та цифрової грамотності. Робота в цій галузі ведеться різними громадськими та іншими некомерційними організаціями, причому нерідко з власної ініціативи. Також діють численні проєкти підвищення медійної та цифрової грамотності. Потрібне подальше посилення державної підтримки цього напряму громадської активності. Комплекс заходів щодо підвищення цифрової грамотності та формування культури інформаційної безпеки слід закріпити в плані заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки, насамперед молоді. Серед них доцільними вбачаються проведення циклу заходів з підвищення інформаційно-психологічної безпеки для учнів, їхніх батьків та працівників освітніх організацій; організація підвищення компетенції батьків та працівників

організацій дитинства в галузі цифрової грамотності та інформаційної безпеки на відповідних порталах; розробка та актуалізація освітнього контенту, спрямованого на підвищення рівня обізнаності молоді щодо інтернет-безпеки та ін. Всі ці заходи можуть бути успішно реалізовані тільки на основі приватно-державного партнерства, із залученням широкого кола громадських об'єднань.

Окрім навчання (освіти) як основної форми підвищення рівня цифрової грамотності та культури інформаційно-психологічної безпеки важливе значення має також інформаційно-просвітницька робота. Вона має бути спрямованою на розвиток критичного мислення, підвищення поінформованості про загрози інформаційно-психологічної безпеки (хибні новини, маніпуляцію свідомістю, шахрайство та ін.) та правила реагування на них.

Формами ведення інформаційно-просвітницької роботи мають виступати створення та розповсюдження тематичних інформаційних матеріалів (плакатів, пам'яток, роликів), інтернет-ресурсів, проведення навчальних занять, а також інших профілактичних заходів.

Отже, проведено узагальнення результатів формувального етапу дослідження, пов'язаних з вивченням динаміки змін у характеристиках психологічної безпеки, ціннісної сфери особистості та оцінкою впливу на них глобальних змін, таких як перехід до цифрових технологій, застосування нових інтелектуальних та виробничих технологій. Наголошено, що виявлені дані про характер впливу соціально-психологічних умов, включаючи безпеку середовища, на структуру цінностей надає підстави для розробки та застосування низки соціальних та психологічних практик, спрямованих на превенцію психологічного неблагополуччя, залежної поведінки та надання допомоги особам групи ризику у напрямі забезпечення їх безпеки та можливостей протидіяти маніпуляціям.

Висновки до розділу

У розділі представлено змістовно-процесуальні засади розроблення та реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій, а також подано оцінку його ефективності.

На формувальному етапі дослідження взяли участь 186 респондентів, які за результатами констатувального етапу продемонстрували низькі показники психологічної безпеки та рівня протидії маніпуляціям. Респондентів було розподілено на експериментальну групу (108 учасників, з яких 89 осіб − це молодь, віднесена до групи ризику (за ознаками узалежненої поведінки, перебування у небезпечній життєвій ситуації тощо)) і контрольну групу (78 учасників). Відбір учасників здійснювався за принципом добровільності. Представники контрольної групи не брали участі у заходах формувально-розвивального впливу, передбачених програмно-цільовим проєктом.

Констатовано, що розробка програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій здійснювалася на основі міжнародного досвіду в цій галузі з урахуванням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів.

Визначено, що провідними завданнями програмно-цільового проєкту були:

- збереження та зміцнення психологічної безпеки особистості шляхом активізації процесів самопізнання, самоорганізації, саморегуляції та самовдосконалення;
- проєктування безпечного розвивального середовища у загальноосвітніх закладах, закладах вищої освіти та на підприємствах, що сприяє особистісному розвитку та стійкості до маніпуляцій;
- формування усвідомленої відповідальності за власне життя та здоров’я;

- психологізація та акмеологізація середовища як чинника ефективності забезпечення психологічної безпеки та підвищення здатності до протидії маніпуляціям у період суспільних трансформацій.

Побудова та реалізація програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій здійснювалися за блочно-модульною системою. При цьому було виокремлено й обґрунтувано такі принципи: системність, цілісність, діалогічність, структурність, цілеспрямованість, відкритість, еквівалентність та диференційоване прогнозування.

Теоретичний модуль передбачав засвоєння знань із різних галузей психології (соціальної, вікової, екстремальної, психології особистості, психології здоров'я тощо), а також акмеології та соціології, адаптованої до потреб забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям. Отримані знання слугували основою для розробки та впровадження конкретних видів психотехнологій, спрямованих на зміцнення й підтримку психологічної безпеки особистості, а також підвищення здатності особистості ефективно протидіяти маніпулятивним впливам.

Практичний модуль був спрямований на те, щоб учасники програмно-цільового проєкту могли виявити власні потенційні та реальні можливості, а також реалізувати наявні соціально-психологічні ресурси. Це здійснювалося через засвоєння необхідних психологічних прийомів, навичок, умінь, технік, технологій та копінг-стратегій.

У межах цього модуля було представлено модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки, яка включала комплекс взаємопов'язаних компонентів, серед яких провідними були: протидія загрозам інформаційно-психологічної безпеки, підвищення життєстійкості учасників проєкту і розвиток навичок захисту від маніпулятивних впливів.

Програмно-цільовий проєкт соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям включав три блоки: пошуково-діагностичний, формувально-розвивальний і підсумково-діагностичний.

Метою пошуково-діагностичного блоку було виявлення специфічних ризиків, актуальних для учасників, та визначення соціально-психологічних ресурсів, які сприяли подоланню цих загроз і підвищували здатність протидіяти маніпуляціям.

Формувально-розвивальний блок був спрямований на створення умов, що забезпечують психологічну безпеку учасників програмно-цільового проєкту. Це передбачало запровадження змін в освітньому середовищі для підвищення його безпечності. Проєкт одночасно формував і актуалізував компоненти психологічної безпеки та розвивав соціально-психологічні ресурси, які дозволяли протидіяти чинникам ризику безпеки та маніпуляціям, зокрема через оптимізацію захисної та копінг-поведінки.

Зважаючи на значну кількість учасників експериментальної групи осіб юнацького віку, при побудові та реалізації програмно-цільового проєкту особлива увага приділялася ролі неформальної освіти та позанавчальної діяльності, а також інституційним і неінституційним формам ініціатив як чинників соціалізації.

Крім того, застосовувався збалансований підхід до формування професійних та універсальних компетентностей, що забезпечував психологічну безпеку учасників та сприяв ефективній протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформаці.

Підсумково-діагностичний блок передбачав проведення підсумкової діагностики з метою виявлення ефективності програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям.

Результати показали, що застосовані методи формувально-розвивального впливу дозволили знизити емоційний дискомфорт, а саме: напруженість ($Z=4,716$; $p=0,001$) і тривожність ($Z=2,154$; $p=0,029$) його учасників, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки ($Z=4,298$; $p=0,001$) та деструктивних ідей ($Z=3,512$; $p=0,001$) як нормативних; підвищили рівень задоволеності повсякденною діяльністю ($Z=4,773$; $p=0,001$)

та загальний показник суб'єктивного благополуччя учасників (Z=4,508; p=0,001).

Зафіксовано позитивні зміни в показниках самоконтролю (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників програмно-цільового проєкту (Z=4,107; p=0,001), рівня впевненості (Z=2,543; p=0,007) та соціальної захищеності (Z=3,474; p=0,001), що сприяло значному зростанню інтегрального показника психологічної безпеки (Z=3,922; p=0,000).

Виявлено зниження ступеня стресового навантаження (Z=5,601; p=0,000) та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що сприяло підвищенню рівня психологічної безпеки (Z=4,696; p=0,000). Водночас спостерігалося розширення репертуару стратегій захисної та копінг-поведінки (Z=2,187; p=0,028) та збільшення частоти використання безпечних способів такої поведінки (Z=3,531; p=0,001).

Зафіксовано вірогідне зниження індексу травматичності (Z=5,228; p=0,001), сумарного показника впливу травматичних подій (Z=4,815; p=0,000) та рівня стресу учасників (Z=4,375; p=0,001). Натомість підвищилися показники їхньої соціальної активності (Z=5,811; p=0,001), відповідальності (Z=5,760; p=0,001), соціальної адаптації (Z=4,287; p=0,001) та схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності) (Z=4,765; p=0,001).

Зафіксовано позитивні зрушення за компонентами соціального інтелекту, зокрема соціальним усвідомленням (Z=5,209; p=0,001) та соціальними навичками (Z=5,169; p=0,000), а також за конструктивністю типів когнітивної регуляції емоцій і механізмів психологічного захисту, що забезпечило адекватність сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищення здатності протидіяти маніпуляціям ($p<0,05$).

Суттєво покращилися міжособистісні відносини учасників експериментальної групи, їхня впевненість в оточенні та показники соціальної підтримки ($p<0,01$).

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивного впливу маніпуляцій у цифровому середовищі на його учасників, зокрема підвищенню конструктивності аналізу дезінформації, емоційних маніпуляцій та алгоритмічного спотворення інформації. У експериментальній групі вірогідно зменшилася кількість учасників із низьким рівнем психологічної безпеки, водночас збільшилася кількість учасників із високим її рівнем ($p<0,05$).

У контрольній групі статистично значущих змін не зафіксовано.

Проведено узагальнення результатів формувального етапу дослідження, що стосуються динаміки змін у характеристиках психологічної безпеки, ціннісній сфері та оцінці впливу глобальних змін, зокрема переходу до цифрових технологій і впровадження нових інтелектуальних та виробничих технологій. Наголошено, що отримані дані про характер впливу соціально-психологічних умов, зокрема безпечності середовища, на структуру цінностей, дають підстави для розробки та впровадження соціально-психологічних практик, спрямованих на превенцію психологічного неблагополуччя, узалежненої поведінки та надання допомоги особам групи ризику.

Отже, ефективність впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій є експериментально доведеною, а запропонований програмно-цільовий проєкт може бути рекомендований до практичного застосування.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях автора: [7; 82; 83; 85; 182; 190; 250; 251; 271].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних засад безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Запропонована концепція дослідження забезпечила системне розкриття соціально-психологічних основ забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій. Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати такі висновки:

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям у науковій літературі. Встановлено, що безпека особистості інтерпретується як захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, які обмежують свободу задоволення основних потреб і перешкоджають розвитку та удосконаленню здібностей. Досягнення стану безпеки сприяє повноцінному розвитку, адекватній реакції на зміни умов життя, захисту від загроз і небезпек, протидіючи маніпуляціям, а також постановці нових життєвих завдань з урахуванням інтересів інших осіб і дотриманням конвенційних норм, встановлених у суспільстві.

Наголошено, що в період суспільних трансформацій безпеку особистості слід розглядати як інтегративну характеристику захищеності від маніпулятивних впливів, що перешкоджають формуванню конструктивної основи соціальної поведінки (загалом – її функціонування та життєздійснення), а також як адекватну систему суб'єктивного (особистісного, суб'єктивно-особистісного) ставлення до світу і до себе, яка забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта та визначається за інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя на мікро-, мезо- та макрорівнях.

2. Здійснено концептуалізацію проблеми безпеки особистості та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у соціально-психологічному вимірі через актуалізацію нормативно-правових стандартів забезпечення безпеки особистості (на мікро-, мезо-, макрорівнях) та можливостей протидії маніпуляціям (з урахуванням їх передумов, типології, індикаторів, маніпулятивних технологій, специфіки маніпулятивного впливу) і артикуляцію цих конструктів у вимірах особистої свободи та інформаційного середовища.

Показано, що безпека особистості та протидія маніпуляціям в період суспільних трансформацій пов'язана не лише із захистом від поширених загроз, збереженням життя і задоволенням біологічних потреб, а й із реалізацією прав і свобод, якістю життя, почуттям захищеності, гуманними міжособистісними відносинами, можливостями розвитку та самореалізації. Наголошено, що вирішення протиріччя між свободою особистості та безпекою в період суспільних трансформацій є ключовим для розуміння суспільного розвитку, а узгодження свободи особистості з суспільною необхідністю – обов'язковим. Правова держава та суспільство забезпечують захист життєво важливих інтересів особистості, її основних прав і свобод. При цьому функція правової держави полягає у забезпеченні гарантій цих прав і свобод із використанням принципу «розумної достатності», сутність якого належить до запобігання можливим загрозам безпеці, недопущення диктату стосовно окремої особистості, що й забезпечує баланс між свободою особистості та її обмеженням суспільною необхідністю. Створення такої «соціальної» безпеки та протидії маніпуляціям дозволить стабілізувати суспільний розвиток за умови збереження автономії і свободи особистості й узгодженості мікро-, мезо- та макрорівнів безпеки. Доведено, що об'єднувальним принципом системи заходів протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій має стати діалогічність мислення та соціальної взаємодії.

3. Виокремлено соціально-психологічні особливості уявлень про безпеку та протидію маніпуляціям у віковому та гендерному вимірах. Встановлено, що в уявленнях про безпеку осіб різного віку значну роль відіграє чинник соціальної підтримки як провідна умова переживання безпеки, і його вікова динаміка є очевидною. Так, у юнацькому віці соціальний ресурс широкий (і світ, і суспільство загалом) і не персоніфікований. У зрілому віці домінують особистісні й інтелектуальні ресурси, а також прагнення організувати свій життєвий простір, в той час як умови безпеки стають менш важливими. У похилому віці соціальна підтримка персоніфікується, а соціальний ресурс знову набуває значущості, але якісно перебудовується: поряд із чинником досвідченості, робить основний внесок у соціальні уявлення про безпеку. Факторний аналіз дозволив диференціювати різні ресурси безпеки особистості (соціальні, інтелектуальні, особистісні та фізичні). З'ясовано, що для більшості осіб метою досягнення стану безпеки, який характеризується як рівноважний і надійний, є самозбереження та здоров'я, де засобами його досягнення виступають контроль ситуації та життєвий досвід, а умовами – надійне оточення і володіння інформацією. Крім того, стан безпеки переважно описується в категоріях захищеності та впевненості. Розкрито соціальні уявлення про безпеку та протидію маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій у гендерному вимірі, що пов'язано з реалізацією можливостей, опорою на внутрішні ресурси та соціальну підтримку.

4. Визначено соціально-психологічну специфіку безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Розкрито дескриптори соціально-психологічних ресурсів безпеки особистості та протидії маніпуляціям (індекси життєвого стилю, схильність до прийняття небезпечних форм поведінки і деструктивних ідей як нормативних, соціальний інтелект; типи когнітивного регулювання емоцій; особливості ціннісних орієнтацій; рівні суб'єктивного благополуччя; диспозиції захисної та копінг-поведінки; механізми психологічного захисту) в умовах суспільних змін. Виокремлено соціально-психологічні предиктори загроз безпеки особистості

(маніпулятивна природа соціуму, загальна кількість травматичних подій і сумарний показник їхнього впливу, індекс травматичності, рівень стресу) – військових, економічних, природних, соціальних, інформаційних, а також загроз її здоров'ю – з урахуванням стресостійкості та соціальної адаптації. Встановлено варіативність і варіабельність маніпулятивного впливу на особистість в груповій взаємодії, деструктивності маніпуляцій в інформаційно-цифровому просторі й напрямки його протидії в умовах суспільних трансформацій.

5. Наведено змістовно-процесуальні засади побудови й реалізації програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Констатовано, що розробка цього проєкту базується на узагальненні міжнародного досвіду в цій галузі, із залученням полісистемного, комплексного та ресурсного підходів, у межах якого розроблено й імплементовано нормативне та організаційно-технологічне забезпечення зазначеного процесу, з виокремленням й обґрунтуванням принципів системності, цілісності, діалогічності, структурності, цілеспрямованості, відкритості, еквівалентності, диференційованого прогнозування при його побудові та реалізації.

Побудова програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій здійснювалася за блочно-модульною системою, яка передбачала створення умов, які сприяють стану психологічної безпеки учасників проєкту, зокрема через упровадження змін в освітньому середовищі в напрямку підвищення його безпечності. Загалом програмно-цільовий проєкт був спрямований, з одного боку, на формування/актуалізацію його компонентів, з іншого – на розвиток соціально-психологічних ресурсів, які забезпечують протистояння наявним чинникам ризику безпеки учасників і сприяють розширенню можливостей протидії маніпуляціям.

6. Проведено оцінку ефективності впровадження програмно-цільового проєкту соціально-психологічного забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

Встановлено, що реалізовані заходи формувально-розвивального впливу надали змогу знизити емоційний дискомфорт (напруженість, тривожність) його учасників, а також індекси прийняття небезпечних форм поведінки та деструктивних ідей як нормативних, що сприяло підвищенню загального показника суб'єктивного благополуччя.

Зафіксовано позитивні зміни в самоконтролі (врівноваженість, відсутність маніпуляцій) учасників проєкту, підвищення рівня їхньої впевненості та соціальної захищеності, що спричинило зростання інтегрального показника психологічної безпеки. Виявлено зниження ступеня стресового навантаження та інтрагрупової маніпулятивної напруженості, що позитивно вплинуло на зростання рівня безпеки. Водночас розширився репертуар стратегій захисної та копінг-поведінки, а також збільшилася частота використання безпечних способів такої поведінки.

Визначено ймовірне зниження індексу травматичності, сумарного показника впливу травматичних подій та рівня стресу в учасників проєкту, натомість підвищилися показники їхньої соціальної активності, відповідальності, соціальної адаптації, схильності до гуманістичних норм життєдіяльності (моральності).

Зафіксовано позитивні зрушення у компонентах соціального інтелекту (соціальне усвідомлення, соціальні навички), а також у конструктивності типів когнітивної регуляції емоцій і механізмах психологічного захисту, що забезпечило адекватне сприйняття загроз психологічної безпеки та підвищило здатність протидіяти маніпуляціям. Суттєво покращилися міжособистісні відносини учасників проєкту, їхня впевненість в оточенні та загальний рівень соціальної підтримки.

Програмно-цільовий проєкт сприяв зниженню деструктивності маніпулятивного впливу на учасників у цифровому середовищі. Водночас

значно зменшилася кількість осіб із низьким рівнем психологічної безпеки, тоді як зросла кількість учасників із високим рівнем психологічної безпеки.

Перспективи подальшого дослідження. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення соціально-психологічних засад безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій. Перспективним, на наш погляд, є вивчення соціальних уявлень особистості про безпеку та протидію маніпуляціям як частини структур свідомості (картини світу) не лише як суб'єктивних репрезентацій, а й як систем відносин, атрибутивних схем і стратегій. Важливим напрямом подальших досліджень вбачаємо вивчення специфіки процесу забезпечення безпеки та протидії маніпуляціям в осіб з особливими потребами, а також в осіб, які перебувають в особливих умовах життєдіяльності. Серед перспективних напрямів подальших досліджень цієї проблеми вважаємо доцільною також розробку обґрунтованої загальнодержавної системи підготовки фахівців, які мають працювати в напрямку забезпечення безпеки особистості та протидії маніпуляціям в період суспільних трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алещенко В. Інформаційно-психологічна складова безпеки особистості в умовах війни. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 66 (2). С. 5-17.
2. Арабаджиєв Д.Ю., Сергієнко Т.І. Політична маніпуляція та інформаційно-психологічна безпека в політичних відносинах. *Політикус: наук. журнал*. 2020. № 2. С. 36-44.
3. Барлоу Дж.П. Декларація незалежності кіберпростору. Режим доступу: http://www.zhurnal.ru/ stanff/gorny/translat/deklare.html.
4. Барко В.І., Дубова І.О. Теоретичні аспекти розробки професіограм основних видів службової діяльності в Національній поліції України. *Наука і правоохорона*. 2018. № 1. С. 343-351.
5. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. О. Юдіна. 2-е вид. К.: Nika – Tsentr, 2015. 404 с.
6. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Світовий бестселер із психології стосунків; [пер. з англ. К. Меньшикової]. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 255 с.
7. Блискун О.О., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Сколота Е.В. Стереотипні та індивідуальні прояви соціальної аномії особистості в процесі її інтеграції в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 1 (63). С. 88-98.
8. Блохіна І.О., Москаленко О.В. До проблеми формування психологічної безпеки особистості в малих групах. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин, 2019. Т. XVIII: Методологія і теорія психології. С. 71-79.
9. Божко К. Макіавеллізм та маніпуляція як споріднені феномени психосоціального впливу. *Особистість і суспільство: психосоціальні*

виміри ковітальної взаємодії: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Тернопіль, 30 квітня 2024 р.). Тернопіль: ЗУНУ, 2024. С. 179-182.

10. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання. К.: Академвидав, 2010. 432 с.
11. Бондарчук О.І. Психологічна безпека освітнього середовища: сутність та умови створення. Спецкурс для слухачів очно-дистанційної форми навчання в системі післядипломної педагогічної освіти. К.: УМО НАПН України, 2018. 24 с.
12. Бочелюк В.Й., Крижановський О.М. Структура психологічного благополуччя та його роль в життєздійсненні в різних періодах дорослості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 17-33.
13. Булгакова О.В. Підходи до розуміння принципів застосування ризик-менеджменту у формуванні програм запобігання корупції в організаціях сектору безпеки і оборони. Режим доступу: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/19783/1/%21%21%21%21%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B720%D1%84%%BE%D1%80%D1%83%D0%BC%202023%20 BITEC.pdf.
14. В Україні 10% підлітків вживають наркотики. Режим доступу: https://tsn.ua/ukrayina/v- ukrayini-10-pidlitkiv-vzhivayut-narkotiki.html
15. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. К.: [б.в.], 2005. 492 с.
16. Винославська О., Кононець М. Економічна безпека особистості в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1 (22). С. 33-44.
17. Вітюк Н. Кібербулінг як загроза психологічній безпеці особистості школяра. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2015. № 19. С. 129-138.

18. Волеваха І.Б. Структура психологічної безпеки суб'єкта професійної діяльності. *Дев'яті Сіверянські соціально-психологічні читання: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції* (м. Чернігів, 30 листопада 2018 р.) / За наук. ред. О.Ю. Дроздова, І.І. Шлімакової. Чернігів, 2019. С. 74-77.
19. Волженцева І.В. Соціально-психологічна безпека особистості в контексті маніпуляцій та їх протидії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 316-331.
20. Волженцева І.В. Теоретичний аналіз використання методу моделювання в психології. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць*. К.: Національний авіаційний університет, 2022. Вип. 1 (20). С. 64-77.
21. Волженцева І.В., Клак В.О. Особливості прояву маніпуляцій та їх протидія вербальними і невербальними засобами: соціально-психологічний аспект. *Перспективи та інновації науки: наук. журнал. Серія «Психологія»*. 2025. № 7 (53). С. 1160-1173.
22. Волошина В.В., Лотиш В.М. Теоретичні аспекти вивчення міжособистісних взаємодій в юнацькому віці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 10. С. 35-41.
23. Волченко Л.П. Просоціальні уявлення шкільної молоді та її соціально-нормативна активність в умовах суспільних перетворень. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 2. С. 118-123.
24. Волинець Н.В. Самоохорона особистості від маніпуляцій у міжособистісному спілкуванні: аналіз результатів соціально-психологічного тренінгу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць*

Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. К.: Логос, 2007. Т. 7, Вип. 10. С. 77-89.

25. Волинець П.П. Критерії прихованого психологічного впливу. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. 2010. Т. 7, Вип. 22. С. 15-20.
26. Волянюк Н.Ю., Ложкін Г.В. Безпека і надійність суб'єкта праці. Психологія праці. Хмельницький: ХНУ, 2013. С. 87-116.
27. Гавриловська К.П. Психологія впливу та протидії маніпуляціям: метод. рекомен. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 53 с.
28. Гаврищак Л. Інформаційно-психологічна безпека особистості у сучасному світі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2012. № 29. С. 100-110.
29. Гарькавець С.О., Волченко Л.П., Крижановський О.М. Психологічна армалогія та її значення для сучасних реалій українського суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 3 (65). Т. 1. С. 95-105.
30. Гребінь Н.В. Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* 2013. Вип. 21. С. 80-93.
31. Грись А.М. Особливості ставлення до майбутнього сімейного життя в період дорослішання. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. 2020. Т. XI, Вип. 21. С. 99-114.
32. Гресько І.М., Волженцева І.В. Психологічні механізми впливу Я-концепції на формування ставлення до здоров'я. *Наукові перспективи: наук. журнал. Серія «Психологія»*. 2025. № 6 (60). С. 1262-1276.

33. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
34. Данилюк І., Богучарова О. Вплив травмувального досвіду загрози життя на особистісний розвиток українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія*. 2023. № 2 (18). С. 47-55.
35. Данилюк І., Предко В., Бондар М. Особливості прояву рівня життєстійкості залежно від домінуючих копінг-стратегій особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія.* 2023. № 1 (17). С. 30-35.
36. Діагностика психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності / І.І. Приходько. Х.: НАНГУ, 2017. 76 с.
37. Дідковська С.П., Фесенко Є.В., Гарницький С.П. Наркоманія: кримінально-правові та медичні проблеми. К., 1989. 157 с.
38. Добровольська Н.А., Крижановський О.М., Колесніченко Є.С., Ктітарєв Д.О., Тесленко Л.М. Життєва антиципація особистості: до постановки проблеми. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм*: *зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєвєродонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. С. 28-29.
39. Доброчесність, прозорість та підзвітність у секторі безпеки та оборони НАТО. Режим доступу: https://www.nato.int/ nato_static_ fl2014/assets/pdf/2021/2/pdf/210202-BI-Refrence-Curriculum- UKR.pdf.
40. Дятченко Д.О., Крижановський О.М. Аналіз впливу соціально-психологічних причин безпечної поведінки особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 3. С. 67-74.
41. Дятченко Д.О., Крижановський О.М., Мірошникова Н.С., Заїка М.Р. Поведінка людини в умовах реальної та потенційної небезпеки. *Сучасні*

проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни (м. Сєвєродонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. ІІ. С. 31-34.

42. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Режим доступу: ndekc-zakarpattya.org.
43. Європейська конвенція з прав людини. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
44. Єрмаков І.Г., Пузіков Д.О. Життєтворчі компетенції особистості. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами.* 2007. № 3 (5). С. 44-53.
45. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький, 2022. 110 с.
46. Жарков Я.М., Дзюба М.Т., Замаруєва І.В. та ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 274 с.
47. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М. Слюсаревський та ін. К.: Талком, 2020. 318 с.
48. Журавльова О., Журавльов О., Козачук Н., Волженцева І, Засєкіна Л. Нейропсихолінгвістичний зв'язок між прокрастинацією та проспективною пам'яттю. *Східноєвропейський журнал психолінгвістики*. 2021. Вип. 8 (2). С. 265-275.
49. Завацький Ю.А., Шаповалова В.А., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Гєтта О.М., Шелест О.В. Структурно-рівневий аналіз адаптаційного потенціалу особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного*

університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 2 (58). С. 215-224.

50. Заграй Л.Д. Опанування як необхідна умова створення психологічної безпеки особистості. *Психологічна безпека особистості в умовах суспільно-політичної нестабільності*: *зб. наук. статей за матеріалами II Круглого столу* (м. Івано-Франківськ, 26 листопада 2015 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника». http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/ua/5556/
51. Заграй Л.Д. Практики соціально-психологічного захисту особистості в умовах ризиків і небезпек. *Психологічна безпека особистості в умовах суспільно-політичної нестабільності: зб. наук. статей за матеріалами* Круглого столу (м. Івано-Франківськ, 2014 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника». http://www.pu.if.ua/depart/SocialPsychology/ua/5556/
52. Звіт за результатами дослідження: Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості; за заг. ред. Р. Мартиновського. К., 2021. 130 с.
53. Зубко І.М. Теоретико-методологічні аспекти психологічної безпеки як необхідної складової в роботі ІТ-спеціалістів. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. № 1. С. 68-73.
54. Карамушка Л.М. Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2013. Вип. 16. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ Pvuk_2013_16_33
55. Карпенко М.П. Суть поняття «маніпуляція», її характеристика та методи нейтралізації. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2015. Вип. № 45. С. 26-34.
56. Катаєв Є.С. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 2 (39). С. 215-220.

57. Коваленко В.В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. С. 12-13.
58. Ковальчук З.Я. Особистісна рефлексія в умовах постійних соціальних змін. *Соціально-правові студії: науково-аналітичний журнал* / гол. ред. О. Балинська. Львів: ЛьвДУВС, 2021. Вип. 4 (4). С. 177-183.
59. Ковальчук З.Я. Проблеми професійної підготовки особистості в умовах кризового суспільства через призму її рефлексивності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. Серія психологічна*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. Вип. 1. С. 25-33.
60. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічна безпека як організаційна умова відновлення психічного здоров'я. *Габітус: наук. журнал.* 2025. Вип. 69 (2). С. 95-100.
61. Ковальчук З.Я., Завацька Н.Є. Психологічні механізми управління з питань забезпечення соціально-економічної безпеки підприємства у кризових умовах. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 165-177.
62. Ковальчук З.Я., Завацька Н.Є. Психологічні особливості формування гуманістичних цінностей в умовах воєнного стану: віковий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2024. Вип. 2. С. 31-37.
63. Ковальчук З.Я., Шевченко О.Л. Особистісна рефлексія як маркер емоційного благополуччя лідера різних соціокультурних середовищ: поведінкові стратегії в умовах кризового суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: зб. наук. праць*. Львів: ЛьвДУВС, 2023. Вип. 2. С. 41-48.

64. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни / за заг. ред. Л. Залюбовської. Київ-США: Громадська організація GoGlobal, 2023. 50 с.
65. Кононенко О.І. Емоційний інтелект як фактор успішної діяльності в соціальній сфері. *Психологія та соціальна робота: зб. наук. праць Одеського національного університету імені І.І. Мечникова* 2023. Вип. 1. С. 7-13.
66. Кононенко О.І., Кононенко А.О., Крошка К.І., Базика Є.Л. Життєстійкість та ціннісні орієнтації особистості як психологічні ресурси її психологічного здоров'я. *Наукові перспективи: наук. журнал*. 2023. № 9 (39). С. 565-575.
67. Кононенко О.І., Петрушенко В.В. Психологічні складові професійного розвитку та досягнення успіху в правничій сфері. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 295-306.
68. Кононець М. Основні загрози психологічній безпеці особистості при дистанційному навчанні студентів у воєнний час: *зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* 2024. Вип. 31 (1). С. 40-49.
69. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
70. Коструба Н.С., Хвесик Ю.Ю. Психологічна безпека студента у медіасередовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. 2021. Вип. 4. С. 41-44.
71. Котковський В.Р. Державне регулювання економічної безпеки в Україні: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Володимир Романович Котковський. Запоріжжя, 2007. 196 с.

72. Крижановський О.М. Безпека особистості у сучасному соціуму: соціально-психологічний контекст. *Актуальні питання відновлення ментального здоров'я у психологічному вимірі: зб. наук. статей за матеріалами І Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Київ, 11 жовтня 2024 р.). К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. С. 257-260.
73. Крижановський О.М. Виховання доброчесності в секторі безпеки як провідний стандарт освіти НАТО. *Актуальні питання підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони в умовах війни: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Кропивницький, 19 квітня 2024 р.). Кропивницький: ДонДУВС, 2024. С. 311-316.
74. Крижановський О.М. Міжнародні стандарти правового регулювання. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 15 березня 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 145-147.
75. Крижановський О.М. Окремі детермінанти дитячої злочинності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*: *зб. наук. статей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 13 березня 2020 р.). Дніпро: ДДУВС, 2020. С. 320-321.
76. Крижановський О.М. Окремі ознаки особи неповнолітнього злочинця – наркомана. *Вплив рівня дозвілля та відпочинку молоді на зниження рівня злочинності: зб. наук. статей за матеріалами регіонального науково-практичного семінару* (м. Дніпро, 31 травня 2019 р.). Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. С. 57-59.
77. Крижановський О.М. Полісистемність у розгляді феномену психологічної безпеки особистості. *Життєві виклики сучасного суспільства в умовах воєнного стану: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської*

науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, 5-6 листопада 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 41-43.

78. Крижановський О.М. Проблема безпеки у векторі особистої свободи та інформаційного суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 1 (66). С. 88-95.
79. Крижановський О.М. Проблеми кримінально-правового захисту підприємництва. *Право і держава в період криз*: *ризики та можливості: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 29 квітня 2020 р.). К.: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 77-79.
80. Крижановський О.М. Соціальні уявлення особистості про умови безпеки та протидії маніпуляціям в умовах суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. № 2 (67). С. 261-279.
81. Крижановський О.М. Соціально-психологічна інтерпретація змістовної сторони психологічної безпеки особистості. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього: зб. наук. статей за матеріалами щорічного Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу* (м. Київ, 12 червня 2024 р.). К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. С. 34-35.
82. Крижановський О.М. Соціально-психологічні основи безпеки особистості та протидії маніпуляціям у транзиторному суспільстві: монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2025. 323 с.
83. Крижановський О.М. Специфіка психологічної допомоги засобами гіпнотерапії у вимірах безпеки особистості. *Актуальні питання гіпнозу та сучасної гіпнотерапії у корекції психоемоційних травм, ПТСР та*

інших психічних розладів: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської інтернет-конференції з міжнародною участю (м. Кропивницький, 11 січня 2025 р.). К., 2025. С. 34-36.

84. Крижановський О.М. Шляхи вдосконалення кримінально-правових та пов'язаних з ними заходів запобігання наркозлочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023. № 4. С. 118-123.
85. Крижановський О.М., Григор'єва В.В., Герасименко Н.О. Особистісний підхід як мета сучасної освіти у формуванні професійних та гнучких компетенцій. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»).* 2023. № 2 (16). С. 327-335.
86. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 161 КК України. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law.* 2025. № 44. P. 243-250.
87. Крижановський О.М., Крижановський П.О. Запобігання кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії.* 2024. Вип. 32. С. 1-6.
88. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, вчинених із залученням неповнолітніх та щодо неповнолітніх / Савченко А.В., Вартилецька І.А., Семенюк О.О., Луцак О.О.: монографія. К.: НАВС, 2016. 267 с.
89. Кримінологія: Загальна та Особлива частини / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. Х.: Право, 2009. 288 с.
90. Крошка К.І., Завацька Н.Є., Крижановський О.М. Становлення ціннісно-смислової сфери особистості в процесі її реінтеграції в соціум. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами IX Міжнародної науково-практичної конференції у межах Програми USAID*

«Справедливість для всіх» (м. Київ, 26-27 грудня 2023 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2023. С. 67-71.

91. Кузікова С.Б., Щербак Т.І. Життєстійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія*. 2023. № 2. С. 24-29.
92. Куровська К.В., Волженцева І.В. Психолого-соціальні й особистісні проблеми українських переселенців за кордоном. *Наукові перспективи. Серія «Психологія».* 2025. № 2 (56). С. 1830-1842.
93. Куровська К.В., Волженцева І.В. Теоретичний аналіз проблеми психологічної реабілітації в системі наукового знання. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія».* 2025. № 2 (48). С. 1545-1556.
94. Курс кримінології: Особлива частина: у 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
95. Лазорко О.В., Ефекти самоуправління професійною безпекою особистості. Духовність. Цінності. Психологія: монографія / гол. ред. М. Лєдзінська, І. Філіппова. Луцьк: Волиньполіграф, 2018. С. 160-167.
96. Лазорко О.В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 30. С. 96-112.
97. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки особистості: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 380 с.
98. Лазорко О.В. Ресурсна модель емоційної безпеки професіонала. Scientific research of the XXI century. Vol. 1: collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, Los Angeles: GS publishing service, 2021. P. 421-429.
99. Левицька І.М. Маніпуляція у міжособистісній взаємодії: поняття та зміст. *Вісник Національного університету оборони України: Питання психології*. 2014. № 6 (43). С. 212-216.
100. Леонтян М.А. Поняття «компетенція» і «компетентність» у теорії освіти. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені*

Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». 2012. Вип. 176. С. 73-75.

101. Лещинська О.А. Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету: монографія. Івано-Франківськ: ПП Кузів Б.П., 2013. 144 с.
102. Литвинчук А. Психологічна безпека особистості як актуальна проблема сучасної психології. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2021. Вип. 9. С. 154-161.
103. Лисько Т.Д. Порушення рівноправності громадян залежно від їх релігійних переконань. *Право та державне управління.* 2022. № 3. С. 109-115.
104. Лихачов С.В. Інформаційно-психологічна безпека як складова національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2 (1). С. 103-108
105. Ложкін Г.В., Рибальченко О.М. Емпіричне дослідження психологічної безпеки особистості. *Габітус: наук. журнал*. 2023. Вип. 54. С. 142-148.
106. Лозниця С. Маніпуляція свідомістю: історико-культурні засади. *Філософська думка*. 2008. № 1. С. 142-155.
107. Лойко В.В. До питання маніпуляції суспільною свідомістю у політичному дискурсі ЗМІ. *Вісник Житомирського державного університету.* 2011. № 57. С. 179-181.
108. Лукомська С.О. Ресурсний підхід до подолання особистістю кризових ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки».* 2020. № 1. С. 190-195.
109. Маніпуляції в процесі ділової комунікації та під час ведення переговорів / Уклад.: Чабак Л.А. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. 11 с.
110. Маніпуляція як спосіб здійснення соціальної комунікації. 2025. Режим доступу: https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=792771

111. Мартиненко І.О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. 78 с.

112. Миронець С.М., Корольчук М.С., Тімченко О.В. Психологія праці в звичайних та екстремальних умовах. К.: КНТЕУ, 2014. 523 с.

113. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу. К.: Центр учбової літератури, 2007. 448 с.

114. На сьогодні в Україні налічується 346 тисяч ін'єкційних наркоманів. Режим доступу: https://censor.net.ua/ua/news/3073669/na_sogodni_v_ukrayini_nalichuyetsya_346_tysyach_inyektsiyinyh_na rkomaniv_moz

115. Наркоманія та боротьба з нею. Режим доступу: http://web.znu.edu.ua/psychologicalservice//docs/kuratoram/narkomaniya-ta-borot--ba-z-neyu.pdf

116. Небезпечні медичні маніпуляції, що застосовувалися нашими предками в минулому. 2025. Режим доступу: https://www.ze-signon.com/articles/statyi/opasnie-medicinskie-manipulyacii-primenyavshiesya-nashimi-predkami-v-proshlom-estet-portal.html

117. Оверчук В. Проблема психологічної безпеки особистості в умовах військового стану. *Наукові перспективи.* 2022. Вип. 12 (30). С. 461-472.

118. Омелянюк С.М. Соціальні уявлення сучасної молоді про інформаційно-цифрове середовище. *Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики: зб. наук. статей за матеріалами II Міжнародної науково-практичної онлайн конференції* (м. Кропивницький, 25 лютого 2022 р.). Кропивницький: ЦДПУ, 2022. С. 210-212.

119. Омелянюк С.М. Типологічні відмінності, засновані на соціальних уявленнях молоді у проблемогенному соціумі. *Цілісний підхід у психології та соціальній роботі: теорія та практика: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з*

міжнародною участю (м. Кропивницький, 24 лютого 2023 р.). Кропивницький: ЦДУ, 2023. С. 210-212.

120. Основи національної і воєнної безпеки держави / О.П. Дузь-Крятченко, В.П. Грищенко, В.І. Єфіменко та ін. К.: НУОУ ім. І. Черняховського, 2015. 620 с.

121. Пасічник І.Д. Мовна особистість в освітньому просторі: монографія / ред. кол. О.А. Вісич, Х.М. Карповець, З.В. Столяр. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 270 с.

122. Панченко О.А. Інформаційна безпека в епоху турбулентності: державно-управлінський аспект: монографія. К.: КВІЦ. 2020. 332 с.

123. Панченко О.А., Кабанцева А.В. Людська психіка в інформаційній небезпеці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Т. 31 (70), № 3. С. 226-233.

124. Панченко Т.Л. Психологічна безпека інклюзивного освітнього середовища. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. 2014. № 28. С. 327-332.

125. Панькевич В.М., Сухоребра Т.І. До питання кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотиву ненависті. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання.* 2022. С. 321-325. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/58.pdf

126. Петрик В.М., Гнатюк С.О., Присяжнюк М.М. Теорія та практика сучасного інформаційно-психологічного протиборства / за заг. ред. С.О. Гнатюка, В.М. Петрика, О.А. Смірнова. Полтава: РВВ Полтав. держ. аграр. ун-ту, 2022. 328 с.

127. Петрик В.М., Прокоф'єва К.О. До питання про застосування методів НЛП в інформаційно-психологічних операціях. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2009. № 2. С. 71-76.

128. Петрик В.М., Прокоф'єва К.О. Еволюція нейролінгвістичного програмування. *Сучасні інформаційні технології в сфері безпеки та оборони*. 2009. № 2 (5). С. 87-93.

129. Положення про комісію Міністерства охорони здоров'я України з віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 03.04.2019 № 715. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0656 19#Text.

130. Поуль В.С. Психологічна безпека особистості в несприятливих обставинах: питання розуміння та особистісного вибору: міжнар. кол. монографія; за заг. ред. І.В. Волженцевої. 2021. С. 640-662.

131. Примак Ю.В. Психологічна безпека дітей та молоді у сімейному середовищі: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 243 с.

132. Присяжнюк М.М. Використання нейролінгвістичного програмування для маніпулювання свідомістю. *Соціальна психологія*. 2008. № 5. С. 137-141.

133. Присяжнюк М.М. Психологічний захист від маніпулятивного впливу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: військово-спеціальні науки*. 2010. Вип. 24-25. С. 39-43.

134. Приходько І.І. Моделювання психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності з використанням психосемантичного методу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. Вип. 1. С. 174-185.

135. Приходько І.І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 117-125.

136. Приходько І.І. Розвиток і відновлення психологічної безпеки особистості у фахівців екстремальних видів діяльності. Х.: НАНГУ, 2017. 102 с.

137. Про деякі питання віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин: наказ Міністерства охорони

здоров'я України від 03.04.2019 № 715. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0655-19#Text.

138. Проект «Шкільний офіцер поліції». Режим доступу: http://cop.org.ua/ua/ukrainskyi- dosvid/zahalnoukrainskyi-dosvid/proekt-shkilnij-ofitser-politsiji

139. Психологічна безпека особистості: міжнар. колектив. монографія / Університет Григорія Сковороди в Переяславі; за заг. ред. І.В. Волженцевої. Переяслав (Київська обл.): Домбровська Я. М., 2021. 890 с.

140. Руденко Л.М. Клініко-психологічні аспекти класифікації розладів поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2010. Вип. 16. С. 309-312.

141. Савелюк Н. Психологічна безпека особистості: етнокультурні та ґендерні аспекти. *Сучасні стратегії ґендерної освіти в умовах євроінтеграції: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 10-11 вересня 2020 р.). Тернопіль: ТНПУ, 2020. С. 103-105.

142. Савченко О.В., Свирида М.О. Модель психологічної безпеки особистості як комплексного феномена. *Psychological journal.* 2020. Vol. 6, Issue 12 (44). С. 66-79.

143. Радчук Г.К. Гуманістична та гуманітарна парадигми як методологічні засади розбудови освітнього діалогу в середовищі вищої освіти / Освітній діалог як гуманітарна психодидактична технологія вищої освіти: монографія / за наук. ред. Г.К. Радчук. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 34-52.

144. Слюсаревський М.М. Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. Замість післямови / Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М.М. Слюсаревський, Л.А. Найдьонова, Т.М. Титаренко,

В.О. Татенко, П.П. Горностай, О.М. Кочубейник, Б.П. Лазоренко. К.: Талком, 2020. 318 с.

145. Смірнова І.С. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян, перелік «захищених ознак», за яких настає відповідальність (порівняльний аспект). *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 4, Ч. 3. С. 48-53.

146. Седих К.В. Феномен сімейної матриці та ідеологія психотерапевтичної роботи з ним. *Психологія і особистість*. 2014. № 2. С. 109-121.

147. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Омелянюк С.М., Данко Д.В. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 64-71.

148. Сугестивні технології маніпулятивного впливу / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева, Є.Д. Скулиш, О.Д. Бойко, В.В. Остроухов]; за заг. ред. Є.Д. Скулиша; 2-ге вид. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.

149. Сусська О.О. Інформаційний імунітет: проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі: монографія. К., 2008. 108 с.

150. Татенко В.О. Психологія впливу: суб'єктна парадигма. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. наук. статей*. К.: Сталь, 2000. Вип. 3 (6). С. 3-18.

151. Токарева Н.М. Психолінгвістична парадигма проблеми психологічного моделювання особистісних конструктів. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018. Вип. 8. С. 45-57.

152. Траверсе Т.М. Політичне мислення як механізм функціонування політичної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 3. С. 120-126.

153. Тоба М.В., Завацька Н.Є., Крижановський О.М., Блискун О.О., Завацький В.Ю., Бровендер О.О. Дятченко Д.О. Соціально-психологічні особливості групової норми в контексті проблеми безпечної поведінки та нормативного впливу у групі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 2 (61). С. 213-220.

154. Турбан В.В., Омелянюк С.М., Круглов К.О., Крижановський О.М. Дослідження статусу психології особистості в українській науці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 2. С. 88-100.

155. Тушина О. Психологічна безпека в загальноосвітньому навчальному закладі. Запоріжжя: ЗОІППО, 2013. 145 с.

156. Уханова Н.С. Інформаційно-психологічна безпека особистості, суспільства та держави. *Правова інформатика.* 2013. № 3. С. 91-95.

157. Фалько Н.М., Крижановський О.М. Гармонізація життєвого простору особистості в умовах сучасних викликів: до постановки проблеми. *Педагогіка мистецтва для збереження і розвитку психічного і фізичного здоров'я та культурного зростання особистості впродовж життя: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 5-6 грудня 2024 р.). Запоріжжя: ФОП Однорог Т.В., 2024. С. 151-153.

158. Фалько Н.М., Крижановський О.М., Остополець І.Ю., Прокоф'єва О.О., Крижановський П.О. Гендерні особливості самореалізації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. № 2 (64). С. 159-169.

159. Філей Ю.В., Назарова О.С., Крижановський О.М. Особливості правового регулювання єдиного цифрового ринку Європейського Союзу. *Актуальні проблеми господарської діяльності в умовах розбудови економіки Індустрії 4.0: зб. наук. статей за матеріалами ІІІ Круглого столу. зб. наук. праць НДІ ПЗІР НАПрН України* (м. Харків, 25 травня 2023 р.) / за ред. О.О. Дмитрик, О.В. Корват. Х.: НДІ ПЗІР НАПрН, 2023. С. 32-39.

160. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65-89.

161. Фрейд З. Вступ до психоаналізу; пер. з нім. П. Таращука. Х.: КСД, 2015. 480 с.

162. Фромм Е. Втеча від свободи / Пер. з англ. М. Яковлєв. Х.: КСД, 2019. 288 с.

163. Харченко А.С. Психологічна безпека особистості викладача вишу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. № 2, Т. 2. С. 443-450.

164. Цільмак О.М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*. 2009. № 1-2. С. 128-135.

165. Цибулько О. Особливості технології програмно-цільового управління у закладах освіти. *Перспективи та інновації науки.* 2022. № 2 (7). С. 692-701.

166. Цюман Т., Нагула О. Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць*. 2021. № 35 (1). С. 94-100.

167. Чалдині Р. Переконання: революційний метод впливу на людей. Х.: Книжковий Клуб, 2017. 352 с.

168. Чалдині Р. Психологія впливу. Х.: Книжковий Клуб, 2023. 608 с.

169. Чуйко О.В. Психологічне благополуччя дитини: від методології оцінювання до прикладних практик *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціальна робота».* 2021. №1 (7). С. 62-67.

170. Чуйко Г., Чаплак Я., Комісарик М. Психологічна безпека особистості в нестабільному світі. *Психологічний журнал*. 2021. Вип. № 7, № 1 (45). С. 65-80.

171. Шалгунова С.А., Юзікова Н.С. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та запобігання негативній (деліквентній) поведінці серед неповнолітніх. Дн., 2003. 32 с.

172. Шармар О.Р. Особливості кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності, статі та за іншими ознаками в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання.* 2023. № 58. С. 323-329.

173. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. Вип. 67 (1). С. 87-91.

174. Штепа О.С. Психологічна ресурсність як контекстуальна властивість ідентичності у філософсько-психологічному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2014. № 1095, Вип. 53. С. 54-59.

175. Юнг К.Г. Людина та її символи. К.: Центр учбової літератури, 2022. 436 с.

176. Яценко Т.С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика. Хмельницький: НАПВУ, 2002. 792 с.

177. Adler A. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings / H.L. Ansbacher, R.R. Ansbacher, (Eds). Harper & Row. 1956.

178. Afolabi O., Baloguna A. Impacts of Psychological Security, Emotional Intelligence and Self Efficacy on Undergraduates' Life Satisfaction. *Psychological Thought*. 2017. Vol. 10 (2). P. 247-261.

179. Agustin E.E. Effects of mortality salience aroused by threats against hu man identity on intergroup bias. *European Journal of Social Psychology*. 2009. Vol. 39. P. 852-861.

180. Ahmed R. Discerning community resilience in disadvantaged communities in the context of violence and injury prevention. *South African Journal of Psychology.* 2004. Vol. 34 (3). P. 386-408.

181. Arigo D., Bercovitz I., Lapitan E., Gular S. Social Comparison and Mental Health. *Current Treatment Options Psychiatry*. 2024. Vol. 11. P. 17-33.

182. Akhtyrska Yu.I., Kryzhanovskyi O.M. System of socio-psychological factors of conflict conduct of modern youth and counters to manipulations in media space. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 7-23.

183. Anderson A.M., Or J., Maguire K.R. The relationships between strengths-based teaching practices and students' general, strengths, and academic self-efficacy. *Discover Psychology*. 2024. Vol. 4 (63).

184. Antonenko T., Chursin M. On the eve of the Future: the Values sign change. *Philosophy and Cosmology.* 2019. № 23. P. 80-89.

185. Amin A., Lucchetti M.C., Di Pietro L. Comparison and Contrast Between Corporate Social Responsibility and Corporate Social Innovation / Lagioia G., Paiano A., Amicarelli V., Gallucci T., Ingrao C. (eds) Innovation, Quality and Sustainability for a Resilient Circular Economy. AISME 2022. Circular Economy and Sustainability. Springer, Cham. 2024.

186. Bandura A., Walters R.H. Social learning and personality development. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963.

187. Berg J.K., Cornell D. Authoritative school climate, aggression toward teachers and teacher distress in middle school. *School Psychology Quarterly*. 2016. Vol. 31 (1). P. 122-139.

188. Beus J.M., Dhanani L., McCord M.A. A meta-analysis of personality and workplace safety: Addressing unanswered questions. *Journal of Applied Psychology*. 2015. Vol. 100 (2). P. 481-498.

189. Börjesson M., Österberg J., Enander A. Risk and safety attitudes among conscripts during compulsory military training. *Military Psychology.* 2011. Vol. 23 (6). P. 659-684.

190. Bokhonkova Y., Kruglov K., Buhaiova N., Kryzhanovskyi O. Student Leadership in Times of Social Transformation. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2024. Vol. 12. P. 311-336.

191. Bonanno G.A., Galea S., Bucciarelli A., Vlahov D. What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2007. № 75 (5). P. 671-682.

192. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. Tavistock professional book. London: Routledge, 1988

193. Boyraz G., Horne S. G., Armstrong A. P., Owens A. C. Posttraumatic stress predicting depression and social support among college students: Moderating effects of race and gender. *Psychological Trau ma: Theory, Research, Practice and Policy*. 2015. Vol. 7. № 3. P. 259-268.

194. Berkout O. V., Flynn M. K. Social Media Utilization, Fear of Missing Out, Upward Social Comparison, and Self-Compassion as Predictors of Psychological Distress and Life Satisfaction Among Individuals with Mental Health Concerns. *Journal of Technology in Behavioral Science*. 2024.

195. Buecker S., Simacek T., Ingwersen B., Terwiel S., Simonsmeier B.A. Physical activity and subjective well-being in healthy individuals: a meta-analytic review. *Health Psychology Review.* 2020. Vol. 15 (4). P. 574-589.

196. Bühl A. Die virtuelle Gesellschaft des 21. Jahrhunderts: sozialer Wandel im digitalen Zeitalter. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000.

197. Burnette J.L., Billingsley J., Banks G.C., Knouse L.E., Hoyt C.L., Pollack J.M., Simon S. A systematic review and meta-analysis of growth mindset interventions: For whom, how, and why might such interventions work? *Psychological Bulletin*. 2023. Vol. 149 (3-4). P. 174-185.

198. Carter M.M., Hollon S.D., Carson R., Shelton R.C. Effects of a safe person on induced distress following a biological challenge in panic disorder with agoraphobia. *Journal of Abnormal Psychology*. 1995. Vol. 104 (1). P. 156-163.

199. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 56 (2). P. 267-283.

200. Cao X., Liu X. Self-esteem as a predictor of anxiety and academic self-efficacy among Chinese university students: a cross-lagged analysis. *Current Psychology.* 2024. Vol. 43. P. 19628-19638.

201. Chen X., Dong Y., He Y. Group Risky Choice and Resource Allocation Under Social Comparison Effects. *Group Decision and Negotiation*. 2024. Vol. 33 (5). P. 977-1017.

202. Christian M.S., Bradley J.C., Wallace J.C., Burke M.J. Workplace safety: A meta-analysis of the roles of person and situation factors. *Journal of Applied Psychology*. 2009. Vol. 94 (5). P. 1103-1127.

203. Cobb S. Social support as a moderator of life stress. *Psychosomatic Medicine.* 1976. Vol. 38. P. 300-314.

204. Cooper M. The Fully Functioning Society: A Humanistic-Existential Vision of an Actualizing, Socially Just Future. *Journal of Humanistic Psychology*. 2016. № 6 (56). P. 581-594.

205. Cornell D. Our schools are safe: Challenging the misperception that schools are dangerous places. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2015. Vol. 85 (3). P. 217-220.

206. Cornwall A. Locating citizen participation. *Bulletin.* 2020. Vol. 51 (2). P. 33-42.

207. Deluga R. American presidential Machiavellianism: Implications for charismatic leadership and rated performance. *The Leadership Quarterly.* 2001. Vol. 12. P. 339-363.

208. DeAngelis T. Social awareness + emotional skills = successful kids. *Monitor on Psychology*. 2010. Vol. 41, No. 4. P. 46

209. Denenny D., Thompson E., Pitts S.C., Dixon L.B., Schiffman J. Sub thresh old psychotic symptom distress, self-stigma and peer social support among college students with mental health concerns. *Psychiatric Rehabilitation Journal*. 2015. Vol. 38. № 2. P. 164-170.

210. Deci E., Ryan R. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development and Well-Being. *American Psychologist.* 2000. Vol. 55, No. 1. P. 68-78.

211. Didaskalou E., Skrzypiec G., Andreou E., Slee P. Taking action against victimization: Australian middle school students' experiences. *Journ. of Psychologists and Counsellors in Schools*. 2017. No. 27 (1). P. 105-122.

212. Du X., Yao L., Chen X., Jian J. Social comparison affect emotional processing in subthreshold depression: evidence from an ERP study. *Current Psychology.* 2024. Vol. 43. P. 15757-15770.

213. Edmondson A.C., Lei Z. Psychological safety: The history, renaissance, and future of an interpersonal construct. *Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav.* 2014. No 1 (1). P. 23-43.

214. Egan M.P. Contracting for safety: A concept analysis. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*. 1997. Vol. 18 (1). P. 17-23.

215. Erikson E.H. Childhood and Society. Publisher, W. W. Norton, 1993. 448 p.

216. European Council, European Council meeting (19 October 2017) – Conclusion EUCO 14/17, 2017. P. 8. Режим доступу: https://artificialintelligenceact.eu/the-act/

217. European Parliament resolution of 20 October 2020 on a civil liability regime for artificial intelligence, 2020/2014(INL). Режим доступу: https://artificialintelligenceact.eu/the-act/

218. European Parliament resolution of 20 October 2020 on intellectual property rights for the development of artificial intelligence technologies, 2020/2015(INI). Режим доступу: https://artificialintelligenceact.eu/the-act/

219. European Parliament Draft Report, Artificial intelligence in criminal law and its use by the police and judicial authorities in criminal matters, 2020/2016(INI). Режим доступу: https://artificialintelligenceact.eu/the-act/

220. Fedchuk O. Category of Psychological Security of Personality in Scientific Literature. *The Journal of VN Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology».* 2022. Vol. 73. P. 67-74.

221. Ferrajão P.C., Oliveira R.A. Self-awareness of mental states, self-integration of personal schemas, perceived social support, posttraumatic and depression levels and moral injury: A mixed-method study among Portuguese war veterans. *Traumatology.* 2014. Vol. 20, № 4. P. 277-285.

222. Forgas J.P., Baumeister R. Psychology of Gullibility: Conspiracy Theories, Fake News and Irrational Beliefs (Sydney Symposium of Social Psychology). Oxfordshire: Routledge, 2019.

223. Franke H.W. Der manipulierte Mensch : Grundlagen der Werbung und der Meinungsbildung. Wiesladen: Brockhaus, 1964.

224. Fraser M., Richman J., Galinsky M. Risk, protection, and resilience: Towards a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*. 1999. № 23 (3). P. 131-144.

225. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. N.-Y.: The Continuum International Publishing Group Inc., 1971. 183 p.

226. Gilster P. Digital Literacy. New York; Chichester: John Wiley, 1997. 276 p.

227. Gao Sh., Zhang X., Xu X. A meta-analysis of the relationship between self-esteem and mental health: the sample of Chinese college students. *Advances in Psychological Science*. 2015. Vol. 23 (9). P. 1499-1507.

228. Goldberg X. Social comparison links social media use and well-being. *Nature Reviews Psychology.* 2023. Vol. 2. P. 658.

229. Gwendolyn P.K. Improving school climate to reduce student health risks. *Monitor on Psychology.* 2015. Vol. 46, No. 10. P. 54.

230. Habermas J. Moral consciousness and communicative action. Cambridge: Polity Press,2000. 380 p.

231. Halian I., Popovych I., Charkina O., Halian A., Danko D., Zaverukha O., Haponenko L., Kryzhanovskyi O. Relationship between emotional intelligence and coping strategies in young behavior during extreme competitive situations. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 11). P. 1518-1527.

232. Hayek F.A. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism. The Collected Works of F.A. Hayek / Vol.1 The University of Chicago Press. 1989. P. 7.

233. Heidegger M. Over het humanisme Bezorgd, vertaald en van aantekeningen voorzien door Chris. C. Bremmers. Budel, Uitgeverij Damon, 2005. 163 p.

234. Holahan C.J., Moos R., Holahan C.K., Brennan P.L. Social support, coping and depressive symptoms in a late middle-aged sample of patients re porting cardiac illness. *Health Psychol.* 1995. Vol. 14 (2). P. 152-163.

235. Hollon C. Machiavellianism and managerial work attitudes and perceptions. *Psychological Reports.* 1983. Vol. 52 (2). P. 432-434.

236. Horney K. Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization. New York: W. W. Norton & Co., Inc., 1970.

237. Hao C. Self-Efficacy / The ECPH Encyclopedia of Psychology. Springer, Singapore. 2024.

238. Hörnberger C. Self-assertion / Heimann R., Fritzsche J. (eds) Violence Prevention in Education, School and Club. Springer, Wiesbaden. 2022.

239. Hull C.L. Principles of Behavior: An Introduction to Behavior Theory. New York: Appleton-Century-Crofts, 1943.

240. Janoff-Bulman R. Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition. Special Issue: Social Cognition and Stress*. 1989. Vol. 7. P. 113-136.

241. Jans M., De Backer K. Youth and social participation: Elements for a practical theory. Brussels: Flemish Youth Council JeP!, 2020.

242. John O.P., Robins R.W., Pervin L.A. Handbook of personality: Theory and research; 3rd edition. New York: Guilford, 2008.

243. Kristensen S.M., Larsen T.M.B., Urke H.B., Danielsen A.G. Academic Stress, Academic Self-efficacy, and Psychological Distress: A Moderated Mediation of Within-person Effects. *Journal of Youth and Adolescence*. 2023. Vol. 52. P. 1512-1529.

244. Kononenko O.I., Grigorashenko A.V. Current State of Scientific Views on the Psychological Well-Being of Personality. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Т. 1 (53). С. 102-113.

245. Kononenko O., Ivanchenko A., Gaivoronska T., Khitrova T., Semenko S., Kuzmin V. Psychological and Social-Communication Aspects of HR Management Career in Wartime, Including Stress, Motivation, Will and Efficiency of Working Conditions. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala.* 2024. Vol. 84. P. 206-223.

246. Kelly G.A. The psychology of personal constructs: Vol. 1. A theory of personality. L.: Routledge,1991.

247. Krug O.T., Schneider K.J. Supervision Essentials for Existential-Humanistic Therapy, American Psychological Association, 2016. 168 p.

248. Kuzikova S., Shcherbak T., Blynova O., Pobokina G., Dyatchenko D., Mariichyn A., Popovych I. Empirical Research of the Hardiness of the Personality in Critical Conditions of Life. *Postmodern Openings.* 2021. Vol. 12 (2). P. 57-77.

249. Kroker A., Weinstein M. Data trash: the theory of the virtual class. Montreal, QC: New World Perspectives, 1994.

250. Kryzhanovskyi O. Model of universal and professional competences formation. *Наукові інновації та передові технології: наук. журн. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2023. № 3 (17). С. 284-290.

251. Kryzhanovskyi O., Pokhvata M. Social participation of student youth as a spase of value self realization. *Людина і світ: зб. наук. статей за матеріалами XI регіональної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 28 лютого 2025 р.) / за заг. ред. Афанасьєва Л., Глебова Н. Запоріжжя: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2025. С. 112-113.

252. Lee Y.H., Chang W.Y., Li S. How does competition enable social comparison? A comparison of behavior in competitive internet-based games. *Information Technology and Management*. 2024. Vol. 26 (2). P. 185-204.

253. Liu D., He B., Feng R., Huang X., Liu G. How social media sharing drives consumption intention: the role of social media envy and social comparison orientation. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12. P. 157.

254. Leiter M.P., Zanaletti W., Argentero P. Occupational risk perception, safety training, and injury prevention: Testing a model in the Italian print ing industry. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2009. Vol. 14 (1). P. 1-10.

255. Liu D., He B., Feng R., Huang X., Liu G. How social media sharing drives consumption intention: the role of social media envy and social comparison orientation. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12. P. 157.

256. Lewin K. Resolving social conflicts & Field theory in social science. Washington, D.C.: American Psychological Association, 1997. 243 p.

257. Luhmann N. Self-Organization and Autopoiesis / Emergence and Embodiment: New Essays on Second-Order Systems Theory / Clarke B., Hansen M. Duke University Press, 2009.

258. Lyz N.A., Kupovih J.G., Prima A.K. Conceptual analysis and measurement of personal safety representations. *International Multidisciplinary Scientific*

Conferences on Social Sciences and Arts – SGEM2014. Psychology and Psychiatry Education and Educational Reseach (Sofia, 3-9 september 2014). Conference Proceedings. Sofia: Andrey Lyapchev, 2014. Vol. 1. P. 61-68.

259. Maggino F. Social Comparison / Maggino F. (eds) Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer, Cham. 2023.

260. Martin A. Digital literacy for the third age: Sustaining identity in an uncertain world. *eLearning Papers*. 2009. Vol. 9 (12). P. 1-15.

261. May R. Freedom and Destiny. Norton & Company, 1981. 288 p.

262. Marraccini M.E., Brier Z.M. School Connectedness and Suicidal Thoughts and Behaviors: A Systematic Meta-Analysis. *School Psychology Quarterly*. 2017. Vol. 32, No. 1. P. 5-21.

263. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assesment*. 1994. Vol. 63, № 2. P. 265-274.

264. Maslow A.H. The dynamics of psychological security/insecurity. *Journal of Personality*. 1942. Vol. 10 (4). P. 331-344.

265. McCombs M. Setting the agenda. Mass Media and Public Opinion. Cambridge: Polity Press, 2004. 148 p.

266. McEachern A.D., Fosco G.M., Dishion T.J., Shaw D.S., Wilson M.N., Gard ner F. Collateral benefits of the family check-up in early childhood: Primary caregivers‘ social support and relationship satisfaction. *Journal of Family Psychology*. 2013. Vol. 27, № 2. P. 271-281.

267. McLain D.L. Sensitivity to social information, social referencing and safe ty attitudes in a hazardous occupation. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2014. Vol. 19 (4). P. 425-436.

268. Molodychenko V., Tsybulko O., Makarenko L., Postol O., Lysak I. Pedagogy of Spirituality as a Factor of Sustainable Development of Humanity. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. № 13 (4). P. 454-468.

269. Moore S., Katz B. Machiavellianism scores of nursing faculty and students. *Psychological Reports.* 1995. Vol. 77 (2). P. 383-386.

270. Morrongiello B.A., Corbett M., Bellissimo A. Do as I say, not as I do: Family influences on children's safety and risk behaviors. *Health Psychology.* 2008. Vol. 27 (4). P. 498-503.

271. Mozol V., Balaban O., Oliinyk Y., Babiak A., Kryzhanovskyi O. Interaction of the National Police with other actors in the area of criminal justice in combating criminal offences in the area of land relations. *Amazonia Investiga.* 2021. Vol. 10 (47). P. 226-233.

272. Nazymko E., Volobuieva O., Kryzhanovskyi O. Prevention of Legalisation (Laundering) of Criminal Proceeds in the Mechanism of Ensuring Economic Security of the State. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. Vol. 9, No 4. P. 198-205.

273. Nuttman-Shwartz O., Dekel R., Regev I. Continuous exposure to life threats among different age groups in different types of communities. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy.* 2015. Vol. 7, № 3. P. 269-327.

274. Omelianiuk S., Popovych I., Domina H., Sedykh K., Hoian I., Kovalchuk Z., Petraniuk A. Research on hubristic motivation and juniors' self-efficacy in organizational contexts. *Journal of Physical Education and Sport (JPES).* 2024. Vol. 24 (issue 7). Art 183. P. 1625-1635.

275. O'Donovan R., De Brún A., McAuliffe E. Healthcare Professionals Experience of Psychological Safety, Voice, and Silence. *Frontiers in Psychology.* 2021. No 12. P. 383.

276. Okanes M. Stinson J. Machiavellianism and emergent leadership in a management simulation. *Psychological Reports.* 1974. Vol. 35. P. 255-259.

277. Osadchyy V., Nazarova O., Brylystyi V. Laboratory Stand for Research of Energy Characteristics. *Proceedings of the 20th IEEE International Conference on Modern Electrical and Energy Systems, MEES*, 2021.

278. Overchuk V., Kononenko O., Berezka S., Liesnichenko N., Ostopolets I., Lapshova N. Psychosocial rehabilitation under long-term stress: a relevant approach for effectively achieving results *AD ALTA: Journal Of*

Interdisciplinary Research. 2023. Vol. 13. Issue 1. Special issue XXXIII. P. 99-104.

279. Patitz B.J., Anderson M.L., Najavits L.M. An outcome study of Seeking Safety with rural community-based women. *Journal of Rural Mental Health*. 2015. Vol. 39 (1). P. 54-58.

280. Pittman M., Reich B. Social media and loneliness. *Computers in Human Behavior*. 2016. No. 62. P. 155-167.

281. Popovych I., Danko D., Yakovleva S., Haponenko L., Shcherbyna O., Kryzhanovskyi O., Hoian I. Emotional intelligence in the structure of self-control among junior athletes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 2). P. 241-250.

282. Popovych I., Kryzhanovskyi O., Zavatskyi V., Tkachenko N., Hrytsuk O., Kolly-Shamne A., Danko D. Self-regulatory behavior styles of juniors in achieving winning outcomes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2025. Vol. 25 (issue 1). P. 11-20.

283. Popovych I., Savchuk O., Matusiak H., Kruglov K., Kryzhanovskyi O., Danko D., Huzar V. Self-attitudes in the structure of motivational orientation of young. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (issue 10). P. 1342-1351.

284. Popovych I., Koval I., Raievska Ya., Piletskyi V., Buryanovatiy O., Hrynchuk O. Dominating mental states of the representatives of individual under lockdown and martial law: comparative analysis. *Journal of Physical Education and Sport*. 2023. Vol. 23(1). P. 170-178.

285. Probst T.M., Jiang L., Graso M. Leader-member exchange: Moderating the health and safety outcomes of job insecurity. *Journal of Safety Research.* 2016. Vol. 56. P. 47-56.

286. Proposal for a regulation of the European parliament and of the council laying down harmonized rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. Brussels, 21.4.2021 COM (2021) final 2021/0106 (COD). URL: https://artificialintelligenceact.eu/the-act/

287. Popovych I., Hudimova A., Bokhonkova Yu., Savchuk O., Hoian I., Shevchenko N. Dispositional Mental States of Internally Displaced University Teachers Under Martial Law: Gender Differences. *Journal of Education Culture and Society*, 2023. Vol. 14 (2). P. 171-187.

288. Rumyantseva N.L., Logvynenko O.I. Ukraine: Higher education reforms and dynamics of the institutional landscape / J. Huisman, A. Smolentseva, I. Froumin (Eds.), 25 years of transformations of higher education systems in post-soviet countries. Palgrave Macmillan, 2018. P. 407-433.

289. Rappoport A. The patient's search for safety: The organizing principle in psychotherapy. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1997. Vol. 34 (3). P. 250-261.

290. Raievska Y., Savchuk J., Hulias I., Khokhlov A., Hoian I., Syniakova V., Soroka O., Lukashov O. Mechanism of comparison in the structure of self-efficacy in junior athletes' sporting activities. *Journal of Physical Education and Sport*. 2024. Vol. 24 (6). P. 1349-1359.

291. Rogers C.R. Significant aspects of client-centered therapy. *Am. Psychol.* 1946. Vol. 1 (10). P. 415-422.

292. Semenov O., Oleshko P., Tsymbal S., Liashko V., Shevchenko A., Popovych I. Research of social expectations of university students in the dimensions of psychological well-being. *Revista Eduweb*. 2021. Vol. 15 (3). P. 124-138.

293. Samotuha A., Lizut R., Kryzhanovskyi O. Regime of foreign occupation and its impact on human rights: from Polish and Ukrainian political-legal retrospective and nowadays. *Philosophy, economics and law review*. 2023. Vol. 3, No. 2. P. 160-183.

294. Schwarz M., Kallus K.W., Gaisbachgrabner K. Safety culture, resilient behavior and stress in air traffic management. *Aviation Psychology and Applied Human Factors*. 2016. Vol. 6 (1). P. 12-23.

295. Shevchenko R., Kaafarani A., Aliieva T., Piletska L., Radul I., Klepar M., Popovych I. Features of the Psychoemotional State of Internally Displaced

Families from the War. Zone. *Revista Inclusiones.* 2020. Vol. 7 num Especial. P. 157-169.

296. Shevchenko H. The Ideal Image of a Man: the Main Characteristics and Ways of Achieving. *Future Human Image.* 2017. № 7. P. 120-127.

297. Shostrom E.L. Man, the manipulator: the inner journey from manipulation to actualization. Nashville, Abingdon Press. 1967.

298. Silvera D.H., Martinussen M., Dahl T.I. The Tromso Social Intelligence, a self-report measure of social intelligence. *Scandinavian Journal of Psychology.* 2001. Vol. 42. P. 313-319.

299. Sheffler P., Cheung C. S. Growth mindset and social comparison effects in a peer virtual learning environment. *Social Psychology Education*. 2024. Vol. 27. P. 493-521.

300. Smith D. What makes teens feel connected to their schools? *Monitor on Psychology*. 2002. Vol. 33, No. 7. P. 13.

301. Stein M. The principle of individuation. On the development of human consciousness. 2009. 176 p.

302. Steiner J. Psychic Retreats. Pathological Organizations in Psychotic, Neurotic and Borderline Patients. New York, 1993.

303. Sternberg R.J. Handbook of intelligence; 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 359-379.

304. Szapocznik J., Prado G. Negative effects on family functioning from psychosocial treatments: A recommendation for expanded safety moni toring. *Journal of Family Psychology*. 2007. Vol. 21 (3). P. 468-478.

305. The psychology of attitude change and social influence; P.G. Zimbardo, M.R. Leippe. New York: McGraw-Hill, 1991.

306. Tzanou M. Modern Servitude and Vulnerable Social Groups: The Problem of the AI Datafication of Poor People and Women. *IEEE Technology and Society Magazine*. 2022. № 41 (2). P. 105-108.

307. Van Dijk T.A. Discourse and manipulation. *Discourse & Society.* 2006. Vol. 17 (3). P. 359-383.

308. Verplanken B., Orbell S. Attitudes, habits, and behavior change. *Annual Review of Psychology*. 2022. Vol. 73. P. 327-352.

309. Virtualisierung des Socialen. Die informations gesellschaft zwischen Fragmentierung und Globalisierung / B. Becker, M. Paetau (hrsg.). Frankfurt/Main: Campus Verlag, 1997. 258 p.

310. Voronkova V., Kyvliuk O. Philosophical Reflection Smart-Society as a New Model of the Information Society and its Impact on the Education of the 21st Century. *Future Human Image*. 2017. № 7. P. 154-162.

311. Walumbwa F.O., Schaubroeck J. Leader personality traits and employee voice behavior: Mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety. *Journal of Applied Psychology*. 2009. Vol. 94 (5). P. 1275-1286.

312. Wang J., Long R., Chen H., Li Q. Measuring the Psychological Security of Urban Residents: Construction and Validation of a New Scale. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. P. 2423.

313. Wanless S.B. The role of psychological safety in human development. *Research in Human Development*. 2016. No 13 (1). P. 6-14.

314. Watson J.B. Psychology as the Behaviorist Views It. *Psychological Review.* 1913. Vol. 20. P. 158-177.

315. Wellman B. Physical place and cyberplace: The rise of networked individualism. *Intern. J. of Urban and Regional Research*. 2001. Vol. 25, No. 2. P. 227-252.

316. Weitlauf J.C., Smith R.E., Cervone D. Generalization effects of coping skills training: Influence of self-defense training on women's efficacy beliefs, assertiveness and aggression. *Journal of Applied Psychology.* 2000. Vol. 85 (4). P. 625-633.

317. Weis S., Süß H.M. Social intelligence − a review and critical discussion of measurement concepts / R. Schulze, R.D. Roberts / An International Handbook of Emotional Intelligence. Göttingen: Hogrefe, 2005. P. 203-230.

318. Wertheimer M. Productive Thinking. Birkhäuser/Springer Nature, 2020. 257 p.

319. Xu H. Research on senior students' self-efficacy, social sustainability and psychological health. *Journal of Shaanxi Youth Vocational College*. 2016. Vol. 3. P. 56-67.

320. Yalom I.D. *The gift of therapy: An open letter to a new generation of therapists and their patients*. Harper Collins Publishers, 2002. 336 p.